

Tartalomjegyzék

Liturgia	5
Zsinat	6
Utóélet és források	8
Az összeállítás módja és eredetisége	11
Klerikusok degradációja és restitúciója	13
Utóélet és források	15
Az összeállítás módja és eredetisége	16
Exkommunikáció és rekonziliáció	18
Utóélet és források	19
Az összeállítás módja és eredetisége	22
Ádventtől vízkeresztig	23
Ádvent	24
Karácsony és vigíliája	25
Karácsony után	28
Összegzés [Conclusion]	30
Vízkereszt vízszentelés a görögök szokása szerint	31
Görög és latin liturgia között: énekek, olvasmányok, formulák	32
Egy ismeretlen bizánci hagyomány: az imádságok	35
Az egyetlen latin párhuzam	39
Összegzés	40
Maior benedictio salis et aquae	41
Vízkereszt játék	42
Az eredet és a tipológia kérdése	44
Rokonság és önálló vonások	45
Gyertyaszentelő	46
Lapszéli módosítások és a zágrábi részahagyomány [usage]	49
Más magyar részahagyományok	50
Eredet és rokonság	54
Hamvazószerda	58
A magyar részahagyományok	62
Eredet és rokonság	65
A nagyböjt köznapi processziók	71
Virágvasárnap	72
A magyar részahagyományok	78
Eredet és rokonság	83
Későbbi magyar sajátosságok	88
A szent háromnap zsoltosmái	89
A magánbűnbánat megkezdése [beginning of private penance]	96
Átszerkesztés és hiányok a PRG-hez képest	97
A magánbűnbánat liturgikus koncepciója	99
A vezeklők visszafogadása nagycsütörtökön	101
A későbbi magyar hagyomány	104
Az abszolúció problémája	109
Eredet és rokonság	112
A krizmamise nagycsütörtökön	120
Az összeállítás módja és eredetisége	129
Lábmosás és oltárfosztás	135

A későbbi magyar hagyomány.....	138
A tágabb környezet.....	140
Az énektételek sorozata	141
A haláldás és a rituális vacsora.....	144
A processzió és az oltárfosztás.....	146
Nagypéntek	147
A magyar részahagyományok	154

MÁSODIK KÖTET

LITURGIA

Ez a fejezet a H ordóinak liturgikus rendjét elemzi. Az egyes alfejezetekben előbb leírom a megfelelő ordót a szertartás cselekményes mozzanatai (ceremóniája vagy dramaturgiája), szöveges tételei és az ezeket strukturáló kompozíció alapján (sorrend, tagolás, arányok, szimmetriák). Ezután összevetem a H-t a későbbi magyar forrásokkal, elkülönítve így a tartós jellemzőket azoktól, amelyek variábilisnak vagy esetlegesnek tűnnek. Végül a PRG-vel, más lehetséges korabeli forrásokkal és más úzusok változataival vetem össze az ordót.

A külföldi párhuzamokkal való összevetéskor használom a liturgikus tájak és régiók fogalmát. Európa liturgikus úzusainak ezt az osztályozását a virágvasárnap-i ágyszenteles és processzió részletes elemzése során alakítottam ki, de kutatásaim számos más területen is igazolták, hogy ezek objektív, valóban létező kategóriák. Európa legnagyobb liturgikus tája a germán. Ez a Rajnától és az Alpoktól keletre fekvő területet foglalja magába. Központi régiója Szászország, Frankónia és Bajorország, nyugati pereme a Rajna-vidék és Svábia, keleti pereme a középkori Lengyelország, Csehország és Magyarország, északi pereme a bréma-hamburgi tartomány, Norvégiát kivéve Skandinávia és a Baltikum. Dél- és Nyugat-Európa három jól elkülönülő tájra tagolódik. Az igen változatos gall táj a mai Franciaország központi részét és Akvitániát foglalja magába, az anglonormann táj Normandiát, a Brit-szigeteket, Norvégiát és Szicíliát, az iberoprovenszál táj Ibériát és a mai Dél-Franciaországot. Keleti és nyugati elemek keverednek különböző formában és mértékben az úgynevezett átmeneti tájon. Ide tartozik Dél-Németalföld, Flandria, Lotaringia, Burgundia, Svájc és Itália területe. Ezek közül északon inkább a nyugati (gall), délen inkább a keleti (germán) motívumok az uralkodók. E régiókon belül az úzusok kifejezetten keresik a diverzitást, a régió eszközeit fölhasználva egyéni arculatot igyekeznek kialakítani.

Célom —ahol lehetséges— annak kimutatása, hogy a H a későbbi esztergomi hagyománnyal folytonos, hogy a magyar úzusnak vannak tartós, könnyen azonosítható jellegzetességei, és hogy e jellegzetességek mögött egy átgondolt, XI. századi liturgia-alakító műhely tevékenysége fedezhető föl. A H e műhely működésébe enged betekinteni. Egyszerre tartalmaz kísérleti jellegű, később nem meggyökeresedett ordókat és liturgikus elemeket, és olyanokat, amelyek a XVII., sőt Zágrábban a XVIII. századig az úzus meghatározó összetevői maradnak. Mind az elhalt, mind a meggyökeresedett mozzanatok mögött ugyanaz az ízlés, ugyanaz a stílus fedezhető föl.

A H és vele a magyar úzus műhelye nem ex nihilo alkotott. A PRG mellett annak újrendezéseit és számos más forrást is használhatott. A liturgia elemzése ezért a H forrásaira is rávilágít. Kérdésem azonban nemcsak az, hogy a szerkesztők milyen forrásokat használtak, hanem az —sőt elsősorban az—, hogy hogyan adaptálták, módosították őket. A fölismert források és rokon viszonyok számos esetben választ adnak a magyar liturgia eredetének sokat vitatott, és sokszor rosszul föltett kérdésére.

A liturgikus elemzés legfőbb problémája, hogy a megbízható eredményhez szükség volna a teljes európai rítusanyag ismeretére, mégpedig úzusok szerinti bontásban. Jóllehet a H viszonylag korai forrás, a referenciákat nem szabad kronológiai alapon válogatni, mert a változat, amelyet a XV–XVI. századi könyvek tartottak fenn, általában komoly előzményekre megy vissza, míg a korai forrásanyag erősen hiányos, és ezért nem informatív. Vannak olyan úzusok is, amelyekről vagy amelyeknek egy-egy ordójáról egyáltalán nem maradt emlék. A földolgozandó anyag tehát gyakorlatilag beláthatatlan, míg a forrásokhoz való hozzáférés és az emberi kapacitás korlátozott. Remélem, hogy egyszer sikerül majd megközelítőleg teljes és rendezett képet adni a latin liturgia változatairól. Addig —vállalva a kockázatot, amelyet általam nem ismert források fölfedezése jelenthet— megpróbálok legalább tájékoztató képet adni a H-ban foglalt liturgikus úzus forrásairól, környezetéről és utóéletéről.

Zsinat

A H ordója három napra oszlik, szerkezete más zsinati ordókhoz képest feltűnően világos. Ez a világosság annak köszönhető, hogy a különböző műfajokhoz tartozó szövegelemek a három nap folyamán mindig azonos sorrendben és megközelítőleg azonos számban jelennek meg, így fölismerhető ciklust alkotnak. Az egyes napok szerkezete lényegében párhuzamos, de vannak mozzanatok, amelyek az egész zsinat megkezdéséhez vagy befejezéséhez kapcsolódnak, így csak az első nap szertartássorozatának elején vagy az utolsó végén találhatók meg. Az egyes napok jellegzetes menete így foglalható össze:

Kevéssel napkelte előtt a templomot kiürítik, és egy kivételével minden kaput bezárnak. A kapuőrök (ostiarus) megállnak annál az ajtónál, amelyen a résztvevők majd bevonulnak. Először a püspökök jönnek be, és fölszentelésük ideje szerinti rangsorban foglalnak helyet. Utánuk érkeznek meg azok az áldozópapok, akiknek jelenlétét a zsinat szempontjából szükségesnek ítélték. Csak őtánuk jöhetnek be azok a szerpapok (diaconus), akiknek jelenléte szintén kíváncsnak bizonyult. A püspökök félkörben ülnek, az áldozópapok mögöttük helyezkednek el, a szerpapok a püspökök előtt állva maradnak. Legvégül a zsinaton részt venni érdemes világiak és az alsóbb rangú klerikusok vonulnak be. Az ajtókat ekkor bezárják, és hosszabb csönd következik, mely alatt mindenki köteles gondolatait és érzületét a zsinathoz igazítani, azaz amint a rubrika a prefációs formulára utalva fogalmaz: szívét Istenhez emelni.

A főesperes (archidiaconus) „Orate!” felszólítására minden jelenlévő leborul, majd rövidebb-hosszabb csöndes ima után az érsek (tartományi zsinatról lévén szó) egy könyörgést mond. Ekkor a főesperes „Erigite, Flectamus genua, Levate!” szavaira fölkelnek, letérdelnek és csöndesen imádkoznak, majd újra fölállnak. A „Flectamus-Levate” felszólítás a könyörgés előtt a böjtnapok általános jellemzője a római liturgiában, a leborulás és az „Erigite” jóval ritkább jelenség.¹ Az érsek vagy az idősebb püspökök valamelyike itt további két könyörgést mond, amelyet egy evangéliumi szakasz felolvasása követ.

Utána szintén az érsek „Orate”-felszoltasara három közbenjáró esedezés következik különféle célokért vagy személyek, csoportok érdekében. Az esedezések altalaban három, néhol két zsoltárból, 5–10 versnyi preceszbol és egy konyorgesbol állnak.

Az esedezések után nem bibliai eredetű olvasmányok: hitvallások, homíliák és más épületes szövegek következnek, ezeket egy szerpap olvassa föl középről. Az olvasmányok sama egytől négyig terjedhet.

A tulajdonkeppeni tárgyalás és döntéshozatal egy püspöki buzdítás beiktatása után követi az olvasmányokat. Az első nap a tárgyalást az áldozópapok liturgiai és hittartalmi ismeretekre vonatkozó kikerdezese, mintegy levizsgaztatasa helyettesíti, amely az olvasmányok között történik.

Az olvasmányok és a tárgyalás végeztével ismét a főesperes szoltja mély meghajlásra a jelenlévőket „Humiliate vos ad benedictionem!” szavakkal, és ezt követi az egyik püspök részéről a harmasaldas. Az áldás végén a főesperes az „In nomine Domini nostri Iesu Christi eamus in pacem!” felszólítással bocsátja el a zsinatolokat.

Sajátos bevezető elem, hogy az első napon, a kezdő könyörgés előtt a metropolita intonálja a *Veni Creator* himnuszt, és hogy a harmadik napon az áldást megelőzői egy hosszú, az egész zsinatot lezáró könyörgés. Ezeken kívül a szigorú szerkeztettol csak az egyes teteltıpusok samaban mutatkozik eltérés, de ezekről is érdemes megállapítani, hogy szinte kizarolag az első napra korlátozódnak. Ezek az eltérések a következok: ketto helyett egy könyörgés a „Flectamus-Levate” után, három helyett négy közbenjáró esedezés, olvasmányok a tárgyalási rész után is.² A második és a harmadik nap közt az olvasmányokban van eltérés: a második nap csak buzdító beszéd szerepel, míg a harmadik napon ezt megelőzően két hitvallásszöveg is olvasható. A szövegtípusok elrendezése tehat végig következetes, és alább a párhuzamosság megtörésének néhány esetére is igyekszem magyarazatot találni.

A H zsinati ordójának szerkezeti vázlatát így összegezhetjük:

I. nap	II. nap	III. nap
KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK	KÖNYÖRGÉSEK
Főesperes: <i>Orate</i> (leborulás) <i>Veni Creator</i> (himnusz)	Főesperes: <i>Orate</i> (leborulás)	Főesperes: <i>Orate</i> (leborulás)
Érsek: 1. könyörgés	Érsek: 1. könyörgés	Érsek: 1. könyörgés
Főesperes: <i>Erigite, Flectamus</i> (fölkállás)	Főesperes: <i>Erigite, Flectamus</i> (fölkállás)	Főesperes: <i>Erigite, Flectamus</i> (fölkállás)
Érsek/püspök: 2. könyörgés	Érsek/püspök: 2. könyörgés	Érsek/püspök: 2. könyörgés
	Érsek/püspök: 3. könyörgés	Érsek/püspök: 3. könyörgés
EVANGÉLIUMI SZAKASZ	EVANGÉLIUMI SZAKASZ	EVANGÉLIUMI SZAKASZ
KÖZBENJÁRÓ ESEDEZÉSEK	KÖZBENJÁRÓ ESEDEZÉSEK	KÖZBENJÁRÓ ESEDEZÉSEK
Érsek: <i>Orate</i>	Érsek: <i>Orate</i>	Érsek: <i>Orate</i>
1. közbenjáró esedezés	1. közbenjáró esedezés	1. közbenjáró esedezés
2. közbenjáró esedezés	2. közbenjáró esedezés	2. közbenjáró esedezés
3. közbenjáró esedezés	3. közbenjáró esedezés	3. közbenjáró esedezés
4. közbenjáró esedezés		
OLVASMÁNYOK	OLVASMÁNYOK	OLVASMÁNYOK
1. olvasmány (Níceai Zsinat)		1. olvasmány (hitvallásszöveg)
2. olvasmány (<i>Liber officiorum</i>)		2. olvasmány (hitvallásszöveg)
[ALLOKÚCIÓ]	ALLOKÚCIÓ	ALLOKÚCIÓ
TÁRGYALÁS	TÁRGYALÁS	TÁRGYALÁS
3. olvasmány (Gergely-homília)		
4. olvasmány (hitvallásszöveg)		
ELBOCSÁTÁS	ELBOCSÁTÁS	ELBOCSÁTÁS
Főesperes: <i>Humiliate vos</i>	Főesperes: <i>Humiliate vos</i>	Érsek: zárókönyörgés
Püspöki hármassáldás	Püspöki hármassáldás	Főesperes: <i>Humiliate vos</i>
Főesperes: <i>In nomine Domini nostri</i>	Főesperes: <i>In nomine Domini nostri</i>	Püspöki hármassáldás
		Főesperes: <i>In nomine Domini nostri</i>

Utóélet és források

A H zsinati ordója korlátozott hatásának nyomát viseli a PZ. Nem tartalmaz teljes zsinati ordót, de tartalmaz néhány zsinati tételt, mégpedig —a H-hoz hasonlóan— a kódex elején: három orációt (*Adsumus, Nulla est, Ad te Domine interni*) és egy záróáldást (*Christus Dei Filius*). Mind a négyétel megtalálható a H-ban mint az 1. nap nyitókönyörgése, a 3. nap zárókönyörgése (ezt a PZ a 2. nap nyitókönyörgésének szánja), a 3. nap nyitókönyörgése és a teljes zsinat záróáldása. E tételek nem tartoznak a H leg-sajátább rétegéhez, de legalábbis nem állnak ellentétben vele. A záróáldás megtalálható a BS-ben is, a PZ szövegváltozata inkább ehhez áll közel.

A PZ ordóját utólag ellátták még néhány kurzív toldalékkal. Ezek szerint a zsinat elején a *Veni Creator* himnusz, a hozzá tartozó *Emitte Spiritum* verzikus és *Deus qui corda* könyörgés, litánia, majd a záróáldás előtt a *Te Deum* hangzik el. Ezek a zsinati ordók általános, az érett középkorban terjedő kellékei, habár a *Veni Creator* már a H-ban is jelen van. Fontosabb, hogy a PZ-t toldalékoló kéz az egyes napokra ugyanazokat az evangéliumi perikópákat adja, mint a H (*Misit Iesus, Designavit, Estote misericordes*). Ezt a válogatást tudomásunk szerint csak a H ordója használja.

E zágrábi kódexeken kívül csak a PV és a magyarországi PGD-példányok tartottak fenn zsinati ordót. Ők egyaránt a PR12 fokozatosan általánossá váló ordóját közlik többé-kevésbé átdolgozott változatban.

Ami a H forrásait illeti, Schneider összkiadása lehetővé teszi, hogy viszonylag pontosan azonosítsuk őket. Az első fennmaradt ordók, amelyek a zsinat liturgiáját rögzítik, a vizigót egyházban készültek a VII. században. Közülük az 1. még egészen vázlatos, de a 2. ordó már a tartományi zsinat rendjének gazdag összefoglalása. Ezek a vizigót ordók később frank közvetítéssel hatottak. A 2. ordó bekerült a pseudoizidori korpuszt nyitó *Collectio Hispana Gallica* gyűjteménybe, és ezt redukálta az egyházmegyei zsinat kívánalmaihoz az 5. ordó, amely wormsai Burchard *Decretum*-ának itáliai kéziratcsaládjában szerepel a 3. könyv után. Ennek leszármazottja az 5A ordó, a H zsinati liturgiájának fő forrása.

Az 5A ordó egyetlen ismert kézírata³ Montecassinóról való, Desiderius apát (1057–1087), a későbbi III. Viktor pápa pontifikálójából. Bár tartalma a 2. és az 5. ordó között áll, nem a kettő közti átmenet dokumentuma, hanem a már ismert alakját elnyert 5. ordó utólagos, de kissé következtetlen gazdagítása a 2. ordó pseudoizidori redakciójának fölhasználásával. Későbbi kell, hogy legyen tehát az 5. ordónál (legkésőbb a XI. század első fele), de nem lehet későbbi 1087-nél, Desiderius apát halálának événél. Jóllehet egyetlen kéziratból ismerjük, biztos, hogy nemcsak a Monte Cassino-i változat létezett, mert a 7C, a 10. (Schneider-nél ez a szám jelöli a H ordóját) és a 11. ordó egyaránt ezt veszi alapul, mégpedig olyan szövegváltozatokkal, amelyek az 5A montecassinói forrásából nem vezethetők le.

A H másik közvetlen, kiegészítő forrása a 9. ordó. Variánsával, a 9A ordóval együtt reimsi forrásokban található meg: az előbbi az úgynevezett 309 fejezetes joggyűjtemény egyetlen ismert példányában,⁴ az utóbbi egy külön füzetben, amelyet egy reimsi pontifikáléhoz csatoltak. Fő forrásaik a 2. és a 7. ordó (ez utóbbi a PRG zsinati ordója), de a 9. különlegessége —és ebben eltér a 9A-tól—, hogy az első napon közbenjáró esedezéseket iktat be tíz különféle szándékra. A H részben épp ezeket az esedezéseket veszi át, így kapcsolata a 9., mégpedig csak a 9. ordóval nyilvánvaló. Hogy a 9. ordót sem csak Reimsben ismerték, azt a H szövegváltozatain túl a Schneider-féle 20. ordó mutatja. Ez valószínűleg Freisingben készült a XI. század első felében, és egyes elemei a 9. ordóra vezethetők vissza.

Az egyes tételek közvetlen és közvetett eredetét az alábbi táblázat szemlélteti. A genealógiai sor balról jobbra értendő. A számok a Schneider-féle ordókat, a P betű (proprium) a H saját hozzátételeit jelzi.

	Tit.	Ordo qualiter	5A	5		
		I.				
1.	Rb.	Hora diei	5A	5	2	1
	Hy.	Dicat metropolitanus ... <i>Veni Creator</i>	P			
3.	Or.	<i>Adsumus Domine</i>	5A	5	2	
4.	Accl.	Finita oratione ... <i>Flectamus genua</i>	P			
	Or.	<i>Omnipotens ... qui nos incolumes</i>	9	7		

5.	Ev.	Finita collecta ... <i>Misit Iesus duodecim</i>	P			
6–13.	Accl.	Postea lecto ... <i>Orate</i>	P			
	Pr.	<i>Pro unanimitate ... Hostium nostrorum</i>	9			
14.	Rb.	Deinde omnes ... diaconus praeparatus	5A	5	2	1
15.	Lc.	Deinde legatur <i>Liber officiorum</i>	5A	5		
16.	Rb.	Postea perquirantur presbyteri	5A	5		
17.	Lc.	Deinde homelia sancti Gregorii ... <i>Cum constet</i>	P			
18.	Lc.	Qua expleta legitur ex Carthaginensi concilio	P			
19.	Rb.	His itaque peractis	5A	5		
	Accl.	<i>Humiliate</i>	P			
	Ben.	<i>Qui dispersos</i>	5A	5		
20.	Accl.	Tunc archidiaconus ... <i>eamus in pace</i>	5A	5		
II.						
21.	Rb.	Secunda vero die	5A	5		
	Or.	<i>Nostrorum tibi</i>	5A	5	2	
22.	Accl.	Dicat archidiaconus ... <i>Erigite vos</i>	5A			
	Or.	<i>Mentibus nostris</i>	9	7		
23.	Or.	<i>Ds qui nos iustitiam</i>	9	7	3	
24.	Ev.	Deinde legatur evangelium ... <i>Designavit Dominus</i>	P			
25–30.	Accl.	Finito evangelio ... <i>Orate</i>	P			
	Pr.	<i>Pro infirmis ... Absolve</i>	9			
31.	Rb.	<i>Deinde omnibus residentibus</i>	P			
	Exh.	<i>Hesterno die</i>	5A	5		
32.	Rb.	Quibus verbis ... perquirantur	5A	5		
33.	Rb.	Hora autem sexta	5A	5		
	Accl.	<i>Humiliate</i>	P			
	Ben.	<i>Dominus rector</i>	5A			
34.	Accl.	Tunc archidiaconus ... <i>eamus in pace</i>	5A			
III.						
35.	Rb.	Tertia denique die	5A			
	Accl.	<i>Orate</i>	P			
	Or.	<i>Ad te Domine interni</i>	5A	5	2	
36.	Accl.	Tunc archidiaconus ... <i>Erigite vos</i>	P			
	Or.	<i>Omnipotens ... sacro verbi</i>	9	7	3	
37.	Or.	<i>Deus qui apostolis</i>	9	7		
38.	Ev.	Sequitur evangelium ... <i>Estote misericordes</i>	P			
39–44.	Accl.	Finito evangelio ... <i>Orate</i>	P			
	Pr.	<i>Pro amicis ... Purifica</i>	9			
45.	Lc.	Quibus ... <i>Credimus unum Deum</i>	P			
46.	Lc.	<i>Post concilium Nicaenum</i>	P			
47.	Exh.	Tunc surgentes ... <i>Estote pacifici</i>	5A	5		
48.	Rb.	His taliter praelibatis ... pertractentur	5A	5		
49.	Or.	Quibus expletis ... <i>Nulla est</i>	5A	5	2	
50.	Accl.	Tunc archidiaconus ... <i>Humiliate</i>	5A	5	2	
	Ben.	<i>Christus Dei Filius</i>	5A	5	2	
	Accl.	<i>In nomine ... ite in pace</i>	5A	5	2	

Habár nem biztos, hogy az 5A és a 9. ordót csak Monte Cassinón és Reimsben használták, annyi biztos, hogy ezeken a helyeken használták őket. E két egyház úzusa ezért legalábbis szóba jöhet a H lehetséges forrásai között. Érdemes megjegyezni, hogy a H ebben az esetben nem a közép-európai környezet kézenfekvő ordóit, a PRG-ben is szereplő 7. vagy 14. ordót adaptálja, hanem két, egymástól is távoli térség úzusából merít. A nonkonformista forráshasználat azonban még nem minden, jellegzetes szövegváltozatok, kompozíciós módosítások és új szövegelemek járulnak hozzá.

Az összeállítás módja és eredetisége

Az 5A ordó mögött álló 5. ordó viszonylag elterjedt, nemcsak kánonjogi munkáknak, hanem pontifikáléknak is része. Az 5A ordóból veszi a H az egyes napok kezdő rubrikáit és könyörgéseit, az első napi felolvasásról és az áldozópapok kikérdezéséről szóló rubrikákat, az egyes napokat lezáró áldásokat és részben rubrikákat, a zsinat zárókönyörgését és az allokúciókat. Valószínű, hogy az első napon is volt ilyen allokúció. Az 5A ordó és mindkét forrása, a 2. és az 5. ordó is tartalmaz ezen a helyen egy *Ecce dilectissimi fratres* kezdetű tételt, míg a H ott, ahol az allokúció hiányzik, csak egy rá következő, csonka és a hagyományozott formában érthetetlen rubrikát közöl. Ebből arra következtettek, hogy a H valamelyik előzményében kimaradt egy fólió, rajta az allokúcióval és a rubrika elejével. Ha ezt helyreállítjuk, akkor nemcsak a rubrika válik érthetővé, hanem a napok szimmetriája is helyreáll.

Jellegzetes szövegváltozatokat a 2. és a 3. nap záróáldásában találunk. Itt az eltérés az 5A ordótól olyan mértékű, hogy fölmerülhet egy tőle különböző, független benedikcionále használata. A BS ugyan tartalmaz zsinati áldásformulákat, és ezeknek egyes részletei valóban támogatják a H olvasatát, de nem lehet azt állítani, hogy a két zágrábi kódex szövege azonos. A H változatai inkább a BS és az 5A ordó szövege kontaminációjaként értelmezhetők.

Kompozíciós módosítás két ponton mutatkozik. Az egyik az „Orate” és az „Erigitte vos” felszólítás az egyes napok elején, a másik a záróáldás közrefogása a „Humiliate vos...” és az „In nomine Domini...” felszólítással. Ezek nincsenek meg az 5A ordóban. Mivel a leborulás és az abból való fölegyenesedés a zsinati ordók vizigót rétegéből maradt fenn, az is elképzelhető, hogy a H egy, a vizigót jellegzetességeket jobban fönntartó változatra épít. A „Humiliate” az ünnepélyes püspöki áldás szokott bevezetője. Hogy az itáliai ordókból hiányzik, az annak is lehet oka, hogy ott a hármásáldás a XI. században —szemben a germán területekkel— még kissé idegenszerűen hatott. A formula beillesztése a H-ban talán azt célozza, hogy az áldás a megszokott módon, szervezettebben illeszkedjék a szertartásba. Bármilyen is az oka ezeknek a módosításoknak, a későbbiek is figyelembe véve szembetűnő a H előszeretete a „mediális” megnyilvánulások iránt, amikor tudniillik egy köztes szereplő, általában az archidiaconus akklamatív formulákkal közvetít a celebráns és a többiek között.

A 9. ordó meglehetősen egyedi, különösen ami az esedezéseket illeti. Hogy a H éppen ezek iránt érdeklődik, azt hajlamos vagyok egy, később is megnyilvánuló „humánus” beállítottságnak tulajdonítani. A 9. ordóból veszi a H az egyes napokat nyitó

2. és 3. könyörgést, illetve a közbenjáró esedezéseket. A könyörgésekben —ezek a népszerű 7. ordóban is megvannak— csak jelentéktelen szövegváltozatokat találunk, nagyobb mértékű az esedezések átdolgozása. Legfontosabb, szerkezeti szintű átalakításként azt kell kiemelnünk, hogy a 9. ordó az első nap felolvasásai után írja elő mind a tíz esedezést. Ez egybevág a H-től különböző források azon hajlamával, hogy a zsinat első napját, másrészt pedig befejezését terheljék meg jobban kötött liturgikus formulákkal, a középső szakaszokat pedig többé-kevésbé szabadon hagyják a tanácskozásnak. A H arányérzéke ezzel a megközelítéssel szakít, amikor a liturgikus elemeket az egyes napok kezdő és záró szakaszai közt egyenlő mértékben osztja el. Annak ismeretében, hogy a 9. ordó tíz esedezést tartalmaz, érthetővé válik a H aránytalansága is, hogy tudniillik az első napon nem három, hanem négy esedezést közöl. A szimmetria iránti igénynél bizonyára erősebb volt a különböző kegyes szándékok sértegetlenségének szempontja.

Az esedezések, mint korábban írtuk, zsoltárokból, préceszből és könyörgésből állnak. Mindegyiket cím vezet be, amelyet valószínűleg hangosan el is imádkoztak. A H megtartja a címet, de saját rubrikát fogalmaz, jelentősen átszerkeszti a zsoltárválogatást, de nem módosít tudatosan a préceszen és a könyörgésen. Bár a két ordó kapcsolatához nem férhet kétség, a szövegváltozatok itt igen eltérők, ami azt jelenti, hogy a H biztosan nem vezethető le a 9. ordó egyetlen fönmaradt, reimsi példányából.

A zsoltárválogatásban a H rövidítési szándéka egyértelmű, de eljárása nem gépies. Egyértelmű az a törekvése, hogy a 9. ordó zsoltáranyagát rövidítse, mégpedig a már megszokott formaérzéssel lehetőleg három-három zsoltáros adagokra. (Mintapéldánya minden különösebb logika nélkül kettőtől hatig terjedő adagokkal él.) Ettől csak látszólag tér el az úgynevezett *quindécim graduum*, a tizenöt zárándokzsoltár vagy a „grádicsok énekei” (Ps 119–133) alkalmazásakor, ezeket az átlagosnál rövidebb zsoltárokat ugyanis a középkori gyakorlat ötösével három szakaszra vonta össze.⁵ A H nem egyszerűen kiválaszt hármat a 9. ordó bővebb zsoltáranyagából, hanem a fönmaradó zsoltárokat később iktatja be, figyelembe véve, hogy ugyanaz a zsoltár lehetőleg ne ismétlődjék, és hogy az elhagyott zsoltárok később sorra kerüljenek. Ez a következetes átdolgozás az első öt esedezésben figyelhető meg: utóbb a szerkesztő mintha kifáradt volna, hiszen a VI–X. esedezés zsoltárválogatása már pontosan megfelel a 9. ordóénak.

Meg lehet figyelni, hogy a szimmetria a forráshasználatban is érvényesül: a H mindig ugyanolyan műfajú és pozíciójú tételeket vesz az egyik, illetve a másik ordóból, a keveredés nem véletlenszerű. A műfaji szerkezet következetes figyelembe vétele a saját, mai tudásunk szerint más zsinati ordóra nem visszavezethető részeknél is érvényesül. Ezek az egyetlen énektétel, az evangéliumi szakaszok és néhány olvasmány-szöveg. Előzmény nélküli szövegválasztások ugyanis a *Veni Creator* himnusz,⁶ a perikópák,⁷ Nagy Szent Gergely *Cum constet omnibus* kezdetű homíliája,⁸ a karthágói zsinat *Credimus in Deum Patrem omnipotentem* kezdetű szövege,⁹ valamint a marseille-i Genadius-féle *Credimus unum Deum esse* kezdetű hitvallás¹⁰ a *Tomus Damasi* szerinti *Post concilium Nicaenum* kezdetű anatómával.¹¹

A szentlelekhivo himnusz használata csak a két foforrashoz képest újdonság, egyébként legalább egy-egy kézirat utólagos bejegyzesekent megjelenik az 5., a 7., a 7A és a 7C ordóban is, valamint samos, a H-nál kesobbi szövegben. Ezek alapján használatát a zsinati szituációban ekkortájt fokozatosan terjedő „divatjelensegnek” látom. Evangéliumi szakaszok már a 2C és a 7. ordóban, de mindenekelőtt az 5. ordó francia redakcioiiban (chartres-i Ivo és pontifikálék) is szerepelnek, szovegvalogatasuk azonban eltér a H-étől.

Rendtartasunk legegényibb tételei tehát a csak rá jellemző olvasmanyszovegek. Kompozicios szempontból azonban úgy véljük, ezek jelentőségét nem szabad túlértékelni. Már az 1. vizigót ordó a zsinat lefolyásáról szolo fejezetek fololvasasaval nyitja a tárgyalási részt, majd a 2. ordó már samos korabbi zsinat kánonjait ajánlja olvasásra, ott még csak címmel és fejezetszammal. A nem bibliai olvasmanyszovegeknek az ordóba való beemelése tehát természetes folyamat, amely párhuzamos például a szermok és homíliák uzusonekent való megszilardulasaval,¹² sőt általában az adott műfajból szabadon kiválasztható liturgikus szövegek fokozatos kodifikációjával. A XI. sazadi szerkesztő vagy szerkesztők rendelkezese rallo, nem zsinati jellegű forrasanyagba nincs és nem is lesz betekintesunk, így ezeket a tetelvalasztasokat nem helyezhetjük el a korai magyar liturgiátörténet összefüggésében.

Jogosan tulajdonitjuk viszont a zsinat alapján a H műhelyének a következőket: tájékozódás a viszonylag távoli, egymástól független források (pl. Monte Cassino és Reims) irányában; gazdag, kidolgozott szertartasrendekre való törekvés; érzék a szimmetria, a párhuzamosság és a keretes szerkesztés iránt; igeny a műfaji valtozatosagra és a szerkezet arányos kitoltese; mediális gesztusok kedvelése; humánus attitűd; közismert tételek (pl. zsoltárok, evangéliumok) kreatív újrarendezése; új forrás-szövegek bevonása.

Klerikusok degradációja és restitucioja

A rövid szertartás,¹³ amelynek során a klérus tagjait leteszik arról a fokozatról, amelyre föl voltak szentelve, az ordinaciokkor szokásos *traditio instrumentorum* megfordítása. A vétkes klerikus felöltözik azokba a liturgikus ruhákba, amelyeknek viselese az ordináció foljogosította, kezébe veszi az eszkozokat, amelyeket az ordinaciokor átadtak neki, majd az oltár előtt szertartásosan megfosztatik tőlük. Közben a püspök egy bibliai helyekből centonizalt vagy parafrazeált formulát mond, amelyet mindig a „Potens est tamen Deus omnem gratiam abundare facere in te, et revocare te in gradum pristinum” konklúzióval fejez be. (Formulanak itt és a tovabbiakban azokat a prózában mondott, nem dialogikus vagy akklamativ, és nem Istenhez címzett liturgikus megnyilvánulásokat nevezem, amelyek egy-egy gesztust kísérnek, értelmeznek.)

A szubdiakonusz degradációját két formula is kíséri. Az elsőt a püspök mondja, elvéve tőle az üres kelyhet és paténát, és levéve a szubdiakonusrol a tunicellat („phanonem”), a másodikat a főesperes, a vízes ampolnat és a kéztörlő kendőt véve el. Konklúzió csak a második formulát követi. A rendhagyó, kettős formula oka valószínűleg az, hogy a szubdiakonatus a határ a kisebb és a nagyobb rendek között. Aho-

gyan az ordinációs liturgia is ennél a fokozatnál „ugrik meg”, azaz válik összetettebbé, a degradáció is itt bővül a leginkább.

Az egyszerű klerikusok degradációjára két lehetőséget is ajánlanak a H rubrikái. Az első változat szerint csak az *Ecce Adam* responzóriumot éneklük el (ez a rubrika szerint a többi degradációhoz kapcsolódóan is megszólalhat, tehát a rítus szövegi szerkezete: formula+konklúzió+responzórium), a második változat szerint a klerikust egy formula kíséretében —ehhez még nem csatlakozik konklúzió— megfosztják palástjától, majd az *In sudore vultus tui* responzórium hangzik el, és ezt követi a konklúzió. Mindkét responzórium hetvenedvasárnapi tétel, szövegük az ősszülőknek a paradicsomkertből való kivetéséhez kapcsolódik. Találó, hogy az elsőt mindig a degradálnál alacsonyabb fokozatú klerikusok éneklük, új értelmet adva ezzel az eredetileg isteni többszámú mondott szavaknak: „Ecce, Adam, quasi unus ex nobis factus est.”

A restitúciós szertartás, amelynek során a klerikus visszanyeri korábbi méltóságát, a degradáció fordítottja. Dramaturgiaiilag a *traditio instrumentorum*-ot ismétli meg, egyszerű klerikusnál a tonzúra föladásával kiegészítve. Szövegeinek száma és műfaja azonban —a rítus pozitív karakterének megfelelően— eltér a degradációétól. Ez visszafelé a degradáció szöveghasználatát is értelmezi: ott azért hangzottak el formulák valódi liturgikus énekek és imádságok helyett, mert az Egyháznak a bűn közegében a maga nyelvén már nem volt mondanivalója. Fegyverek közt hallgattak a műsák...

A szertartás szövegi szerkezete: énektétel+oráció, de egyes fokozatoknál az énektétel előtt vagy után (esetleg közben?) formula is elhangzik. A formulák a degradációs formulákhoz hasonló, biblikus frázisok, az antifónák vagy responzóriumok pedig a liturgikus év különféle szakaszaiból aktualizált tételek. Nem önálló kompozíciók a könyörgések sem: ezeknek számos, fölismerhető fordulata vagy akár fele más funkcióban használatos tételekből származik. A restitúciós rítus leleménye azonban éppen az, ahogyan az egyébként ismert elemeket a sajátos kontextus számára újraértelmezi.

A fokozatosság a restitúciókban is érvényesül. A klerikusi restitúciót antifóna és responzórium kezdi, majd a kisebb rendek mindegyikéhez egy-egy ének és oráció tartozik. A szubdiákonus restitúciója kettős, amint degradációja is az volt: a püspök egy antifónával, a főesperes egy rövid formulával adja vissza neki a megfelelő instrumentumokat. A diákonus restitúciója ismét egyszerű, eltekintve attól, hogy responzóriumot használ, a pap, az apát és a püspök restitúciójához viszont már végig kapcsolódik formula és énektétel is. A papnál az énekek száma (három), a püspöknél ugyanez és a kettős restitúció (öltözetek és pásztorbot átadása külön) rendhagyó.

A restitúció rítusai után még egy degradációs formula szerepel a H-ban. Ennek önmagában nincs jelentősége, de a klerikusi degradáció kétféle formájával együtt annak emléke, hogy a szerkesztő sajnált volna megválni néhány, forrásaiban még szereplő, de utóbb fölöslegessé vált szövegtől. Ez a fajta abundancia végigkíséri a kódexet.

Utóélet és források

A degradációs és restitúciós ordónak nincs utódja a fennmaradt magyarországi források között, ezért nem lehet tudni, a H „kísérleti” rétegéhez tartozott, vagy sikerült legalább részben meggyökeresednie. A kutatás jelen állása szerint nem mondhatunk érdemlegeset a forrásairól sem. Ezek az ordók nemzetközi viszonylatban is igen ritkák, módszeres összegyűjtésük még nem történt meg.¹⁴ A szertartás kezdő rubrikája a IV. toledói zsinat 28. kánonját idézi. A zsinat, amelyre egyébként a Schneider-féle 1. ordó is készült, a pseudoizidori korpusz második részébe fölvetett, 54 zsinat közé tartozott, így egész Európában ismerték. Habár kánonjainak gyűjteménye hiteles vizigót szöveg, bizonyára a *Collectio Hispana Gallica* közvetítésével jutott el a H-ig. A kánonjogi forrás azonban —szemben a zsinattal— nem tartalmaz részletes liturgikus rendet, hanem megelégszik a szertartás dramaturgiai vázának rögzítésével. A szöveges kidolgozás a liturgistákra maradt.

A modern kiadásban hozzáférhető ordók kevesen vannak ahhoz, hogy ezek alapján ítéljük meg a H eredetét, rokoni kapcsolatait vagy eredetiségét. Sem a Rasmussen által kiadott 1000 előtti pontifikálék, sem a PRG, sem a római pontifikálék nem közölnek ilyen ordót. Csak a PGD tartalmaz egy, a H-étől meglehetősen különböző változatot,¹⁵ de hogy nem késő középkori fejleményről van szó, azt a H mellett két, az AER-ben közzétett ordó támogatja. Az egyik Rouenből, a másik Speyerből származik.¹⁶ A roueni változat meglehetősen szikár, formulái inkább ünnepélyes jogi deklarációk, mint biblikus-liturgikus szövegek. Közelebb áll a H szellemiségéhez a speyeri változat, de a H-hoz képest ez is mértéktartóbb, szövegpárhuzam a kettő között egyáltalán nincs. Mind a PGD-re, mind a két, Martène-féle forrásra jellemző az *Auferimus tibi* kezdetű formulák használata egyes tárgyak vagy ruhadarabok elvételénél, illetve egy hosszabb, *Auctoritate Dei omnipotentis* kezdetű formula a klerikusi degradációnál.

Elfogultság nélkül meg lehet állapítani, hogy a H szöveganyaga mindezeknél jóval költőibb és változatosabb. Ha forrásairól és egyediségéről egyelőre nem is lehet biztosat mondani, az egyértelmű, hogy a degradációs-restitúció ordó a középkorban igen variábilis, ezért az adott ordót fönntartó forrásra nézve jellemző. Azt is érdemes tekintetbe venni, hogy a H-étől különböző degradációkhoz nem tartozik restitúció,¹⁷ és ismeretlen a pozitív hangvételű „Potens est” konklúzió is. E háttér előtt ismét a H humánus karaktere körvonalazódik.

Mindössze két olyan szöveg van, amely segítheti a H ordójának eredetére vonatkozó, kezdeti tájékozódást: az exorcista restitúciójakor énekelt *Dominus locutus est* antifóna, és a diákonus restitúciójakor énekelt *Stola incunditatis* responzórium. A ma legteljesebb zsolozsma-adatbázis¹⁸ nem ismeri a *Dominus locutus est* antifónát, de számontartja annak második, *In nomine meo* kezdetű szakaszát. Ez az antifóna órómai, észak- és közép-itáliai (Vercelli, Vallombrosa, Piacenza) és ferences források kizárólagos tulajdona. Bizonytalanabb identitású a *Stola incunditatis*. E szöveg nem responzóriumként, hanem responzóriumverzusként ismert, két különböző dallammal. Az egyik csak angol (Worcester), a másik gall és ibér forrásokból (Navarra, Albi, Cambrai, Limoges) adatolt. A földrajzilag szórt adatok nem mindig megbízhatók, mert azt sejtetik, hogy több forrás még nagyobb elterjedtséget fog mutatni, ezért több jelentőséget tulajdoní-

tok az *In nomine meo* antifónának. A restitúciós ordó mindenesetre használ a zsolozsmában ritka, lokalizálható tételeket is, amelyeknek eredete legalábbis nem áll ellentétben a zsinati ordó eredetével.¹⁹

Az összeállítás módja és eredetisége

A H ordói a Szentírás és a liturgia fölényes ismertetét és nagyfokú kreativitást föltételeznek, akár a H műhelyének, akár egy ismeretlen forrásának tulajdonítjuk őket. A rövid formulák nem egy kaptafára készültek, hanem számos, sokszor obskúrus bibliai helyet és frázist parafrazeálnak, fésülnek össze rendkívüli fantáziával. Nem maradnak meg a degradáció vagy a restitúció egyetlen metaforájánál, hanem tipológiai minták egész sorozatát vonultatják föl. Példaként álljon itt közülük a legextrémebb: a diákonus lefokozásakor használt „Ecce, deponit te Dominus de ministerio cenaculi in inferiori loco” formula bibliai alapja a sarephtai özvegy fiának Illés próféta általi föltámasztása. Illés, miután a gyermeket föltámasztotta, „deposuit eum de cenaculo in inferiorem domum”. A szemantikai kapcsolat a két hely között pusztán az, hogy az „emeleti termet”²⁰ Szent Jeromos következetesen a ’cenaculum’ szóval adja vissza, amely latinul —az utolsó vacsorának helyet adó emeleti terem miatt is, vö. Mc 14,15 és L 22,12— a „lakomázó terem” képzetét idézi föl, és így alkalmas a diákonus eucharisztikus szolgálatának kifejezésére.

E szövegeket más liturgikus szövegek közvetítése nélkül, szándékolt eredetiséggel alkalmazta és kombinálta valaha egy tudós liturgista.²¹ Forráshasználatát az alábbi táblázatban követhetjük:

F. Accipe quæ quondam amisisti	—	
F. Amice tolle quod tuum est et vade	Mt 20,14	
F. Ecce dat tibi Dns fungi sacerdotio	Eccli 45,19	
F. Ecce deponit te Dns de ministerio cenaculi	1Rg 17,23	
F. Ecce ego ipse feriam pastores ... et episcopatum tuum	Ez 34,10	Ps 108,8
F. Potens est tamen Ds ... et revocare te in gradum pristinum	2K 9,8	Gn 40,13
F. Ecce testem populis dedi te	Is 55,4	
F. Ex hoc enim redde quæ sunt Cæsaris Cæsari	Mt 22,21	
F. Ex hoc sis cessans a ministerio	L 16,2	
F. Magna est domus Dni et ingens locus possessionis eius	Bar 3,24–28	
F. Malos male perdet et vineam suam locabit aliis agricolis	Mt 21,41	
F. Omni habenti dabitur et non habenti id quod habet	L 19,26	
F. Quia conversus es post cor tuum quasi equus	Jr 8,6–7	
F. Redde quod debes iam enim non poteris villicare	Mt 18,28	L 16,2–4
F. Tibi officium traditum fuerat ut dæmonibus imperares	Mt 21,43	
F. Unicuique data est gratia secundum mensuram	E 4,7	

Sajátos vonás az egyházkormányzati rítusokban az énektételek bő és változatos alkalmazása. Az antifónákat és responzóriumokat a temporále és a szantorále számos különböző helyéről veszi kölcsön, és mint láttuk, a válogatás kiterjed néhány ritkább,

„egzotikusabb” tételre. A H később is beilleszt énektételeket olyan rítusokba vagy rítusszakaszokba, ahol más források csak prózai vagy recitált anyagot használnak. Ebből óvatosan a H „zenekedvelő” alkatára lehet következtetni. A restitúciós ordóban fölhasznált tételek, asszignációik és bibliai forrásaik a következők:²²

Ant. Calicem salutaris	Qu/H6/f5	CAO 1754	Ps 115,3
Ant. Cito proferte	Qu/H2/S	CAO 2280	L 15,21
Ant. Congratulamini mihi	Pent/D4	CAO 1887	L 15,6
Ant. Dominus locutus est	Pent/f4	CAO 7028	Mc 16,17
Ant. Deus misereatur tui	Qu/D3	CAO 2177	Ps 66,2
Ant. Ecce puer meus	Joh.ap.	CAO 2536	Mt 12,18
Ant. Induit te Dominus	Agnes v.	CAO 3328	
Ant. Oportet vos filii gaudere	Qu/H2/S	CAO 4165	L 15,32
Ant. Ponam te signaculum	Joh.ap.	CAO 4303	
Ant. Spiritus Domini super te	Adv/H4/f4	CAO 4999	L 4,18
Ant. Tolle quod tuum est	D70	CAO 5157	Mt 20,14–15
Ant. Vade iam et noli peccare	Qu/H1/f6	CAO 5301	J 5,14
R. Ecce Adam	D70	CAO 6571	Gn 3,22
R. In sudore vultus tui	D70	CAO 6937	Gn 3,19
R. Posuisti Domine V. Vitam petiit	Comm.m.	CAO 8170	Ps 20,4–5
R. Stola iucunditatis	Comm.m.	CAO 6232/6341	

Végül az orációk összeállítására hívom föl a figyelmet. Ezek a tételek is ismert orációk és bibliai helyek részleteinek, frázisainak centói. A *Deus qui mirabiliter* kezdetű restitúciós könyörgésben könnyű fölismerni azt az eredetileg nagyszombati könyörgést, amelyet a római mise ordináriuma a bor és a víz elegyítéséhez is alkalmazott. Ez a H-ban egy rövid átvezető szakasz után a 83. zsoltár szavaiba megy át: „de virtute in virtutem proficiendo, te mereatur videre, Deum deorum, in Sion” (a zsoltárban: „ibunt de virtute in virtutem, videbitur Deus deorum in Sion”). Még összetettebb az áldozópapok restitúciójakor mondandó könyörék, amely legalább három (egy halottas és két papokért mondandó) oráció fordulatait szerkeszti egybe mesterien.²³ A könyörgések asszignációi, közvetlen és közvetett forrásai ezek:

Or. Deus qui apostoli tui Petri	?	?	
Or. Deus qui ministrantibus tibi	?	?	
Or. Deus qui mirabiliter hominem creasti	Qu/H6/S	SGr 84,1	Ps 84,1
Or. Deus qui nullum respuit	?	SAn 2672	
Or. Deus qui perditam ovem	Def	SAn 1089+1567	
Or. Redde Domine huic famulo tuo	?	?	

A degradációs és restitúciós ordók szellemisége, stílusa tehát nem idegen a zsinati ordótól. A formaérzékről, a magas fokú kidolgozásról, a széles körű (Itália és a távolabbi Nyugat, talán Reims és Cambrai vidéke felé mutató) tájékozódásról írtakat első-

sorban a kreatív szövegalakítás és a „zenekedvelés” szempontjával lehet kiegészíteni.²⁴

Exkommunikáció és rekonziliáció

A H exkommunikációs ordója szerint a püspök a mise evangéliuma után végzi el a szertartást. A szertartás az *Audistis dilectissimi* kezdetű allokúcióval indul, rokon források alapján még az evangéliumolvasás helyén, az ambónál. Az allokúció bennfoglaltan utal néhány megelőző mozzanatra, amelyek logikailag a szertartássor részét jelentik: a vétkes kánoni megidézésére és többszöri, nyilvános figyelmeztetésére a tulajdonképpeni kiközösítés előtt. A szöveg alább tárgyalandó párhuzamaihoz képest a H-ban kissé le van rövidítve.

Az allokúciót követően a főesperes szólal meg, a zsinatról már ismert, mediális szerepében. A a templom kapuja elé áll, és a vétkest néven nevezve, a következő formula háromszori kimondásával formálisan megadja neki az utolsó lehetőséget, hogy tisztázza magát a zsinat előtt: „N., catholicæ fidei pater vocat te ad sanctam synodum.”

A kódex ezután cím vagy rubrika nélkül mindjárt a tulajdonképpeni, itt *Canonica instituta* kezdetű exkommunikációs formulát közli. Más forrásokban ez a szöveg rendszerint az „Alia, terribilior excommunicatio” címen szerepel. Ezt már ismét a püspök mondja, valószínűleg a templomon kívül, mert az exkommunikáció befejezését és a vele párhuzamos visszafogadási rítust a templom kapujában végzik.

A H exkommunikációs ordója ezzel a szöveggel befejeződik, és mindjárt elkezdődik a vele összefüggő visszafogadási ordó, de ez utóbbinak kezdő rubrikája alkalmat ad az exkommunikációs szakasz kiegészítésére. Azokban a forrásokban ugyanis, amelyek a recepciós ordónak ezt a kezdő rubrikáját ismerik, az exkommunikációs ordó is jellegzetes, párhuzamos mozzanatokkal zárul. Ezek a következők:

A püspöki kiátkozásra a nép háromszoros „Amen, Fiat” vagy „Anathema sit” felkiáltással válaszol. A püspököt, míg a formulát mondja, tizenkét áldozópap veszi körül, kezükben égő mécsesekkel vagy gyertyákkal, amelyeket a formula befejezésekor a földre dobnak és lábukkal eltaposnak. Ezt követően a püspök köteles érthetően — azaz valószínűleg nényelven — elmagyarázni a kiközösítés jelentőségét, hogy mindenki tisztában legyen vele: a vétkessel a továbbiakban minden érintkezés tilos azt az egy esetet nem számítva, ha valaki a bűnbánat fölindítása érdekében fordul hozzá. Végül előírják az ordók, hogy a püspök levélben értesítse püspöktársait a kiközösítés tényéről.

A H-ból ez a rubrika hiányzik. Elhagyása egyébként nem idegen a H szerkesztőjének eljárásától, aki az allokúciónál és számos későbbi ordóban előszeretettel tömöríti föltételezhető mintáinak szöveganyagát. Ez a rövidítési tendencia itt jelentkezik először, eddig inkább a kidolgozásra, abundanciára való hajlamot figyeltük meg. A jelentéget megmagyarázná, ha a kidolgozásra, abundanciára való hajlamot az őspontifikálnak, míg a rövidítéseket a H aktuális redakciójának tulajdonítjuk.

A visszafogadási ordó e rubrika megfelelőjével kezdődik, amelyet a H is hiánytalanul közöl. Ez előírja, hogy ha a vétkes bűnbánatra indul, bocsánatért folyamodik és javulást ígér, akkor az őt korábban kiközösített püspök fogadja a templom kapujában, ismét tizenkét áldozópap társaságában. Jelen kell, hogy legyenek azok is, akikkel szemben az illető méltánytalanságot követett el, és akiknek elégtétellel tartozik, vagy akik igazolhatják, ha már jóvátette, amit elkövetett. Ekkor megkérdezi a püspök, hogy hajlandó-e a bűneiért előírt kánoni vezeklést vállalni.²⁵ Ha a kiközösített erre háromszor leborulva megvallja bűnét, kéri a vezeklést és biztosítékot ígér, a püspök kézen fogja, bevezeti a templomba és visszahelyezi az egyházi és szentségi közösségbe.

Ezeket a szabályokat egy új bekezdés követi a kódexben, amely minden bizonnyal már a recepciós formula elmondása utánra vonatkozik. Eszerint a püspök kirója a kánonilag szükséges elégtételt, majd levélben értesíti püspöktársait a visszafogadásról. A rubrika nyomatékosítja, hogy senki nem közösi ki más ordinárius fennhatósága alá tartozó személyt az illetékes tudta és beleegyezése nélkül.

Ekkor következik maga a *Deus immensa* kezdetű recepciós formula, amelyet bűnbánati zsoltárok (50., 129., 142.) és az oltalomkérés és a lélek hívás tematikája alapján összeválogatott précesz (*Salvum, Mitte, Esto, Nihil*) készítenek elő. Jellemző, hogy a rítus negatív szakasza itt is formulát, míg pozitív szakasza orációt használ.

A két ordó szerkezetét összefoglalóan így vázolhatjuk:

EXCOMMUNICATIO

Tit. Qualiter episcopus excommunicare
Rb. Episcopus cum excommunicare
 Exh. Audistis dilectissimi
Rb. Tunc archidiaconus
 F. Catholicae fidei
 F. Canonica instituta (1.)

RECONCILIATIO

Tit. Qualiter episcopus reconciliat
Rb. Cum aliquis excommunicatus
 Ps 50, 129, 142
 Pr. Salvum, Mitte, Esto, Nihil
 Or. Deus immensa
Rb. Tunc episcopus ... Post haec secundum modum

Utóélet és források

Más exkommunikációs-rekoncepciós ordóról a PGD-től különböző magyar pontifikálékban nem tudunk. A szövegválogatás eredetét kutatva egyrészt további pontifikálék, másrészt kánonjogi munkák merülhetnek föl. A PRG-ben megtalálható a H tételanyagának szinte teljes sorozata, kivételt egyedül a főesperesi felszólításra vonatkozó *Tunc archidiaconus — Catholicae fidei* tételpár képez, továbbá a bűnbánati zsoltárok és a précesz válogatása tér el feltűnően.²⁶ A PRG-ben azonban az *Audistis dilectissimi* és a *Canonica instituta* is egy másodlagos sorozat része, ráadásul egy további allokúcióval és egy azonos kezdetű, de rövidebb exkommunikációs formulával kiegészítve. (Ezeket követi még egy további, függelékes szöveg.) A PRG sajátossága, hogy enciklopédikus igényrel gyűjti egybe a formulákat, vagyis egy funkcióhoz nem csupán egy szöveget rendel, hanem több lehetőséget fölvonultat. A H-ban található szövegek e lehetőségek közül valók, de hiányoznak a PRG elsőként közölt, ezért valószínűleg előnyben részesített ordójából, amelynek jellegzetes szövegei a *Noverit caritas* allokúció és az *Igitur quia monita* formula. A képletet tovább színezi, hogy a PRG-ben az or-

dó címadása és kezdő rubrikája egyébként a H-ban olvashatóval azonos, de ott az elsődleges, *Noverit caritas* — *Igitur quia monita* tételpárt vezet be.

Szintén megegyezik a két forrásban a visszafogadási ordó címe és bevezető rubrikája, de eltérnek a zsoltárok és a précesz, a *Deus immensae formula* pedig bár megvan a PRG-ben, további hét formula mellett szerepel a harmadik helyen. A közvetlen kapcsolat hiányát jelzi az is, hogy a PRG-ben a szertartást ünnepélyes főpapi áldás zárja, amelynek a H-ban nyoma sincs, míg a PRG-ből a H záró rubrikája hiányzik.

A PRG ordója szilárd és elterjedt anyagot közöl: az AER négy XI. századi franciaországi pontifikáléból is dokumentálja ezt a sorozatot.²⁷ Az ugyanitt²⁸ és másutt is²⁹ olvasható, angol és francia területen elterjedt formulárék azonban azt is érzékeltetik, hogy a PRG és a H anyaga mellett ettől teljesen független sorozatok ugyancsak népszerűek voltak. Jellemző, hogy később a PGD egyiket sem hasznosítja.³⁰ Anyagunk tehát elég elterjedt ahhoz, hogy párhuzamait, eredetét kutathassuk, de elég sajátos is, hogy egy jól körülírható hagyományvonal képviselőjeként foglalkozzunk vele.

További eredményekre a pontifikálék háttérében álló kánonjogi és formulagyűjtemények azonosításával juthatunk.³¹ A PRG-vel teljesen azonos rendben közli az exkommunikáció menetét a IX–X., illetve a X–XI. század fordulójának két jeles kánonistája: Regino prümi apát³² és Burchard wormsi püspök.³³ A visszafogadási ordónak a PRG-ben és a H-ban közös címe és kezdő rubrikája Reginónál is olvasható, Burchardnál azonban hiányzik a cím itt és az exkommunikációs ordónál is. Regino a rubrika után egyáltalán nem közöl liturgikus formulát a visszafogadáshoz. Burchard rendtartása több ponton kapcsolódik a H-éhoz: a hét bünbánati zsoltárt írja elő (az 50., 129. és 142. mindegyike ezek közül való), précesze egyetlen sorrendcserétől eltekintve a H-ból ismert, és a befejező rubrikát is ugyanabban a megfogalmazásban tartalmazza. Ugyanakkor nem található meg nála a H ordójának középpontjában álló *Deus immensae* formula, amely pedig szerepelt a PRG-ben.

A Regino és Burchard által közölt ordó távolabbi eredetéről nehéz lenne végleges állításokat tenni. Burchard ugyan megadja az egyes formulák forrását (az *Audistis dilectissimi* szerinte az arles-i zsinat 1., a hosszabbik *Canonica insituta* a tours-i zsinat 2. fejezetéből való),³⁴ de éppen a mintegy száz évvel korábbi Regino-gyűjteménnyel és a PRG-vel való kapcsolata jelzi, hogy kész összeállítást örökölt.

Figyelemreméltóbb, hogy ugyanez a sorozat található meg a Marculf-féle formulagyűjteményben,³⁵ amely Nagy Károly-korabeli átszerkesztések ellenére alaprétegében a VII. század közepének párizsi viszonyait tükrözi. Eddigi kutatásaim során ez a gyűjtemény bizonyult a H-ban fölhasznált szövegek legkorábbi forrásának, így az eredeti anyag keletkezésének legalábbis terminus ante quem-jeként a Marculf-gyűjtemény keletkezési idejét rögzíthetjük.

A négy, H előtti forrás (időrendben: Marculf, Regino, PRG, Burchard) anyagát összevetve azt látjuk, hogy bennük az exkommunikációs ordó elsődleges és másodlagos formulakészlete zárt, teljes, és sorrendjét tekintve is kötött egységet alkot. A sorozat zárótétele a rövidebbik *Canonica instituta* formula. Utána függelékesen újabb szövegváltozatok következhetnek ugyan, de ezek már csak egy-egy forrás esetlegességei. A formulák közt tehát megállapíthatunk egy elsődleges változatot (*Noverit caritas* —

Igitur quia monita), egy, ezzel szorosan összekapcsolódó, tehát gyakorlatilag tőle függetlenül nem hagyományozott másodlagos változatot (*Audistis dilectissimi — Dominicis igitur — Canonica instituta 1–2.*) és egy harmadlagos réteget, amelyben további, csak az egyik vagy másik forrásra jellemző lehetőségek kaphatnak helyet. Az elsődleges és a másodlagos sorozat mind a négy forrásban megegyezik, csupán Burchard hagyja el a címet, és utal többletként a zsinati forrásokra. Közös anyaguk szerkezete ez:

ELSŐDLEGES SOROZAT

Tit. Qualiter episcopus excommunicare
Rb. Episcopus cum excommunicare
 Exh. Noverit caritas
 F. Igitur quia monita
Rb. Et respondeant omnes
Rb. Post haec episcopus

MÁSODLAGOS SOROZAT

Exh. Audistis dilectissimi
 F. Dominicis igitur
 F. Canonica instituta 1. (hosszabb)
 F. Canonica instituta 2. (rövidebb)

FÜGGELÉK

Az exkommunikációs szövegektől független a visszafogadási rész. Ez a Marculf-gyűjteményben még egyáltalán nem szerepel. Reginónál megtalálható a cím és a kezdő rubrika, de nincsenek formulák. A PRG az első, ahol a Regino-féle cím és rubrika után formulák egész sorozatát találjuk, mégpedig egy zsoltárok+préciesz+könyörgés+áldás szerkezetben (a tulajdonképpeni formula a könyörgéssel azonos). A dramaturgiai vázat a megtérőnek a templom kapujában való befogadása és a templomba való bevezetése jelenti. Mind a gesztusok, mind a formulák egy része a vezeklők nagycsütörtöki rekonziliációjából van kölcsönözve.³⁶ Az ordó képlékenyebb, kevésbé megállapodott voltáról árulkodik, hogy Burchard, aki a kiközösítés rendjében hűségesen követte elődeit, itt eltér a PRG-től. A címet szokása szerint hagyja el, de más zsoltár- és précieszválogatást is ad, amelynek vezérmotívuma a PRG-vel szemben nem az oltalomkérés-lélekhívás, hanem a bűnbánat-megszabadulás. Formulái máshol ugyan szerepelnek a PRG-ben, de ennek a kompozíció szempontjából nincs jelentősége. Végül Burchard terjedelmes befejező rubrikát fűz az ordóhoz, amely a PRG-ben még nem szerepelt, újabb könyörgéssel zárja le a szertartást, és elhagyja a püspöki áldást.

MARCULF	REGINO	PRG	BURCHARD	H
			<i>Libro hoc</i> Quod autem	
<i>Qualiter episcopus</i> <i>Episcopus cum</i> Noverit caritas Igitur quia monita <i>Et respondeant</i> <i>Post haec episcopus</i> Audistis dilectissimi	<i>Qualiter episcopus</i> <i>Episcopus cum</i> Noverit caritas Igitur quia monita <i>Et respondeant</i> <i>Post haec episcopus</i> Audistis dilectissimi	<i>Qualiter episcopus</i> <i>Episcopus cum</i> Noverit caritas Igitur quia monita <i>Et respondeant</i> <i>Post haec episcopus</i> Audistis dilectissimi	<i>Episcopus cum</i> Noverit caritas Igitur quia monita <i>Et respondeant</i> <i>Post haec episcopus</i> Audistis dilect.	<i>Qualiter episcopus</i> <i>Episcopus cum</i> Audistis dilectissimi <i>Tunc archidiaconus</i> Catholicae fidei
Dominicis igitur Canonica instituta 1.	Dominicis igitur Canonica instituta 1.	Dominicis igitur Canonica instituta 1.	Dominicis igitur Canonica inst. 1.	Canonica instituta 1.

juk illesztettek egy, máshol még nem dokumentált mozzanatot, a főesperes háromszori felhívását a kapuk előtt. Mindeddig ez bizonyult a H legeredetibb rituselemenek.

A visszafogadási ordó a PRG és Burchard rendtartásának elemeit vegyíti egyéni módon. A PRG-bol, közvetve pedig Reginotol származik a cím, a kezdő rubrika és a tulajdonképpen formula. Burchard befolyása érezhető a zsoltárok és a précesz válogatásában (csak egy jelentéktelen sorrendcseret regisztráltam), valamint tőle való a befejező rubrika. A két forrás közül egyik sem lehetett kizárólagos: a PRG-féle zsoltarvalogatas és précesz semmilyen kapcsolatban nem látszik lenni a H-val, maga a formula viszont Burchardnal nem szerepel. Burchard művének használata önmagában is a H szerkesztésének „korszerűségét” jelzi: akkortájt mértékadó, száz évnél fiatalabb forrás került vele a szerkesztők latokerebe.

Kozvetito kéziratok felbukkanását itt sem zárhatjuk ki, de eddigi eredményeim alapjan a H ordóját tudatos kontaminacio eredményének tartom, amelynek célja az exkommunikációs rendtartashoz hasonlóan a korai magyar úzus sajátos és önálló mivoltának nyomatékosítása források tágabb korenek figyelembevételével, a bennük foglaltak tudatos válogatásával, ötvözésével és újrarendezésével. A kontaminációra, kiterjedt forrashasznalatra és nonkonformizmusra való hajlamot már regisztráltuk, és emlékeztetnem kell a mediális megnyilvánulások iránti eloszeretetre a zsinatnal, amelynek dokumentuma ebben az ordóban a főesperes megszólalása a templom kapujában. Új elemnek a H korszerűsége (itt Burchard friss anyagának inkorporalasa) és rovidıtesre való hajlama bizonyul. Az utobbi a rubrikák vonatkozásában az ospontifikalet kivonatoló, néha következetlen redakciora vezethető vissza. A liturgikus szövegek vonatkozásában viszont talán tudatos kompozicios eljaras. A H ordói ugyanis differenciáltak, de nem mertektelenek [exuberant]: a PRG-hez képest kirajzolódik bennük egy tagoltabb, összefogottabb, szerkesztés igénye.

Adventtol vízkeresztig

Az egyházi évet kezdő szakasz az egyházkormányzati részhez képest két új problémát vet föl. Az elso, hogy az összevetésre alkalmas forrásanyag megsokszorozódik, hiszen a liturgikus év rendes és rendkívüli szertartasairol jóval többféle és nagyobb mennyiségű forrás maradt fönn, mint a szigorú értelemben vett pontifikális ordokrol. Míg ezeknél a kutatást eleve korlátozza, hogy a hozzáférhető párhuzamok szórványosak, addig a liturgikus évnél a kutatónak magát kell korlátoznia. Mivel nem akarom, hogy eredményeim esetlegesekek legyenek, kiindulópontnak, ahol lehet, a PRG-t tekintem, és ezt egészítem ki a Magyarországgal objektív történeti kapcsolatban álló egyházak (elsosorban Mainz, Magdeburg, Salzburg, Passau, Sankt Gallen, Prága, Olmütz, Gnezna, Krakó) uzusaival. Különös tekintettel leszek még az eddig fölmerült, távolabbi kapcsolatokra Itáliával és esetleg Franciaországgal (Monte Cassino, Róma, Aquileia, Reims, Cambrai), és legalább néhány mintavetelel ellenőrizni igyekszem az átmeneti, anglonormann, gall és iberoprovenszál tájak liturgiainak viszonyát is a H változataihoz. A másík probléma, hogy a liturgikus év rendhagyó szertartásaihoz kapcsolódóan a H olykor közöl információkat a mise és főleg a zsolozsma rendes tetelvalogatasarol

is. Ez a pontifikálétól idegen, sokkal magasabb szinten földolgozott területre vezet át. Feladatomban elsősorban azt tartom, hogy a H-t a zsolozsma érett magyar úzusával és a legkorábbi fennmaradt antifonáléval, a CA-val vessem össze. A kontinuitás a későbbi magyar hagyománnyal itt —szemben a többi ordóval— nem mindig kimutatható.

A H az ádventtől vízkeresztig terjedő, rövid szakaszon hasonlít a legjobban egy archaikus ordináriuskönyvhöz. Jóllehet ilyen, túlnyomórészt rubrikás szakaszok később is előfordulnak, ez egyedi mind terjedelmét, mind tematikáját tekintve, illetve azért is, mert a rubrikákat nem szakítják meg teljes terjedelemben kiírt liturgikus szövegek. Szintén az ordináriusok felé mutató, a XI. században modern gesztus az ádventtel való kezdés. A pontifikálék ennek az időszaknak általában kevés figyelmet szentelnek, és ha egyáltalán foglalkoznak vele, akkor a liturgikus év végére utalják. Ezért az a benyomásom, hogy e szakasz egy részletezőbb, ordináriusszerű ordóra tett kísérlet, amely néhány oldal után mintha kifáradt volna. Ennek nyoma lehet az az utalás, amely talán egy ismeretlen, bővebb mintapéldányra vonatkozik karácsony vigiliájánál: „et cetera, ut ordo dat”. Vajon az *ordo* egy valóságos, másik könyvet takar, vagy csak a szertartás absztrakt rendjét? Ismét nem lehet eldönteni, hogy ez a nagy volumenű nekirugaszkodás már az őspontifikáléban folytatás nélkül maradt, vagy csak a H redaktora csökkentette a másolnivalót. A tény azonban, bárhogyan értelmezzük, hasznos rögzíteni.

Ádvent

A liturgikus tartalom szempontjából a rubrikák egyaránt tartalmaznak olyan információkat, amelyek a római rítus közös tulajdonai, olyanokat, amelyek egy szélesebb térség jellemzői, és olyanokat, amelyek összevethetők a későbbi magyar úzusokkal, vagy egészen lokális természetűek. Az ádventi részben ez a következőket takarja:

(1) ÁLTALÁNOSSÁGOK

- (a) A matutínium olvasmányanyaga ádventben Izaiás könyve.
- (b) A felolvasóra mondott áldás közben állnak, majd le kell ülni.
- (c) Az ádventi vasárnapok miséiben nincs Gloria.
- (d) A diakonus és a szubdiakonus —plikált— kazulát visel.³⁷
- (e) A vasárnapi laudest a 92., és nem az 50. zsoltár nyitja.³⁸
- (f) Ádventben nem szabad esküvőt tartani.

(2) SAJÁTOSSÁGOK

- (a) Az *Aspiciens a longe* responzórium verzusait négy különböző oltártól éneklik.
- (b) Az 1. nokturnusban elhagyják a 3. responzórium doxológiáját.
- (c) Az O-antifónák éneklését december 12-én kezdik.

Az általánosságokból csak annyit érdemes kiemelni, hogy bár a rubrikák környezete egy székesegyház (a zsolozsmában a *cursus sæcularis*-t követik, és közönséges időszakokban celebrálnak esküvőket), reflektálnak monasztikus szokásokra, tehát vagy a H forrásai közt, vagy műhelyének hátterében jelen van a monasztikus liturgia.

Ami a sajátosságokat illeti, az *Aspicıens* responzórium egyes verzusait az OA szerint is két-két gyermek énekli, míg a doxológia és a visszatérések a főoltár előtt, illetve a kórusban hangoznak el. A topográfiai utalásokat a Szent Udvozıto és a Szent Kereszt oltárára, majd egy ezektől különböző, jobb oldali oltárra nehéz lenne megbízhatóan értelmezni. Annyi biztos, hogy a Szent Kereszt-oltár egész Európában a korusrekesztohoz vagy a hajó kozepehez kötődött. Az OA és az OS is eloirja a teljes főrész megismétlését az utolsó verzus után. A 3. responzórium doxologiajanak elmaradása ellentétes ugyan az OA rendelkezésével, de megfelel a *Rubrica Strigoniensis* című, az OS korabbı, teljesebb redakciojara visszavezethető, kéziratos ordinariuskönyvnek. Mivel az OA rubrikális részletkérdésekben következetesen az OS ellenében foglaló allast (ez a magyar úzus szubvariansainak belharca), a H rendelkezését e részletkérdésben is esztergominak tarthatjuk.

Összetettebb az O-antifónák kérdése. A sorozat december 12-ei kezdése azt szuggerálja, hogy a H tizenkét O-antifónával számol. A CA és a magyarországi breviáriumok többsége valóban ennyi O-antifónát ismer, de a hangjelzett források közülük csak tizet tartalmaznak. A XV–XVI. századi esztergomi rubrikák szerint ezek közül is csak hét kap helyet a karácsony előtti hét vesperasaiban mint Magnificat-antifóna, a többit alternatív funkciókban hasznosítják. A sorozat elkezddesenek időpontja a nap-tári helyzettől függően december 15. vagy 16., majd az 1580-as *Ordinarium Strigoniense* szerint a római szokással egyezően december 17. Az OA már a XVI. század elején ezt a szokást részesíti előnyben. A H tehát itt nem felel meg a kesobbı esztergomi szokásnak, de maga az esztergomi szokás is változik, illetve eltér például az egrıtol.

Másrészt viszont —bármit is mondjanak a rubrikák— egyértelmű, hogy a magyar hagyomány tartósan tizenkét antifónát ismer. A CA még mindegyikhez ad neumákat, és van olyan, jollehet periferiális breviariumunk, amely a H-val egyező rubrikát közöl. Elképzelheto tehat, hogy a H az eredetibb, természetesebb megoldást képviseli, és az O-antifónák használatának bonyolult, XV–XVI. századi módja kesobbı konstrukció. Maga a tizenkét O-antifóna, mégpedig ugyanaz a sorozat, amelyet a CA-ból és a kesobbı magyar könyvekbol ismerünk, XI–XII. századi germán forrásokban és Magdeburgban a XVI. században is általános, de nem az Dél- és Nyugat-Európában, sőt a rajnai germán területeken és más, Magyarországgal szomszédos egyházakban sem.³⁹ A H tehat az antifónák számát illetően mind a korabeli szász és délnémet szokással, mind a teljes magyar hagyománnyal oszhangban van, de impoziciojuk dátumát illetően archaikus megoldást követ.

Karácsony és vigilaja

A karácsony unnepleserol szóló információkat is hasonlóan lehet csoportosítani, de itt már konkrét tételek incipitjeivel számolhatunk. A sajátosságok részben összefüggésbe hozhatók a kesobbı, jól dokumentált magyar gyakorlattal, de nagyobb részük a germán táj egészére ervenyos, kisebb részük pedig olyan mértékben lokális, majdnem paraliturgikus mozzanat, hogy önmagában kockázatos lenne belőle messzemenő következtetéseket levonni.

(1) ÁLTALÁNOSSÁGOK

- (a) Karácsony vigliáján
 - prófécia:⁴⁰ *Propter Sion*
 - szentlecke: *Paulus servus*
 - evangélium:⁴¹ *Cum esset desponsata*
- (b) Karácsonykor
 - lekción az 1. noktornusban: *Primo tempore, Consolamini, Consurge*
 - lekción az 2. noktornusban: a naphoz illő szermók
 - lekción az 3. noktornusban: *Exiit edictum, Pastores, In principio erat Verbum*
 - a három mise próféciái: *Populus gentium, Spiritus Domini, Sciat populus meus*⁴²
 - a három mise szentleckéi: *Apparuit gratia, Apparuit benignitas, Multifarie*

(2) SAJÁTOSSÁGOK

- (a) Karácsony vigliáján
 - Alleluja: hétköznapi nincs, vasárnap: *Veni Domine*
 - a vesperás himnusza: *Veni Redemptor gentium*
 - a vesperás után antifóna: *Completi sunt* (két fráter énekl)
- (b) Karácsonykor
 - a három mise szekvenciái: *Natus ante saecula, Eia recolamus, Grates nunc omnes*
 - az 1. noktornus minden responzóriumához tartozik doxológia
 - a 9. responzórium verzusa: *Puer natus est nobis* ugyanez a vesperásban: *In principio*
 - a Máté-genealógia, a Te Deum és a laudes az éjféli mise után következik
 - a laudes után antifóna: *Ecce completa sunt omnia* (két klerikus énekl)

A római rítus egyetemes szabálya, hogy karácsony vigliáján csak akkor van Alleluja, ha vasárnapra esik. A *Veni Domine* a megelőző, 4. adventi vasárnap Allelujája. Ha szükségesnek bizonyul, ezt ismételteti meg a viglián minden későbbi magyar és pálos forrás, de a választás nem sajátos: így tesz számos német egyház is.⁴³ A tételválasztás mégis alkalmas arra, hogy a H-t egy tágabb liturgikus tájhoz soroljuk. Nemcsak a dél- és nyugat-európai egyházak, hanem a germán peremterületek is saját tételeket, a *Cras-tina die* vagy a *Hodie scietis* Alleluját társítják a viglia miséjéhez. A H tehát itt a központi német úzusokkal tart.

A *Veni Redemptor gentium* himnusz asszignációja a viglia vesperásához mutatja a legnagyobb folytonosságot a későbbi magyar zsolozsmaforrásokkal. Maga a himnusz ugyan egész Európában elterjedt, de Közép-Európában rendszerint már az advent folyamán énekl a vesperásban vagy a kompletóriumban.⁴⁴ Karácsony vigliáján csak annyi történik, hogy az addig kihagyott „*Præsepe iam fulget tuum*” strófát is hozzáteszik. Esztergomban és a többi magyar egyházban e tétel egyetlen, és ezért kiemelkedő megszólalása a viglia vesperása.⁴⁵ Ha a H azt föltételezné, hogy a *Veni Redemptor*-t már adventben énekl, e rubrikának karácsony előtt nem lenne információértéke. Itt tehát kifejezetten a magyar úzusra jellemző adatot közöl.

Arról, hogy a vesperás után két testvér (a terminus talán a monasztikus háttér újabb emléke) elénekl a *Completi sunt dies Mariæ* antifónát, máshonnan nem ismerek adatot. A tétel a kialakult magyar zsolozsmában a viglia kompletóriumának *Nunc dimittis*-antifónája, és ebben a funkcióban használja több más úzus is. Egyszersmind azonban a karácsonyi, sokszor máriás tematikájú antifónáknak egy bővebb, laza asszignációjú készletéből való. A CA a karácsonyi laudes után, Mária-szuffrágiúmként közli, és az antifóna másutt is egyike azoknak a tételeknek, amelyeket toldalékos sze-

repben [additional function] énekelnek a Máté-genealógia vagy a karácsonyi laudes végén, amint ezt alább, az *Ecce completa sunt omnia* kapcsán fogom részletezni.⁴⁶ Az antifóna tehát nem a zsolozsma kötött szerkezetéhez tartozik, kiegészítő éneklése más-oldagos, lokális szokás, és a CA eltérő asszignációja is jelzi, hogy funkciója a XI. században még nem lehetett szilárd. Mindazonáltal az esztergomi zsolozsmatol nem volt idegen az ilyen antifónák abundáns használata e vesperásban. A megszilárdult úzusban is ilyen az *Ave spes nostra*, illetve a *Gaude et latare* a pszalmodia előtt és után, továbbá a *Veni Redemptor* himnusz elso, de a liturgikus használatból kikopott *Intende qui regis* strófája, amelyet a BNS egyedülálló módon megtart, de „antifóna” fölirattal.

Ismét a központi német úzusokkal vág egybe a három szekvencia, a *Natus ante saecula*, az *Eia recolamus* és a *Grates nunc omnes* választása, másfelől alkalmas a Dél- és Nyugat-Európától, valamint a germán peremterulektol váló megkülönböztetésre. Mind a XIII–XV. századi magyar források, mind a központi német úzusok ezt a három szekvenciát használják. A XV–XVI. századi magyar nyomtatványokban már csak a nagymisenek van szekvenciája (a *Grates*), de a megelőző, biztosan adatolt állapothoz képest ez csak késői elszegényedés. A germán peremterületek is e hármas készletből indulnak ki, ennek egy-egy darabját cserélik le idővel egyedibb, újabb szekvenciákra.⁴⁷ Dél- és Nyugat-Európában viszont számos más, a germán tájon ismeretlen szekvencia használatos, az átfedés minimális. A H sorrendje jelen tudásom szerint egyedi. A későbbi magyar forrásokban a *Grates-Natus-Eia*⁴⁸ sorrendet találjuk, míg germán területeken az *Eia-Grates-Natus* vagy a *Grates-Eia-Natus* az uralkodó. A H sorrendje egyikkel sem egyezik, azt azonban itt is megállapíthatjuk, hogy válogatása a központi német gyakorlatot követi, egyben a magyar úzus klasszikus periodusenak is megfelel.

Az antifonalek vagy breviáriumok csak ritkán tüntetik föl a responzóriumok doxológiáját, és sem a rubrikák, sem a fönnmaradt magyar ordináriusok nem térnek ki arra, hogy az elso nokturnus responzoriumainak mindegyikéhez kellene doxológiát énekelni. Durandus a XIII. században még tud róla, hogy egyes egyházakban ez a szokás, amit tanúsítanak elsodleges források is mind gall, mind germán egyházakból.⁴⁹ Nem regionális jellegzetességről van tehát szó. Hogy mégis a sajátosságok kozott tüntettem föl, azt az indokolja, hogy a szokás az esztergomi úzus későbbi szakaszában sejtethetően használaton kívül került [desuetudo/disuse], így inkább a H archaikus jegyei, semmint magyar vonatkozásai közt említendő.

Ugyancsak nincs adatunk a *Verbum caro* responzórium verzusainak megkülönböztetéséről. A magyar források általában csak az *In principio*-t tartalmazzák, a CA-ban és a BNS-ben viszont még mindkettő szerepel, a használatukra utaló rubrika nélkül. A *Puer natus* verzus másutt is ritkább, germán és nagyrészt viszonylag korai forrásokból ismert, vele szemben az *In principio* a *Verbum caro* mindenütt ismert, „rendes” verzusa. Az elobbi ezért inkább a magyar zsolozsma archaikus, utóbb elfeledett tételének tunnik, a H rubrikája pedig a két korai forrásban mutatkozó abundanciát oldja föl. Az esztergomi zsolozsmanak ezt az archaikus állapotát a klasszikussal összevetve így találjuk, hogy a kettő közti folyamatot a germán uzusokrol váló, fokozatos levalaskent lehetne jellemezni.

A H a későbbi magyar úzustól a Máté-genealógia elhelyezésében tér el a legmegfoghatóbban. Az éjféli mise a XV–XVI. századi ordináriuskönyvek egybehangzó utasítása szerint a genealógia és a Te Deum után következett, míg a laudest a kommúnió után énekelték. Ez a rend legkésőbb a XIII. századra már kialakulhatott, mert a Németújvári misszale a genealógiát a mise introitusa előtt közli. A német úzusokban azonban, méghozzá nemcsak a központi, hanem ez esetben a Rajna-vidéki és a sváb egyházakban is egységesen a H rubrikája érvényesül: a genealógia mintegy az éjféli mise megkoronázása. A klasszikus esztergomi úzus eljárása jellemző több dél- és nyugat-európai, de néhány nyugati fekvésű vagy orientációjú egyházra is.⁵⁰ Mivel a kódex egészének ismeretében kétségtelen, hogy a H az esztergomi hagyomány korai tanúja, az eltérést kétféleképpen lehet értelmezni. Vagy az ádvent-karácsonyi szakasz egészét tekintjük asszimilálatlan kölcsönzésnek egy ismeretlen germán forrásból, vagy —mint fentebb— ismét azt állapítjuk meg, hogy a magyar úzus fokozatosan függetlenedett a germán környezettől, részben Közép-Európán túli tájékozódás révén. Jól lehet egyelőre az előbbi véleménnyel sem állnak szemben komolyabb érvek, a lengyel és cseh párhuzamok az utóbbi nézetet támogatják.

Számos párhuzama van annak, hogy a genealógia vagy a laudes után kommemorációs Mária-antifónát énekelték. A szokás a középkori Magyarországon is élt, amint az OA és a Bártfai breviárium tanúsítja. Ezek —egyes bajor egyházakkal összhangban— elsősorban az *O mundi Domina*-t használják ebben a szerepben, de a kedvelt antifónák közt van egész Európában a fent említett *Completi sunt* és az *Ecce completa sunt* is.⁵¹ Az utóbbi a CA-ban nem szerepel, egy XIV. századi magyar antifonále pedig a karácsonyi kommemorációs antifónák közt jegyzi.⁵² Esztergomban Nunc dimittis-antifóna, általában Gyertyaszentelőhöz asszignálva; így van Egerben és számos német úzusban is. A *Rubrica Strigoniensis* azonban a *Virgo verbo concepit* antifónát ajánlja Gyertyaszentelő kompletóriumához arra az esetre, ha az *Ecce completa* „non habetur” (Zágrábban sem ismerik), és kifejezetten a *Virgo verbo*-t írja elő az OS. Mindez a tétel laza asszignációját bizonyítja még a XV–XVI. században is. A laudes végén való, másodlagos felhasználása tehát egy valaha Európa-szerte elterjedt szokáshoz kapcsolódik, amely legalábbis helyenként a középkor-végi Magyarországon is kimutatható, noha a konkrét tételválasztás csak külföldi egyházakból dokumentált.

Karácsony után

E rubrikás rész harmadik, befejező szakasza a karácsony utáni tizenkét jeles nap liturgiájával foglalkozik. Ezen belül Szent István protomártír, Szent János apostol és Aprószentek ünnepéről, a kiskarácsony utáni vasárnapról, vízkeresztről és annak vigíliájáról közöl információkat. Ezek ismét inkább ceremoniális természetűek, kevés incipittel, nagyobb részük az általánosságok közé sorolható.

(1) ÁLTALÁNOSÁGOK

(a) Aprószentekkor

- elmarad a doxológia, a Te Deum, a Gloria, az Alleluja, a Credo és az *Ite missa est*
- a diákonus és a szubdiákonus csak albában asszisztál

(b) A kiskarácsony utáni vasárnap miséje a *Dum medium silentium*

- (c) Vízkereszt vigliáján a misében van Alleluja
- (d) Vízkeresztkor elmarad az invitatorium

(2) SAJÁTOSSÁGOK

- (a) Szent Istvankor diakonushok, Szent Janoskor áldozópapok vezetik a kart
- (b) Aproszentekkor
 - gyermekek vezetik a kart
 - az Alleluja helyett a *Laus tibi Christe* tételt éneklik
 - két gyermek a *Sinite parvulos* antifónát énekli a korusrekesztorrol
 - a tobbi gyermek ezután a *Centum quadraginta* responzóriumot énekelve vonul be
- (c) Vízkereszt vigliajajan bojtot tartanak
- (d) Vízkeresztkor a 9. responzórium után és a Te Deum előtt a Lukács-genealogiat éneklik

Széles körben elterjedt, régiókon felüli szokás, hogy Szent István unnepet a diakonushok, Szent Janost a papok, Aproszentekt a gyermekek tekintik magukénak. E napok elostejen az illető csoport vette át a kar vezetését, sott Aprószentek ünnepe kifejezett liturgikus gyereknapha ment át, gyermekpuspok (*episcopellus*) választásával. A visszaélések miatt ezt a gyakorlatot a XIII–XIV. századtól kezdve számos egyház betiltotta, de sok helyen a XVI. századig tartotta magát.⁵³ A H rubrikája teát nem kottodik uzushoz, inkább archaikus jelenség, legalábbis az általában józan és mértéktartó esztergomi gyakorlathoz képest, amelyben a H-n kívül utalást sem találunk a szokásra. Az OA viszont a XVI. században is élő gyakorlatként számol be mérsékelt megtartásáról, mind a diakonushok, mind a papok, mind a gyermekek vonatkozásában. Az abuzushokra alkalmat adó gyereknapha hiányzik, de a kar vezetését december 27. vesperása után valóban átveszik a gyermekek.

Aprószentek unnepenek szinte egész Európában bizonyos mértékig gyászos karaktere volt. Ez még az újkori római liturgiában is együtt járt a Te Deum, a Gloria, az Alleluja és az Ite missa est hiányával, kivéve, ha a nap vasárnapra esett. Gall és a germán egyházakban ez kiegészült a doxológia elmaradásával azon muffajokban, amelyekben feketevasarnaptol is elmarad, és a Credo elhagyásával.⁵⁴ Egyedül anglonormann és iberoprovenszál úzusokban hiányzik ez a szomorú jelleg, és vannak meg ennek megfelelően a szokásos, ünnepi tételek.⁵⁵ A H rubrikája teát nem az egész római rítusra ervenyves általánosság, de olyan, amely messze túlmutat a közép-európai környezeten. Sajatoskent inkább a tőle való eltérést regisztralhatnank.

Azokban az úzusokban, amelyek Aproszentekkor elhagyták az Alleluját, a germán, de még az átmeneti régiókban is egy különleges, Alleluját pótló tétel, a *Laus tibi Christe* szólalt meg a hozzá tartozó verzussal. A rá következo szekvencia már uzusonkent más és más, de a lehetőségek közül kettő is újra a *Laus tibi Christe* szavakkal kezdődik.⁵⁶ Ez a szokás Magyarországon is jól dokumentált, a szekvencia a *Laus tibi Christe Patris optime Nate*. A H rubrikája teát itt már egyedi legalább annyiban, hogy ismét a germán táj jellegzetes tételét választja.

Kifejezetten magyarországi szokás viszont, hogy karácsony nyolcadában az adott nap második vesperása után szuffragium helyett pszalmodia nélkül eléneklik a következo nap elso vesperasat. Aproszentekkor az elmaradó zsoltarozas antifónája a *Sinite parvulos*, majd a kapitulum nélkül következo responzórium a *Centum quadraginta*. Mindkét tétele az európai közkincs része, de pozíciójuk változatos: a *Sinite parvulos*

még a pálos úzusba sem ment át.⁵⁷ A *Sinite parvulos*+*Centum quadraginta* együttállás ebben a funkcióban meghatározó, máshonnan mindeddig nem dokumentált, ám Magyarországon általános sajátosság, amely a XIII–XVI. századig kimutatható,⁵⁸ az OA pedig még a ceremóniát is hasonlóan írja le: Szent János vesperásának végeztével négy gyermek —itt tehát nem kettő— a Szent Kereszt-oltártól —azaz a kórusrekesztőtől— a lektor felé vonulva énekli a *Sinite parvulos* antifónát, majd a *Centum quadraginta* responzóriumot. Ugyanez a négy gyermek vezeti a kart a misében, és bizonyára a zsolozsmahórákban is. Igen valószínű, hogy a *Sinite parvulos*-nak ez az egész Európában ritka asszignációja eredetileg éppen a gyermekek bevonulására vezethető vissza, és a szuffragáneus székesegyház itt egy, az érseki központban már elhagyott, ősi rítust őrzött meg.

Vízkereszt vigíliájának böjtje inkább devocionális, mint liturgikus kérdés. Már a középkorban is különböző vélemények fogalmazódtak meg arról, hogy vajon a karácsonyi örömet vagy az ünnepre való aszketikus fölkészülést kell előnyben részesíteni, mindenesetre a böjt megtartása dicséretes dolognak számított.⁵⁹ A H itt elkötelezi magát mellette, de döntésének utóéletét nem ismerjük. A fennmaradt magyar liturgikus források nem foglalkoznak a kérdéssel, jóllehet máskor kitérnek a böjtre.

Végül a Lukács-genealógia is a H archaikus, de utóbb használaton kívül került elemei közé tartozik. Ahogyan karácsonykor a Máté-, úgy vízkeresztkor a Lukács-genealógiát valaha szinte egész Európában énekelték a matutínium végén, a *Te Deum* előtt. Magyarországon utoljára egy XIV. századi esztergomi forrás tanúsítja a szokást,⁶⁰ a XV–XVI. századi ordináriuskönyvek és breviáriumok azonban hallgatnak róla, ami a tétel jelentőségéhez mérten azt sejteti, hogy —szemben a Máté-genealógiával— Lukácsét ekkor már nem használták.

Összegzés [Conclusion]

E rövid, rubrikás szakasz alapján az első és legfontosabb következtetés az, hogy a H úzusa minden tekintetben a germán táj központi régióihoz hasonlít, és világosan megkülönböztethető azoktól a dél- és nyugat-európai tájaktól, amelyekkel az egyház-kormányzati ordók még kapcsolatba hozhatónak tűntek. Egyes rubrikái viszont pontosan megfelelnek a klasszikus magyar liturgiának, és elkülöníthetők a többi germán úzustól. Ilyen mindenekelőtt az Aprószentek zsolozsmáját nyitó *Sinite*+*Centum quadraginta* tételpár és a *Veni Redemptor* asszignációja karácsony első vesperására. Az érett esztergomi úzustól való eltéréseket három csoportba lehet sorolni:

(1) Egyes germán maradványokból azt lehet kiolvasni, hogy az archaikus magyar úzus még németesebb volt, mint a klasszikus változat, és bár az alapvető vonások már a XI. században kialakultak, a fejlődés a további függetlenedés felé tartott. Ezzel magyarázható például a Máté-genealógia problémája.

(2) Más eltérések archaikus elemek. Ezek a latin liturgia második évezredében kaptak ki a gyakorlatból. Hiányuk a klasszikus esztergomi úzusban nem a tulajdonképpeni úzus különbségéből, hanem történelmi változásából fakad. Az archaikus változat nyomokban néha fennmarad, mint például Egerben a diakonusok, papok vagy gyermekek ünnepe, máskor a korábbi és a későbbi források összevetése teszi fölismerhe-

tővé a változás tényét és idejét. Ilyen a *Puer natus* responzóriumverzus eltűnése, a Lukács-genealógia elhanyagolása vagy a karácsonyi szekvenciák számának csökkenése.

(3) Végül néhány mozzanat lokális természetű, azaz a liturgia azon rétegéhez tartozik, amelyben az úzuson belül is érvényesülhetnek szubvariánsok. Ilyen a függelékes antifónák válogatása vagy a responzóriumok doxológiájának kérdése.

Vízkereszti vízszentelés a görögök szokása szerint

Mindeddig elkerülte a kutatók figyelmét, hogy a H vízkeresztnél nem egy, hanem két vízszentelést tartalmaz. Közülük az első, a görög szokás szerinti vízszentelés az évkörbe illeszkedik, míg a második vízszentelés, amely a vízkereszttel csak asszociatív kapcsolatban áll, a H különös módján a görög szertartás befejező szakaszába van beékelve. A görög szertartás valószínűleg az egész kódex legizgalmasabb fejezete. Semmi köze nincs a vízkereszti vízszentelés későbbi, nyugati gyakorlatához,⁶¹ és csak áttételesen van némi köze a bizánci szertartásnak ahhoz a latin fordításához, amelyet a H-én kívül eddig egyetlenként ismerünk. Tanulmányozása a mögötte föltételezhető görög változat szempontjából is informatív, de még érdekesebb az a folyamat, ahogyan a H műhelye ezt a görög változatot latinná transzformálta, vagy helyesebben: ahogyan latin és görög elemekből egy új rítust alkotott.

A szertartást vízkereszt első vesperása előtt vagy a nyolcadnapon tartják. Az előbbi időzítés megvan korabeli görög forrásban is,⁶² az utóbbi viszont a latin évkör logikájából fakad, ahol vízkereszt napja elsősorban a háromkirályok, nyolcadnapja elsősorban Krisztus megkeresztelkedése, a következő vasárnap pedig a kánai menyegző ünnepe.⁶³ Szerkezete nagy vonalakban azokat a latin konszekrációs liturgiákat követi, amelyek a *missa sicca* típusához tartoznak. Ezekben egy, a mise igeliturgiáját stilizáló szakaszt (itt: kezdőének+olvasmány+közének+evangélium) követ egy, a mise felajánlását, kánonját és áldozását stilizáló szakasz. Ilyen mindenekelőtt a germán típusú virágvasárnapi ágszentelés, de például a H második vízszentelése is.

Először egy litániát énekelnek *Dicamus omnes* kezdettel és *Domine miserere* akklamációkkal, majd a *Nolo enim vos ignorare* kezdetű szentlecke, a *Viderunt te aqua* responzórium és a Lukács-genealógia következik. A szentelési szakaszt —mintegy a felajánlás funkciójában— egy *Iesus Deus noster* kezdetű invokációs könyörgés készíti elő, majd prefációdialógus után az egész H legterjedelmesebb tétele, a hatoldalas *Trinitas substantialis* kezdetű prex következik. Ennek végeztével a diakonus a „Pax Domini sit semper vobiscum” szavakkal fordul a gyülekezethez, majd a rubrika szerint oráció következik, amelyet az „Inclinate capita vestra Deo” formula vezet be. Az ordó itt látszólag megszakad: abrupt módon, cím nélkül elkezdődik a második vízszentelés, az úgynevezett *Maior benedictio salis et aquae*. Ennek végén, egy rubrikáknak kihagyott, de üresen maradt folt után mégis folytatódik a görög vízszentelés „kommúniója” az *Inclina Domine aurem tuam* főhajtási imával [prayer of inclination]. (Ugyanezt a beékelő eljárást lehet tapasztalni később például nagycsütörtökön az egyszerűbb szentelt olaj és nagyszombaton a tömjén közönséges megáldásánál.) A főhajtási ima után a *Fontes*

aquarum antifónát éneklik, amelynek „haurite aquas” szavaira merítenek és isznak a vízből.

Görög és latin liturgia között: énekek, olvasmányok, formulák

A rítus első megközelítésben a bizánci liturgia atmoszféráját idézi föl. A bevezető litánia a Keleten népszerű ekténiákra emlékeztet, az olvasmányok, a responzórium és az antifóna —ezek prokimennek vagy tropárnak feleltethetők meg— sem idegen a bizánci hagyománytól. Az expresszív és változatos bibliai képek, vízkereszt keresztségi vonatkozásának előtérbe kerülése, a különleges, egzotikus terminusok, szövegek és dallamok használata meggyőzően kommunikálja, hogy a nyugati hívő hiteles görög közegben „vendégeskedik”. A *Iesus Deus noster*, a *Trinitas supersubstantialis* és az *Inclina Domine aurem tuam* szintén megfelelni látszanak a *Kyrie Iésu Christe*, a *Trias hyperusie* és a *Klinon Kyrie to us su* tételeknek, amelyek közül az első a bizánci rítus jellegzetes előkészítő [prephatory] könyörgése, a második az egész keleten ősidők óta használt *Megas ei Kyrie* ima első prológusának kezdete (a H-ban a főima latin fordítása [*Magnus es Domine*] megszakítás nélkül folytatja a prológusokat), a harmadik pedig a bizánci rítus főhajtási imája. Ismert a bizánci liturgiából a békességkívánás [greeting of peace] gesztusa és a főhajtási felszólítás is.

Ha azonban a tételeket közelebbről megvizsgáljuk, feltűnik többségük latin eredete, és hiányuk vagy legalábbis ritkaságuk a keleti gyakorlatban. A bizánci szertartás forrásait, korai változatait és orientális (szír, kopt, örmény, etióp, maronita) párhuzamait viszonylag jól ismerjük Frederick Cornwallis Conybeare szövegközlése, Pierre de Puniet XX. század eleji kutatásai és Nicholas E. Denysenko nemrég megjelent monográfiája révén.⁶⁴ Ezért merem kijelenteni, holott nem vagyok bizantinológus, hogy valószínűleg soha nem létezett a rítusnak olyan görög változata, amelynek a H pontosan megfelelné. A H műhelye a görög liturgiát ismeri, érzékeli és nagyra tartja, de célja nem egy létező bizánci szertartás lefordítása, hanem a bizánci milió mesterséges előidézése a nyugati közönség számára ismerős, összehatásukban mégis idegenszerű eszközök segítségével. Egy mai rendezőnek is nyilvánvaló, hogy a legnagyobb hatást nem a legnagyobb hitelesség váltja ki. Ahhoz, hogy a történelmi múlt vagy egy távoli kultúra földidézése hatásos legyen, a célközönség ismereteihez és prekonceptióihoz is alkalmazkodni kell, azaz számára ismerős elemekből kell kapcsolatot kialakítani a saját és az idegen között. Ha ez sikerül, a közönség úgy fogja érezni, hogy a megkonstruált valóság jobb, mint az eredeti. Pontosan ez az, amit a H „görög szokás szerinti” vízszentelésénél tapasztalunk.

A *Dicamus omnes* litánia görög jellegű, és nem kizárt, hogy egykor valóban a görög ekténiák ihletésére keletkezett. Első két sorának van pontos görög megfelelője,⁶⁵ párhuzamai még az ambrozián rítusban vannak. Ebben a formájában azonban nem felel meg egyetlen olyan ekténiának vagy synapténak sem, amelyet a keleti liturgiák ilyenkor használnak. A H arányérzékének megfelelően jóval rövidebb is náluk. Annál inkább megfelel viszont annak a *Dicamus omnes* litániának,⁶⁶ amelyet a PRG a rogációs processziók kezdeténél ír elő. Hogy a H mint egész mennyire átgondolt összeállítás, azt az is bizonyítja, hogy ez a litánia később, a rogációs processzióknál kimarad, ho-

lott az előtte és utána következő énekek mind a PRG válogatását és sorrendjét kovetkik.⁶⁷ A rogációs ordó komponalasakor tehát még emlekeztek a szerkesztők arra, hogy ezt a litániát korábban, vizkeresztnel már „elhasználták”.

A *Nolo enim vos ignorare* szentlecke a korintusiakhoz írt elso levélből való. Asszignaciojat az indokolja, hogy szó van benne az izraelitáknak a felhőben és a tengerben való megkeresztelkedeserol, illetve arról, hogy a pusztában a Krisztust elokepezo sziklabol ittak lelki italt. Ez a szakasz megtalálható egy korai örmény ordóban, és a kopt vagy a bizánci források között is vannak olyanok, amelyek használják a korintusi levélnek egy bővebb, ezt a perikópát is magába foglaló szakaszát. Előfordulása azonban a középkori forrásanyagban szórványos, és mindig számos további olvasmány között szerepel, tehát a vízszentelés korai torteneteben semmiképpen sem jellegzetes. A mai bizánci liturgiaban⁶⁸ viszont pontosan ez a szakasz szerepel három, Izaiastol vett olvasmány és egy Márk-perikópa között. Ha a H választása —amint valószínű— görög mintára megy vissza, akkor ez a görög minta egy később uralkodóvá való úzust képvisel, a H pedig ennek az asszignacionak korai tanúja. A nyugati gyülekezet a részletet mint hetvenedvasarnap szentleckejenek befejező resztet ismerhette. Kezdeté az újdonság erejével, de befejezése ismerősen hatott. A H műhelye valószínűleg ismert olyan bizánci gyakorlatot, amelynek része volt a szöveg, de kiemelése egyéni lelemény, és szép példája az ismerős ismeretlensegnek.

A *Viderunt te aquae* responzórium szövegét adó zsoltarresztlet egészen szórványosan megjelenik ugyan stichira részeként vagy Alleluja-verzuskent, de önálló és hangsúlyos használata az egészen keleti hagyománytól idegen. Ha van zsoltarvers, amely íránt a keleti rítusok a vizszentelesnel eloszeretetet mutatnak, akkor az „Az Úr hangja a vizek fölött” (Ps 28,3) ilyen, de ennek nyoma sincs a H ordójában.⁶⁹ Az ötletet talán egy olyan görög forrás adta, amelyben számos zsoltarvers között éppen a „Láttak téged a vizek” szerepelt először.⁷⁰ A *Viderunt te aquae* az *Illuxerunt coruscationes* verzussal nyugaton a húsvét utáni negyedik vasárnap közismert tétele. Hogy nem keleti eredetű és nem közvetlenül a bibliai helyre megy vissza, azt egyertelmuve teszi a vízkeresztkor nem indokolt alleluja-toldalék és a zsoltar „et turbatae sunt abyssi” szavainak elmaraadasa. A responzórium eredetileg a húsvéti idő allelujas zsoltarresponzoriumai közé tartozik (ezeknek nincs kötött tematikája), de jól vonatkoztható Krisztus megkeresztelkedesere. Ahogyan a Jordán megnyílt a szövetség szekrénye és a Krisztust elokepezo Jozsue előtt,⁷¹ úgy felemledett meg Krisztustól. Asszocialodik a bizánci liturgia kedvelt képe is, ahogyan a Keresztelő keze reszket Krisztus fölött.⁷² A felhők, a mennydörgés, a villámlás és a földrengés az ég megnyílásának és az Atya szozatanak felelnek meg. Fontos érv a H és a magyar hagyomány szoros kapcsolata mellett a verzus szövegváltozata. Másutt Európában, így a központi germán úzusokban is a „commota est et contremuit terra” szavakkal végződik a tétel, míg Magyarorsazagon egységesen a H „vidit et commota est terra” változata él. Ig y találjuk már a CA-ban és a BNS-ben.⁷³

A Lukács-genealógia jelentőségéről és használatáról az előző fejezetben és a notaciorol szóló reszb en is volt szó. A keleti vizszentelesekben tudomásunk szerint sehol nem használták.⁷⁴ A nyugati egyházban viszont a vizkereszti matutinum végén, a Te

Deum előtt szólalt meg különleges, saját dallamon. Egyfelől tehát a vízkereszti liturgia ismert mozzanata, másfelől némi titokzatosság, különlegesség lengi körül. Bár Magyarországon a középkor végére kikopni látszik a gyakorlatból, a XIV. századig biztosan használták, és fennmaradt dallama megfelel a H neumái által sugallt dallamnak.⁷⁵ Egyszersmind ezek a neumák állnak a legszorosabb kapcsolatban a későbbi magyar notációval. Ami a tétel megszólaltatását illeti, a genealógiákat több forrás tanúsága szerint szívesen énekelték litániaszerűen, úgynevezett „trina” formában, amikor az egyes frázisokat három diákonus énekli váltakozva.⁷⁶ Ez fejlődhetett tovább a többszólamú előadás irányába. A H három oszlopban közli a genealógia neveit (ez utóbb csak pünkösdi vigíliáján, a mindenszentek litániájánál ismétlődik meg), ami bizonyára erre a „trina” előadásmódra utal. A nevek azonban helytelen sorrendben követik egymást. Ez azért van, mert a H másolója a vízszintesen olvasandó sorokat függőlegesen olvasta, a harmadik oszlop sora után pedig a mintapéldányban lapoznia kellett, ami a sorrendet tovább bonyolította. A kottázás már ezt az elrontott sorrendet vette alapul. A hiba nemcsak önmagáért érdekes, hanem azért is, mert tanúsítja, hogy a H mögött volt korábbi mintapéldány, és hogy a közvetlen leíró nem állt a nyelvi, biblikus és liturgikus műveltség magaslatán.

Mivel az imádságokat alább külön vizsgálom, itt még a két diákonusi felszólításra és a záró antifónára érdemes kitérni. A bizánci rítus a békességkívánásnál és a főhajtási ima előtt az „Eiréné pasi” és a „Tas kephalas hymón tó Kyrió klinómen” formulákat használja. A H ezeket nem egyszerűen lefordítja, hanem a latin liturgia ismerős fordulatainak felelteti meg. Az elsőt a „Pax Domini sit semper vobiscum” szavakkal adja vissza, amelyek a latin miseordóban az Agnus Dei előtt hangoztak el. A másodikat az „Inclinate capita vestra Deo” szavakkal fordítja, amely „Humiliate capita vestra Deo” változatban a nagyböjti köznapok miséit záró, super populum-oráció bevezető formulája. Mindkettő ismerős tehát a nyugati fülnek.

Az utóbbi formula után kellene, hogy következzen a *Klinon Kyrie to us su* kezdetű főhajtási ima fordítása, de a H az akklamáció és a főhajtási ima közt helyezi el a nagyobb vízszenteles ordóját. E különös eljárás ellenére egyértelmű, hogy a több mint öt oldal után következő *Inclina Domine aurem tuam* a főhajtási imával azonos, így a görög ordót a *Fontes aquarum* antifóna fejezi be tropár gyanánt. A hívek ezalatt merítenek és isznak a megszentelt vízből, amint a rubrika a főimára vissza utalva fogalmaz: a különféle betegségek ellen.

A *Fontes aquarum* ismét a latin liturgia sajátja, görög megfelelője nincs. Használatát közvetlenül az indokolja, hogy tartalmazza a „haurite aquas” szavakat, így alkalmas kísérője a vízből való merítésnek. E szavak a Izaiás próféta kantikumából valók (Is 12,3), és a nyugati fülnek igen ismerősen csengtek, a kantikum ugyanis a hétfői laudes hetenként ismétlődő tétele volt. Az ötletet adó görög tropárok közt szóba jöhet a kezdőszavak egyezése miatt a *Pégén iamatón echontes*, de még inkább az *Anymnésomen boi pístoi*, amely szintén tartalmazza az izaiási részletet: „antlésómen un hydór met’ euphrosynés”. A latin tétel kiválasztása azonban nemcsak ezért találó. Eredeti asszignációja szerint vízkereszt nyolcadnapja első vesperásának Magnificat-antifónája. Vízkereszt nyolcadnapja híres arról, hogy egyes antifónáit Nagy Károly fordíttatta görög-

ről latinra, miután elbűvölte a nála járó bizánci követek zsoltosmája: ezek lettek a *Veterem hominem* vagy *Caput draconis* ciklus.⁷⁷ A *Fontes aquarum* ugyan nem tartozik közéjük, környezete révén mégis Bizánchoz asszociálódik. Mint a nyolcadnap előestéjének Magnificat-antifóna pedig hidat jelent a kétféle időzítés: a vigília vesperása és a nyolcadnap között.

Lit. Dicamus omnes	PRG 99,423
Lc. Nolo enim vos ignorare (cf. D70)	1K 1,1–4
R. Viderunt te aquae V. Illuxerunt coruscationes (Pasc/D3 cf. Ps 76,17–19)	CAO 7867
Ev. Factum est cum baptizaretur omnis populus (cf. Epi/M)	L 3,21–4,1
Or. Iesus Ds noster sapientia et virtus Patris (cf. Nat/summa missa, H 1,3)	= Gr. (?)
VD Trinitas supersubstantialis (cf. Pseudo-Dionysius: <i>De mystica theologia</i>)	= Gr.
Rb. <i>Tunc diaconus vertens se ad circumstantes</i>	
Accl. Pax Dni (cf. ordo missae)	= Gr.
Rb. <i>Sequitur oratio</i>	
Accl. Inclinate capita vestra Deo (cf. orationes super populum)	= Gr.
Or. Inclina Dne aurem tuam	= Gr.
Rb. <i>Finita oratione incipiatur antiphona</i>	
Ant. Fontes aquarum sanctificati sunt (Epi/Oct/V1/Am, cf. Is 12,3)	CAO 2888
Rb. <i>Et cum dixerint ... hauriant aquam</i>	

Egy ismeretlen bizánci hagyomány: az imádságok

Az énekeknél és olvasmányoknál összetettebb kérdéseket vet föl a három imádság. Megoldásuk a görög patrisztika és a bizánci liturgia forrásainak elmélyült ismeretét igényelné, ezért végleges megállapításokat nem tehetek. Mindazonáltal igyekszem összefoglalni eddigi eredményeimet, és szempontokat adni a további kutatáshoz.

A *Iesus Deus noster* kezdetű, rövid könyörgést hasonló kezdete és invokációs-előkészítő funkciója a bizánci rítus *Kyrie Iésu Christe* könyörgésével rokonítja. Az allúzió vélhetően tudatos, de a két könyörgés a továbbiakban nem egyezik meg. A latin könyörgés —előkészítő szerepének megfelelően— összefogott, a görög ima terjedelmének alig harmada. A kettő közt csak véletlenszerűen vannak közös témák és megfogalmazások, a latin ima nemhogy fordításnak, de még parafrázisnak sem nevezhető. Mégis bizáncias benne, hogy közvetlenül Krisztust szólítja meg, szövege a latin euchológiához képest kissé nehézkes, terminológiája dogmatikus, tematikája epikletikus. Filológiai értelemben is görög forrásra, vagy legalábbis a *Vetus Latina* valamely változatára⁷⁸ vall a megszólító részben a „character et splendor substantiae eius”. Ez egyértelműen a Zsidókhhoz írt levél elejének „apaugasma és doxés kai karakter és hypostaseós autu” szavaira épül, amelyet viszont Nyugaton a Vulgata és mindenekelőtt a karácsonyi nagymise szentleckéje alapján így ismertek: „splendor gloriae et figura substantiae eius”. A ’character’ szó használata tehát idegen a XI. századi latin liturgikus környezettől, viszont kézenfekvő fordítása lenne egy görög eredetinek.

Hogy ilyen görög eredeti volt-e, vagy görög szövegek hatása alatt készült latin kompozíciót kell föltételeznünk, egyelőre nem tudom megállapítani.

A *Trinitas supersubstantialis* kezdetű prex elemzéséhez röviden ki kell térni annak történetére és fölépítésére is. Az ima magva a *Megas ei Kyrie* (vö. *Magnus es Domine*) szakasz. Ez a legeredetibb, legősibb szöveg, amely szinte minden keleti rítusban jelen van. Prológosok változatosabb sorozata vezeti be: ezek későbbiek, az orientális rítusokban rendszerint hiányoznak, egyik vagy másik elmaradhat, szövegük könnyebben módosul. Az első prológos, a *Trias aktiste*, más változataiban *Trias hyperusie* ugyan megvan már a bizánci liturgia első ismert forrásában, az úgynevezett Barberini Euchologionban, sőt ma is használatos, de hiányzik a legtöbb XI–XIV. századi forrásból. A második prológos többféle lehet. A Barberini Euchologion még az *Enlogétoz Kyrios ho Theos tu Israél* kezdetűt tartalmazza, de ez fokozatosan átadja a helyét a ma is szokásos *Doxazomen se Despota philanthrópe* kezdetűnek. Közös azonban bennük az „E napon” sorozat [poetic „Todays”], amely a második prológosnak, bárhogyan kezdődjék, a nagy részét kiteszi. A mai bizánci liturgiában az „E napon” sorozatot egy újabb, „Ho Iordanés estraphé opisó” kezdetű mondatokkal induló sorozat követi, de ez a XI. században még valószínűleg nem létezett. Még képlékenyebb a prológosok lezárása, amely átvezet a főimához. Ez néha egyetlen kohortatív mondat („mondjuk, kiáltunk” stb.), de egyes forrásokban szinte harmadik prológussá dagad.

Maga a *Megas ei Kyrie* főima jóval szilárdabb. Világosan elkülöníthető egy kezdő, anamnetikus és egy záró, epikletikus (*Autos kai nyn Despota bagiason to hydór tuto*) szakaszra. Az epikletikus szakaszhoz fűzött intercessziók természetüknél fogva könnyebben bővülnek, módosulnak.

A H főimáját prefációdialógus vezeti be. Ez keleten egyedül a H-nál későbbi kopt forrásokban mutatható ki, a kettő között minden kapcsolat kizárt. Valószínűbb, hogy a H műhelye a konszekrációs prexekhez igyekezett hasonítani a terjedelmes imát: ilyeneket használ a kódex nemcsak a krizma, a húsvéti gyertya vagy a keresztség megáldásánál, hanem —más germán úzusokkal összhangban— a nagyobb vízszentelésben, Gyertyaszentelőkor és virágvasárnap is. Mégis jellemző, hogy míg az összes többi prexet a %o (*Vere dignum*) iniciálé kezdi, addig a *Trinitas supersubstantialis* előtt csak a rubrika közli a prefációdialógus szavait, maga a tétel a T iniciáléval indul. Ez a szöveg kisebb mértékű asszimilációjának nyoma, maga a prefációforma viszont találó választás: a római rítusban ez egy euchologikus szöveg legmagasabb presztízű performatív kontextusa.

A szöveg a *Trias hyperusie* szavaknak megfelelő *Trinitas supersubstantialis* szavakkal kezdődik. Ez önmagában is különleges, mert a XI. századi görög források —szemben a Barberini Euchologionnal— a prológot általában elhagyják, és azért is, mert ahol a prológos megvan, ott rendszerint a *Trias aktiste* szövegváltozat jellemző. Még meglepőbb a szöveg folytatása. A H ugyanis nem az első prológos szokásos szövegét fordítja latinra, hanem helyette Pseudo-Dionysius Areopagita *De mystica theologia* című könyvének prológosát,⁷⁹ amely történetesen szintén a *Trias hyperusie* szavakkal kezdődik. A pseudo-dionysusi írások a latin Nyugaton és a XI. századi Magyarországon is a görög bölcsesség és misztikum esszenciájának számítottak, ezért a szöveg

beépítése az imába nem idegen attól a szerkesztői koncepciótól, amelyet fontebb vázoltam. Egy szukebb, képzett kör talán föl is ismerte a részletet. Ám itt is közvetlen, görög nyelvű mintára vall, hogy a fordítás önálló, azaz nem felel meg az akkor Nyugaton elterjedt, Hilduin- vagy Scotus Eriugena-féle fordításoknak.⁸⁰ A ma használatos görög szóvég a következő két isteni jelzoben (*hyperthee*, *hyperagathe*) is eltér a korai euchologionoktol (*homousie*, *anarche*), viszont megfelel Pseudo-Dionysiusnak és a H-nak. Ez arra enged következtetni, hogy talán az eredeti prológus is a pseudo-dionysiusi szóvég hatására változott meg, a H tanúsága pedig a bizánci liturgiátörténet szempontjából akár e szovegvaltozat terminus ante quem-je is lehet.

A H második, *Te enim immensa voce glorificantes* kezdetű prológusa teljesen önálló. Ez egy, az ismert görög változatoknál jelentősen hosszabb, kozmológiai szakasz, amelynek fő motívuma, hogy a víz mint kaotikus princípium hogyan tartja tiszteletben Isten korlátozó, fegyelmező hatalmát a természetben és az üdvtörténetben. Hasonló, kozmológiai ihletettségű prologusokat egyes korai bizánci és a szír források is ismernek, de a H szovegenek mindעדig nem került elő párhuzama. Mindenesetre a görög vagy pseudo-dionysiusi stílusú műszavak (*reumata*, *inconspicabilitas*) és egyes zavaros, romlottnak tűnő helyek alapján kellett lennie bizánci eredetinek. Ezt támogatja az is, hogy a második prologust lezáró két mondathoz igen hasonlók jelennek meg abban az egyetlen másik latin fordításban, amelyről alább lesz szó, jollehet a szóvég más pontján és eltérő megfogalmazásban.

Elosor az „E napon” sorozatnál kapcsolódik egymáshoz szorosabban a H és a görög prologusok szovege. Ez a hasonló szerkezetű, független mondatokból álló szakasz a legalkalmasabb arra, hogy a különböző redakciók elhagyjanak belőle, vagy bővítsék. A Barberini Euchologion 20 és a mai bizánci szóvég 24 „E napon”-jához képest a H-ban 29 szerepel, ez mégis mértéktartónak számít a H-val kortárs euchologionok 40 körüli „E napon”-jához képest. A sorozat kezdetét a források meglehetősen egybehangzoan közlik, utána viszont mind a válogatás, mind a sorrend jelentősen eltér már a bizánci rítuson belül is. A H sorrendje és válogatása egyik általam tanulmányozott más szovegnek sem felel meg pontosan, de szinte minden „E napon”-ja mögött helyreállítható a görög eredeti. Van ugyan néhány mondat, illetve néhány sajátos szovegvaltozat, amelynek pontos görög megfelelőjét nem találtam, de ez bizonyára csak a szűkös és véletlenszerű forrásanyag miatt van így.⁸¹ A H egyelőre legegyszerűbb tulajdonságának az tűnik, hogy a többé-kevésbé standardnak számító elso „E napon”-ok elé három tovabbı, egyelőre dokumentálatlan „E napon”-t helyez. A kesobbı bizánci szóvég ezután következő „Ho Iordanes estraphe” sorozata mind a régibb euchologionokbol, mind a H-bol hiányzik.

Egyelőre csak a H-ban sikerült megtalálni a prologusok konklúzióját, amelynek témája a karacsony és a vízkereszt, illetve —latin értelmezésben— a vízkereszt és a nyolcadnap összehasonlítása. Az itt szereplő mondatok egy-egy foszlanyanak van ugyan görög megfelelője,⁸² az egész részletnek azonban nincs. Az a mondat viszont, amely a konklúziót lezárja és a foimat folvezeti (*Unde et nos peccatores*), szó szerint megvan egy kortárs görög kódexben (*Hothen kai hemeis boi hamartoloı*).⁸³

Az ima központi része, a *Magnus es Domine* néhány jelentéktelen szövegváltozattól eltekintve megfelel a görög szöveg első fennmaradt változatának. A különbségek leginkább apró kihagyások. Fontosabb, hogy a szövegváltozatok közül legalább három csak egy korábbi latin változat félreértésével vagy átértelmezésével magyarázható meg, görög szövegből nem eredhet.⁸⁴ Ez ismét azt bizonyítja, hogy a rítusnak már a H előtt létezett egy nyelvileg igényesebb latin változata. Az anamnézis végén elmarad az a mondat, amelyben a víz Illés próféta kármelhegyi áldozatával összefüggésben említetik, viszont ott, ahol a szöveg azt a jelenetet idézi föl, amikor Elizeus próféta sóval „gyógyította” meg az ártalmas vizet, a H rubrikát illeszt be: „Hic mittat sal in aquam.” A szenteltvíz megsózása jellegzetesen latin gesztus, amelyet a vízszentelés közkeletű, rövid változatában is egy Elizeus cselekedetéről megemlékező exorcizmus kezd.⁸⁵ Talán ez váltja ki a keresztnak a vízbe való bemártását [plunging of the cross], amely a H-ból hiányzik, holott a görög ceremónia talán legjellegzetesebb momentuma. Ahogyan korábban a prefációdialógus, úgy most a szózás mozzanata hozza közelebb a rítust a nyugati közönség elvárásaihoz.

Végül az *Ipse et nunc* epiklézist a H a kortárs és a mai bizánci szöveggel (*Autos kai nyn Despota*) megegyezően kezdi. A bizánci változatokhoz képest csak az intercessziókat hagyja el. Ezek egyébként is későbbi toldaléknak tűnnek. A Barberini Eucologionban csak a királyokért mondott intercesszió található meg, de a Konstantinápolyon kívüli bizánci hagyományban ez sem általános. Az ima lezárásakor a H szentháromságos konklúziót alkalmaz, míg a bizánci források csak az Atyát és a Szentlelket említik, azt sugallva ezzel, hogy az ima megszólítottja végig Krisztus volt. A teljes Szentháromság megszólítása nagyobb összhangban van a pseudo-dionysosi prologussal és a latin euchológiai hagyománnyal, és az sem elképzelhetetlen, hogy a XI. század második felében már a Filioque-kérdés is hatással volt a latin redaktorra.⁸⁶

Az *Inclina Domine aurem tuam* főhajtási ima a görög szöveg (*Klinon Kyrie to us su*) többé-kevésbé hűséges fordítása. Különbségek a megszólaltatásban [performance] és a szövegváltozatban vannak. Míg a bizánci rítus az imát a diakonusi felszólítás alatt, csöndben mondhatja a pappal, és csak a szokásos konklúziót („Sy gar ei ho hagianosz hémón”) fennhangon („ekphónós”), addig a H szabályos —nyilván hangos— latin orációvá transzformálja, a latin „Per Dominum nostrum” konklúzióval helyettesítve a görög konklúziót. A H a megszólításban utalást tesz arra, hogy Jézus a vízen járt. Ez a görög szövegből hiányzik, de a latin szövegváltozat biztosan romlott kissé, így nem dönthető el, tévedésből, átfogalmazásból vagy egy rendhagyó görög forrásból ered.

	Korábbi bizánci	H	Későbbi bizánci
Invokáció	<i>Kyrie Iésu Christe</i>	<i>Iesus Deus noster</i>	<i>Kyrie Iésu Christe</i>
I. prológus	<i>Trias aktiste</i>	<i>Trinitas supersubstantialis</i>	<i>Trias hyperusie</i>
	—	+ Pseudo-Dionysius	—
II. prológus	<i>Eulogétosz Kyrios</i>	<i>Te enim Deum immensa</i>	<i>Doxazomen se</i>
	—	+ kozmológiai rész	—
„E napon”	20–41	29	24
„A Jordán”	—	—	4
	—	+ prológusok lezárása	—

	Korábbi bizánci	H	Későbbi bizánci
Anamnézis	<i>Megas ei Kyrie</i>	<i>Magnus es Domine</i>	<i>Megas ei Kyrie</i>
Epiklézis	<i>Autos un philanthrópe</i>	<i>Ipse et nunc Domine</i>	<i>Autos kai nyn Despota</i>
Intercessziók	<i>Kai sóson Kyrie</i>	—	<i>Kai sóson Kyrie</i>
Főhajtási ima	<i>Klinon Kyrie to us su</i>	<i>Inclina Domine aurem</i>	<i>Klinon Kyrie to us su</i>

Az egyetlen latin párhuzam

A görög vízszentelésnek mindeddig csak egyetlen másik latin változatáról tudunk. Ezt egy szintén XI. századi PRG-kézirat függeléke tartalmazza. A függelék állítólag a normandiai Séez katedrálisához kötődik, ahová a könyv Salzburgból került volna.⁸⁷

Ez a változat minden szempontból független a H-étől.⁸⁸ Míg a görög vízszentelés a H szerves része, addig a francia változat egy pontifikále szervesen független függelékében található: előtte a római pápák névsora, utána egy Nagy Károlyról szóló epigramma olvasható, majd a legkülönbözőbb liturgikus szövegek következnek rendezetlenül. A H vízkereszt első vesperása elé vagy a nyolcadnapra, a francia változat a vízkereszt matutínumba, a Lukács-genealógia elé asszignálja a vízszentelést. A francia változat prologusok nélkül, 25 „E napon”-nal kezdődik. Az első szakasz pontosan követi az eucologionok standard szövegváltozatát, a többletek között viszont vannak olyanok, amelyek —más fordításban— a H-ban is megtalálhatók. Ezek általában levezethetők a XI. századi vagy korábbi bizánci párhuzamokból, de van néhány olyan „E napon”, sőt egy rendhagyó szövegváltozat is,⁸⁹ amely csak a két latin forrásban található meg, igaz, más megfogalmazásban, így kapcsolatuk biztosan közvetett. A francia változat a főima végén tartalmazza a királyokért mondott intercessziót, majd a békeségkívánás és a főhajtási ima formuláját. A főhajtási ima végén megvan a bizánci konklúzió, majd a befejező rubrika előírja a keresztek vízbe mártását és a vízmerítést.

Egészen más a fordítás is. A főima francia változata nehezebb, a görög változathoz szolgálban ragaszkodik.⁹⁰ Különösen a formuláknál érzékelhető (pl. „Eiréné pasi” = „Pax omnibus”), hogy a fordító egyáltalán nem igyekezett asszimilálni a szöveget a nyugati környezethez. A francia változat tehát inkább tűnik egy keleti érdekesség följegyzésének, mint komolyan vehető kísérletnek a szokás nyugati adaptációjára.

H	BNF Lat. 820.
<i>Az első vesperás előtt</i>	<i>A matutínus végén</i>
(1) Bevezető énektételek és olvasmányok	(1) —
(2) Invokációs könyörgés	(2) —
(3) Főima	(3) Főima
(a) Első prologus	(a) —
(b) Második prologus	(b) —
(c) „E napon” sorozat	(c) „E napon” sorozat
(d) Anamnézis	(d) Anamnézis
(e) Sózás	(e) —
(f) Epiklézis	(f) Epiklézis
(g) —	(g) Intercessziók

H	BNF Lat. 820.
(4) Békességkívánás	(4) Békességkívánás
(5) Főhajtási ima (latin konklúzióval)	(5) Főhajtási ima (bizánci konklúzióval)
(6) —	(6) Keresztek bemártása
(7) Vízmerítés	(7) Vízmerítés
(8) Záró énektétel	(8) —

E megállapítások két szempontból nyújtanak új információkat:

(1) Egyrészt azt jelentik, hogy a H vízszentelése inkább függ közvetlen bizánci előzménytől, mint másik latin fordítástól. Természetesen a séez-i párhuzammal is megtámogatni vélt normann befolyás sem létezett. Éppen a kevésbé jól sikerült fordításhoz képest mutatkoznak meg igazán a H egyéni vonásai.

(2) Másrészt a francia párhuzam engedi megfigyelni, hogy milyen lehetett a bizánci vízszentelésnek az az állapota, amellyel a Nyugat kapcsolatba került. A H és a francia pontifikále közti különbségek a bizánci változatok közti különbségekkel magyarázhatók, egyezéseik, különösen az „E napon” sorozat válogatása és szövegváltozatai viszont a bizánci szöveg XI. századi állapotát világítják meg. A francia változat lényegében megfelel a rítus azon monasztikus hatás alatt álló konstantinápolyi formájának, amelyet Denysenko a XI. századra nézve tipikusnak tart, a H-é viszont radikálisan eltér tőle, a latinizálás mellett sokszor a később használatos bizánci forma irányába.

Összegzés

A görög vízszentelés ordója egy komoly, bár folytatás nélkül maradt kísérlet egy bizánci rítus szerves latinizálására. A jelenségnek két fő motívuma van. Ez egyik a latin liturgia elemeinek összedolgozása egy műgörög [„pseudo-Greek”] szertartássá. Ezt remélhetőleg sikerült összefoglalóan bemutatnom. Ide tartozik a bevezető litánia, a responzórium, a Lukács-genealógia, a prefációdialógus, esetleg a pseudo-dionysusi prológu, a víz megsózása, a diákonusi formulák és a főhajtási ima konklúziója. A másik motívum egy egyelőre ismeretlen bizánci úzus használata. Ez további, komoly kutatásra vár. Ide tartozik a szentlecke és a három imádság. A későbbi, ma is érvényes keleti gyakorlatot elővételezi a páli perikópa, az első és a második prológu kezdőszavai és néhány az „E napon”-ok közül, míg ismeretlen forrásra megy vissza a *Iesus Deus noster* invokációs könyörgés és a második prológu. E tekintetben a H-nak talán a bizánci liturgiátörténet számára is lehet még mondanivalója.

Az ordó jelenléte a H-ban joggal veti föl a görög befolyás tágabb történelmi kontextusának kérdését. Közismert, hogy a X. század közepe táján Magyarországon intenzív görög térítés folyt, és egészen Géza fejedelem koráig kérdéses maradt, hogy az ország a keleti vagy a nyugati kereszténység felé orientálódjék-e. Más részről az itáliai görögség hatása jöhet szóba, hiszen némi, jóllehet korlátozott itáliai hatás valóban kimutatható a H-ban és a magyar úzusban. Mivel sem a X. századi bizánci misszió, sem a XI. századi itáliai görögség vízszentelési liturgiájáról nem tudok eleget, e feltételezésekre felelős választ adni részemről lehetetlen.

Mindenesetre úgy gondolom, hogy az ordó keletkezését nem közvetlen görög hatás motiválta, de összeállítói első kézből ismerték a görög szokásokat. A X–XI. szá-

zad nyugati egyházi kultúrájától nem idegen a grekofil érzület. Ez a pszeudodionysusi korpusz népszerűségében vagy a Sankt Gallen-i költészetben is megragadható, és mindkettőnek van nyoma Magyarországon.⁹¹ Egy szándékoltan hatásos, latinizált görög szertartás beépítése sokkal inkább lehet egy grekofil értelmiségi kör műve, mint a politikailag ekkor ellenséges bizánci egyház gyakorlatának spontán beszívargása. A keleti egyház tényleges gyakorlatának ismerete azonban bízvást eredhet akár magyarországi, akár balkáni, dél-itáliai vagy római görög közösségekből. A főima, a *Trinitas supersubstantialis* túlradóan gazdag, szinte zsúfolt szövegváltozata még azt is megengedné, hogy több görög forrás „highlight”-jait halmozó kompilációnak tekintsük.

Maiores benedictio salis et aquae

A H második, beékelt vízszentelése az úgynevezett *Maiores benedictio salis et aquae*, a só és a víz „nagyobb” megszentelése, szembeállítva azzal a rövidebb, „kis” vízszenteléssel, amelyet a H a húsvéti processzió előtt közöl. A nagyobb vízszentelést elsősorban mezőgazdasági érdekből végezték. Célja az ember és a haszonállatok egészsége és biztonsága, illetve a bő és egészséges termés volt. Vízkereszthez nincs köze,⁹² elhelyezését a liturgikus év e szakaszában csak a H szerkezetének föntebb kifejtett logikája indokolja.

A nagyobb vízszentelés is a *missa sicca* mintáját követi. Első szakasza az igeliturgiának, a második a konszekrációnak felel meg. A só, majd a víz exorcizmusa fogja közre az igeliturgiát, amely a víz Elizeus általi meggyógyításának történetéből (4Rg 2,19–22) és Keresztelő Szent János tanúságtételéből (J 1,29–34) áll. Ezt a szakaszt egy, a só és a víz fölött közösen elmondott oráció zárja le. A só, illetve a víz egy-egy újabb exorcizmusa keretezi a szertartás főimáját, a prefációdialógussal bevezetett, *Cuius virtuti subdita sunt universa* prexet. E hosszú tétel a miseprefációkhoz hasonlóan a Sanctus éneklésével zárul, majd ismét egy, a só és a víz fölött közösen elmondott oráció következik. A korábbiak a nagyobb vízszentelés saját tételei voltak, a prex utáni exorcizmus és könyörgés viszont a kisebb vízszentelésnél használtakkal egyezik meg.

A nagyobb vízszentelés jellegzetesen germán szertartás.⁹³ Forrásait és típusait Adolph Franz monográfiája mutatja be. Eszerint a rítusnak számos változata van, de tételkészlete, mezőgazdasági célja és apotropaikus jellege könnyen azonosíthatóvá teszi. Három fő típusát lehet megkülönböztetni: (1) egy egyszerű, korai változatot; (2) egy hosszabb és bonyolultabb változatot, amely litániával és három zsoltárral kezdődik, a prex után Miatyánkot tartalmaz, és van egy másik változata kifejezetten az állatok javára; (3) a hosszabb és bonyolultabb változat kibővítését egy votív misévé. A három típus közös vonása a liturgikus tételek megkettőzésére való hajlam. Ez a leggyengébbnél csak a só exorcizmusa, a víz exorcizmusa és a könyörgés megkettőzését jelenti, a bonyolultabbaknál azonban az olvasmányok, sőt a mise propriuménekei és orációi megkettőzésére is van példa (*missa bifaciata*). Az egész szertartás halmozó jellege nyilvánvalóan azt a célt szolgálta, hogy a szenteltvíz, amely legalapvetőbb élet-szükségletek védelmét volt hivatva biztosítani, minél hatékonyabb legyen.

A H ordója egyértelműen az első típushoz tartozik. Ez nem archaizmus, hanem tudatos választás eredménye, mert bár valószínű, hogy a legegyszerűbb forma egyben a legkorábbi, a két bonyolultabb változat már a PRG-ben és más X. századi könyvekben is jelen van, így a H szerkesztői szinte biztosan ismerték. Az egyszerűbb forma választása itt talán megint egy formailag mértéktartóbb és —mivel nyilvánvalóan babonába hajló rítusról van szó— „felvilágosultabb” attitűd jele.⁹⁴

Az egyszerűbb ordónak Franz két tanúját ismeri: egy VIII. századi kódexet Sankt Gallen-ből és egy X. századi kódexet, amelyet tudomásunk szerint a waldkirchi (konstanzi tartomány) bencés nővéreknek másoltak Mainzban.⁹⁵ Ezeket a forrásokat egészíthetjük ki a H ordójával. A három forrás ugyanazokat a tételeket használja, eltérés csak a szerkezetben mutatkozik.

A tételek készlete bevezető formulákból és imádságokból (*Deus in adiutorium*, *Kyrie*, *Pater noster*, *Credo*), az igeliturgia két olvasmányából, a prexből, illetve két sóexorcizmusból, két vízexorcizmusból és két orációból áll. A szertartás szilárd pontjai a bevezető formulák, az igeliturgia és a prex: ezek mindhárom esetben ugyanazon sorrendben követik egymást. (A H ordója előtt nem szerepelnek bevezető formulák, de lehet, hogy ezek csak a görög vízszentelés és a nagyobb vízszentelés furcsa összeillesztésekor „vesztek el”.) Változatosabban kapcsolódnak hozzájuk az exorcizmusok és orációk: szilárd az első vízexorcizmus helyzete az evangélium, a másodiké a prex után, a második könyörgése pedig a szertartás végén, egyébként viszont a korábbi források szerkezetében nem mutatható ki különösebb következetesség. Velük összehasonlítva szembevetendő a H ordójának szimmetriája és keretes szerkesztése, amelyben a két szakramentális csomópontot: az igeliturgiát —ennek itt és a rokon rítusokban nem tanító, hanem megszentelő szerepe van— és a prexet is egy-egy sóexorcizmus előzi meg, vízexorcizmus követi, és mindkét egészet oráció zárja:

(1) Ex. Exorcizo te ... qui ad tutelam	(5) Ex. Exorcizo te ... qui te per Elisæum
(2) IGELITURGIA	(6) PREX
(3) Ex. Exorcizo te ... ut mundam te exhibeas	(7) Ex. Exorcizo te creatura aquæ
(4) Or. Præsta Domine tuum salutare	(8) Or. Deus qui ad salutem humani

Összefoglalóan tehát azt állapíthatjuk meg, hogy a *Maiores benedictio salis et aquæ* a H-ban —különösen az invenciózusan kidolgozott görög vízszenteléshez képest— igen mértéktartó, mégis átgondolt szerkezetű. A mögötte föltételezett liturgikus műhely nem zárkózott el az agrártársadalom életében fontos rítustól, de elejét vette mértéktelen elburjánzásának, és újfent tanúsította azt a vonzalmát a párhuzamos és keretes építkezés iránt, amelyet már a zsinattal kapcsolatban alkalmunk volt megfigyelni.

Vízkereszti játék

Hosszú ideig a liturgikus játékok, közülük is a vízkereszti váltotta ki a legnagyobb érdeklődést a H iránt, illetve tette a kódexet ismertté a szélesebb nyilvánosság előtt. Monográfia született róla, szövegét többször kiadták, dallamát többféleképpen igyekeztek rekonstruálni vagy pótolni, hang- és filmfelvétel készült belőle, zenei együtte-

sek mág musorukon tartják. Ebben a fejezetben elsősorban a H egészében betöltött szerepét és a magyar úzus kezdeteihez való viszonyát vizsgálom.

A jatek a *Tractus stellae* címet viseli. Egész Európában jellemző, hogy a vízkereszti jatek nevében szerepel a csillag, a 'tractus' szó viszont a H-n kívül ismeretlen ebben a szerepben. A kutatók kétféleképpen értelmezik. Egy részük a verzusokbol, azaz sorokból álló, folyamatosan (*tractim*) előadott zenei műfajok gyujtonevenek tartja. A terminus használatát szerintük az indokolná, hogy a liturgikus jatek sztichikus fölépítésű. A kutatók másik része úgy gondolja, hogy a 'tractus' itt húzást jelent, és arra utal, hogy a csillagot a jatek során húzták a bölcsek előtt. A csillagról mint kellekrol, illetve a mozgatását lehetővé tevő bonyolult gepezetekrol valóban vannak középkori adatok.

A jatekot a vízkereszti matutinum végén, a kilencedik responzórium után és a Te Deum előtt adták elő. Ez a liturgikus drámák elhelyezésének egyik legkedveltebb módja, megfelel a H húsvéti jateka pozíciójának is, de semmiképpen sem kizárólagos: a rövidebb, a liturgikus cselekménybe szervesebben illeszkedő jatekokra jellemző. Legelterjedtebb alternatívája a vízkereszti nagymise előttre való időzítés.

A *Tractus stellae* szerkezete nem szindarabszeru, hanem a processziós ritusokeival rokon, azaz processziók és stációk valtakozasabol áll. A három stáció a kovetkezto: (1) a Mária-oltár, azaz a stilizált Napkelet, ahol a bölcsek magukhoz veszik az ajándékokat; (2) a templom közepe, azaz mintegy Jeruzsálem, ahol Heródes ül a trónusán, fején koronával, az írástudóktól korulve; (3) egy kozelebbbrol meg nem határozott hely, ahol a gyermekét tartó Szent Szűz kepmasa⁹⁶ van fölállítva, azaz a jelképes Betlehem. E jelenethez kapcsolódik az angyal megjelenése, aki a rubrika szerint „superius” áll. Ezért a harmadik helyszínt valahol a korusrekeszto, egy szoszek vagy valami féle karzat (emporium) közelében kell föltételezni.⁹⁷

E három stáció négy processzió közé illeszkedik: (1) Az első processzió során mágusok közül ketto egy jobb, illetve egy bal oldali oltártól a Mária-oltár elé vonul, míg a harmadik eleve ott várja be őket. (2) A második processzió során „Napkeletről” együtt vonulnak a templom közepén trónoló Herodeshez. (3) A harmadik processzió során „Jeruzsálemből” mennek tovább a Szent Szűz kepmasahoz. (4) A negyedik processzió során „Betlehemből” térnek vissza —az angyal figyelmeztetése szerint más úton— a kórusba. A jelenetek sorozatát így modellezhetjuk:

1. processzió: a bölcsek bevonulása
 1. STÁCIÓ: NAPKELET (*az ajándékok folvetele*)
2. processzió: Napkeletről Jeruzsálembe
 2. STÁCIÓ: JERUZSÁLEM (*Heródes és az írástudók*)
3. processzió: Jeruzsálemből Betlehembe
 3. STÁCIÓ: BETLEHEM (*a kiralyok bodolata és az angyali jelenés*)
4. processzió: a bölcsek kivonulása

Párhuzamos szerkesztés nyilvánul meg az egyes jelenetek fölépítésében. Az első processziót a bölcsek úgy kezdik, hogy hárman haromfelol (középső, jobb, bal sorrend-

ben) éneklük egymás után a „Stella fulgore nimio rutilat” szavakat, majd közösen fejezik be a mondatot a „quæ regem regum” szavaktól. Ugyanez ismétlődik meg a harmadik processziónál a háromszori „Ecce stella” fölkiáltással és a mondat közösen énekelt, „in oriente prævisa” befejezésével. A három mágus repetitív szólója és közös éneke határozza meg a betlehemi jelenetet is, ahol a „Salve princeps populorum” szavakat közösen, majd az ajándékok átadását kísérő szavakat egyenként éneklük el.

A játéknak a 28^v–29^r oldalak alján van egy XII. századi toldaléka is, amely a 3B kéztől, azaz a 2. notátortól származik. Mivel ez a kéz csak a királyok szövegeit kottázta ki, vélhetően egy korabeli „színészhez” tartozik. A toldalék leoninikus hexametekből áll, dallama is melizmatikusabb, ami idegen a játék eredeti rétegének rímes prózájától. Idegen tőle a bőbeszédűség és a jeruzsálemi jelenet részletezése is. Valószínűleg nem volt része a korábbi elgondolásnak. Formailag mégis illik hozzá annyiban, hogy ez is a három bölcs repetitív szólójaként, majd tuttijaként értelmezhető, éppen úgy, mint az első és a harmadik processzió kezdete. A betoldás arra a H-ban egyébként nem szereplő kérdésre lenne adekvát válasz, amelyben Heródes a bölcsek kiléte és úticélja iránt érdeklődik. Ekkor énekelné egymás után külön a „káldeus”, az „arab” és a „tarzisi” király a maga bemutatkozását, majd együtt a „Hæc est causa viæ” kezdetű, háromsoros szakaszt.

A második és a harmadik stáció párbeszédes fölépítésű. Szerkezetük párhuzamos, és terjedelmük is szinte pontosan megegyezik. Mindkettő kérdés-felelettel indul, fölép bennük egy-egy további szereplő (az írástudók, illetve az angyal), a kórus elénekel egy-egy liturgikus tételt (*Betlehem non es minima*, illetve *O regem cæli*), és elbocsátó formula indítja útjára az újabb processziót (Heródesé, illetve az angyalé).

Az eredet és a tipológia kérdése

Az, hogy a H egyáltalán tartalmaz vízkereszti játékot, derűs, a ceremoniális „luxusra” fogékony ízlésre vall. Ám a játék összefogott, megmarad a liturgikus keretek között, tartózkodik a teátrális megnyilvánulásoktól. Szigorú szerkezete keretezésre, párhuzamokra és hármas ismétlődésekre épül. Mindez nem áll távol attól a mentalitástól, amelyet a H ordóinak műhelyéről föltételeztünk. A kérdés csak az, hogy a felsorolt attribútumok mennyire számítanak egyedinek a vízkereszti játékok körében.

A *Tractus stella* fönmaradt rokonait meglehetősen jól ismerjük. Legteljesebb jegyzéküket Nausica Morandi közölte. Körülbelül 30 típust lehet megállapítani összesen 49 forrásból. Ez azonban kevés, töredékes, és korát, eredetét tekintve véletlenszerű. A kutatók ezért Karl Young kiadása óta nagyrészt fölhagytak azzal, hogy a szövegeket tipológiába vagy leszármazási sorokba erőltessék. Több értelme van őket egyedi, de egymással bizonyos mértékig dialógusban lévő kompozícióknak tekinteni. Három átfogó megállapítást mégis megenged a fönmaradt korpusz:

(1) Nem lehet megállapítani, hogy van-e, és ha igen, hol van a vízkereszti játékok őshazája. Már a három legkorábbi forrás is a mai Franciaország, Németország és Spanyolország között oszlik meg, a XII. század előtti anyagban pedig többségben vannak a germán területről származók.⁹⁸ Annyi igaz, hogy a XII. század után inkább nyugat-európai és itáliai egyházak tartják fön a műfajt.

(2) A vízkereszti jateknek nincs fejlődéstörténete. A bonyolultabb, metrikusabb, teatralisabb típusok nem későbbiek az egyszerűbb, prozaiabb, liturgikusabb típusoknál. A jatek nem azért egyszerűbb, mert kezdetlegesebb, nem azért hosszabb és bonyolultabb, mert fejlettebb, hanem ízlés és döntés áll az egyik vagy a másik típus választása mögött. Ha egyáltalán van tendencia a középkorban, akkor az sokszor inkább a jatek egyszerűsödése felé mutat, mivel a vele kapcsolatos abuzusokat samos kifogas érte.

(3) Az egyes ızusok következetesen ragaszkodnak ugyanahhoz a vízkereszti jatekhoz. Ahol ugyanabból az egyházból különböző korú szövegek is rendelkezésre állnak, ott a változás minimális, és elsősorban szerkesztői jellegű, azaz például a rubrikák válnak részletesebbé, kisebb betoldások vagy egyszerűsítések mutathatók ki. Ez azt jelenti, hogy a jatek típusa az ızus része: a történelemben ugyanígy viselkedik, mint más, nála elméletileg liturgikusabb ordók.

Mindezek alapján megalapozatlan a jatekot így értelmezni, mint a H francia eredetének dokumentumát.⁹⁹ A *Tractus stella* egyszerű típus, ezért alkotóelemei szinte mindenütt kimutathatók a Rajnától nyugatra és keletre is, részleteit és kompozícióját tekintve azonban egyedi. Nem inkább rokona az egyik, mint a másik táj jatekainak. A műfaj eltűnése a germán tájon viszont összhangban van a magyar helyzettel, ahol a H a vízkereszti jatek első és egyben utolsó forrása, így végső soron a H kísérleti rétegéhez tartozik. Az egyszerűbb és liturgikusabb változat melletti döntés sem a régio vagy a kor következménye. Ugyanezt láttuk a nagyobb vızszentelessel kapcsolatban, ahol a PRG és a Magyarországgal szomszédos bajor egyházak az abundáns változatot favorizálták, a H mégis megmaradt a „kezdetlegesebbnel”. A jatek ebben a formájában felel meg a H tobbi ordójából is kiolvasható esztétikai és liturgikus érzéknek, tehát megalkotói a magyar ızus szerves részének sánták. Hogy nem vált azzá, az valoszınuleg a szigorodó, a visszaélésekkel szemben aggalyosabb egyházi fegyelemnek köszönhető, és talán párhuzamos az Aproszentekkor leírt „liturgikus gyereknap” vissza-szorulásával.

Rokonság és önálló vonások

A H szövegének rokonságát kutatva Karsai Géza részletesen tárgyalta a vízkereszti játekok minden egyes tételének előfordulásait és föltételezhető eredetét. Kutatása csak megerosıtette azt a benyomást, hogy a H a legszélesebb körben elterjedt szovegelemekbol épül föl. Ezek a szövegek még közvetlenül liturgikus-biblikus ihletettseguk, legfoljebb a rímes próza felé mozdulnak el. Jóllehet egyes részletek vagy szövegváltozatok rokonsági köre valamivel szukebb, egyik sem köthető valamely jól körülhatárolható ızuhoz vagy regiohoz. Lambach, Freising, München, Einsiedeln, Bilsen, Malmedy, Straburg, Laon, Nevers, Fleury s Montpellier egyaránt fölmerül. Egyedül a leoninikus hexameterek első csoportja kötné a H jatekat szorosabban Freisinghez s Bilsenhez, de a háromból két sor itt is a H független szövegváltozata, a hexameterek utólagos, szervetlen toldalékok, és más tekintetben mind a freisingi, mind a bilсени jatek távol áll a H-étől szerkezetileg és szövegileg is. Dramaturgiai szempontból folleg a Lambachbol s Malmedybol, másodsorban pedig a Nevers-bol és Rouenbol is-

mert játékok hasonlítanak a leginkább a H-éra, de a közvetlen kapcsolat ellen ezeknél is számos filológiai, szerkezeti és liturgikus érv szól.

Az eredet vagy a rokonság kérdése tehát megválaszolatlanul marad. Magam úgy gondolom, hogy a kérdés is helytelen, hiszen más liturgikus ordóknál is azt tapasztaljuk, hogy az egyes úzusok kifejezetten törekszenek a diverzitásra, azaz Európa-szerte ismert nyersanyagból, de csak rájuk jellemző kompozíciót igyekeznek kialakítani. A liturgikus játékoknak sincs okuk másképp viselkedni. Ezért termékenyebb azt kutatni, hogy melyek a H drámájának egyedi vonásai a többi vízkereszti játékhoz képest. Ezt negatív és pozitív értelemben lehet megragadni:

Negatív értelemben a H bizonyos hiányai tűnnek föl. Ezeket három megállapításban tudom összefoglalni: (1) Hiányoznak belőle a processziókat kísérő himnuszok, szekvenciák, trópusok, azaz a konduktusok. (2) Az alapszerkezet nem bővül további jelenetekkel, és nem lépnek színre újabb szereplők. Ilyen bővítések lehetnének Heródes követküldései, párbeszéde fiával, Archelausszal,¹⁰⁰ a pásztorok hódolata vagy az aprószentek legyilkolása. (3) A későbbi toldalékok kivételével nincsenek benne metrikus szövegek, holott hexameteres játék ekkoriban divatjelenség, és már a X. századból akad rá példa.

Pozitív értelemben szintén három tényezőt lehet kiemelni: (1) A H rubrikái egyedülállóan részletesek. Ennyire pontos rendezői utasításokat csak jóval későbből, a roueni játék egy XIV. századi kéziratából ismerünk. Ez a H részletességre, kidolgozásra való hajlamával magyarázható, és a korai források közt is az egyik legértékesebbé teszi. (2) A H játékának liturgikus kötöttsége átlagon felüli. Ezt mutatja más játékokkal összehasonlítva a matutínumba való beillesztés, a liturgikus vagy liturgikus ihletettségű tételek dominanciája, az, hogy a bölcsek nem magukkal hozzák, hanem az oltárról veszik föl az ajándékokat, és hogy a Boldogságos Szűzet és a kis Jézust nem szereplők, hanem egy „ikon”: kép vagy szobor jeleníti meg. (3) A feszes szerkezeten belül is egyedi a hármas repetíció és a szóló-tutti váltakozás következetes használata. Másutt mindig a „Stella fulgore nimio ... Quæ regem regum ... Quem venturum” mondat három sora oszlik meg a bölcsek között. A „Stella fulgore nimio” háromszori eléneklése három különböző helyről, majd a közös folytatás egészen egyedülálló, és tulajdonképpen ez konstituálja az első stációt, amitől az egész játék hármas tagolásúvá válik. A „Stella fulgore nimio”-val párhuzamos „Ecce stella” háromszori ismétlése előfordul ugyan másutt, de közel sem általános. Ha ehhez hozzávesszük a mágusok ugyancsak hármas, szóló-tutti váltakozásra épülő hódolatát, világossá válik, hogy tudatos technikáról van szó. A mértéktartó, de szikárnak [austere] vagy puritánnak semmiképpen sem nevezhető ízlésen kívül ez, az arányos struktúra iránti érzékenység teszi a H vízkereszti játékát eredeti alkotássá.

Gyertyaszentelő

A gyertyaszentelői ordó az új tűz és a gyertyák megszentelését, illetve az ehhez kapcsolódó processziókat foglalja magába. Szoros kapcsolatban áll a virágvasárnap i ág-szentelés és processzió ordójával, a kettő szerkezete teljesen párhuzamos.¹⁰¹ Ez újabb

jele annak, hogy a H nem független ordók gyűjteménye, hanem minden szempontból átgondolt kompozicio, amelyben következetesen ervenyessulnek ugyanazok a szerkesztési technikák. A virágvasárnapi ordó ismerete ezért nélkülözhetetlen a gyertyaszentelői ordó megerteséhez. Osszevetesuket azonban nem itt, hanem majd a viragvasarnaprol szóló fejezetben végzem el, mert a külföldi párhuzamokat is mérlegelve úgy tunik, hogy inkább a virágvasárnapi ordót szerkesztették meg a gyertyaszentelői mintájára, és nem fordítva.

A szertartás három stációt és két processziót foglal magába. Az első stáció maga a katedrális, ahol a tercia után a kar a kórusban áll, a püspök pedig a gyulekezho könyörgést (az eredeti értelemben vett *oratio collecta*-t) mondja. Ez az *Erudi quesumus Domine plebem tuam*, mintegy az invokacio szerepében. Ugyanez a könyörgés indítja el a processziót a stációs templom felé. A processzió alatt responzóriumokat énekelnek, amelyek közül a H csak kettőt ad meg incipittel: a sorozatot kezdő *Postquam impleti sunt*-ot és a stációra való bevonuláskor énekelt *Gaude Maria Virgo*-t. Megerkezhes után a *Famulorum tuorum quesumus Domine delictis ignosce* könyörgést mondja a celebráns. Ez még nem a szentelesek része, hanem mintegy a stáció köszöntésére szolgál. Máriás tematikájú, de —mint virágvasárnapi parhuzamabol kiderül— ez nem az unnep jellege vagy a stáció titulusa miatt van így, hanem azért, mert a belépés liturgikus gesztusa mint olyan kapcsolódik Mária szemelyéhez és az angyali udvozlethez. Erről szólt már a bevonulási responzórium is. Egyszersmind ez az egyik magyarázata annak, hogy a bevonulási orációk máriás tematikajabol miért nem lehet a katedrális Mária-titusasara következtetni. A stációs templomról később kiderül, hogy Szent Istvánról van elnevezve, de a bevonulást itt is egy máriás oráció zárja.

A szentelesek a stációs templomban történnek. E rész legfontosabb szerkezeti sajátossága, hogy a szentelési orációk (áldások)¹⁰² és az unnep híres processziós antifónái felváltva következnek, pontosabban a tuzz megáldása kivételével az egyes eneketelek alatt mondja a püspök az áldásokat.¹⁰³ A processziós antifónákat tehat nem a tulajdonképpen processzió alatt, menet közben, hanem statikus helyzetben éneklik. Szerepük körülbelül olyan, mint az offertoriume a felajánlási imakhoz képest. Az első oráció az új tuzz megszentelesee, *Domine sancte Pater ... benedicere et sanctificare digneris ignem istum* kezdettel. Ezt még nem kíséri enek, strukturalisan mintegy bevezeto szerepu. Utána szólal meg egymás után a három processziós antifóna: (1) *Ave gratia plena*, (2) *Adorna thalamum*, (3) *Responsum accepit Simeon*, es velük párhuzamosan a három gyertyaszentelo konyorges: (1) *Omnipotens ... qui hodierna die Unigenitum tuum ulnis sancti Simeonis*, (2) *Domine Deus ... creator cali et terrae*, (3) *Benedic Domine Iesu Christe hanc creaturam cerei*. Ezek mintegy a szentelési liturgia offertorialis tételei. Az antifona és az orációk végeztével következik a szentelés csúcspontja, a prefacioformaban énekelt *Quia per serenissimam* kezdetű prex, a tulajdonképpen konszekralo ima (kvázi-kánon). Végül a szentelést az *Omnipotens ... qui per Moysen* oráció zárja le, befejezheskent, a tuzzszentelesi oraciohoz hasonlóan hangosan. E két tétel tehat mintegy keretezi az áldásokat.

Bár a H rubrikái nem térnek ki rá, más ordók alapján biztos, hogy ezután került sor a gyertyák szokásos szenteltvízzel való meghintesere és megtomjenezesere. A stációs templomban végzett szertartás második fele a gyertyák kiosztását és meggyujta-

sát, a szentelési rítus „áldoztatását” foglalja magába. Ez a *Lumen ad revelationem gentium* antifóna és a hozzá énekelt *Nunc dimittis* kantikum alatt történik. A gyertyák szétosztása és meggyújtása után vagy közben az *Illumina quæsumus Domine populum tuum* oráció szerepe kettős, amint a szertartást kezdő kollektáé is az volt. Lezárja a gyertyák kiosztását, és elindítja a visszafelé tartó processziót. Tematikája —harmadsorban— a gyertyák meggyújtásának mozzanatához kapcsolja.

A visszaúton már nem responzóriumokat énekelnek, hanem indításul egy antifónát (*Senex puerum portabat*), majd egy különlegesen hosszú processziós himnuszt, a *Lætetur omne sæculum*-ot. Amikor a menet megérkezik a katedrális kapuja elé, ismét egy belépési könyörgés hangzik el, a *Da quæsumus Domine populo tuo inviolabilem fidei firmitatem*, ugyanabban a szerepben, mint a stációra való megérkezés könyörgése. A visszatérés azonban nem zárul le ezzel. A belépés szakaszos, a visszatérő processzió divíziókra oszlik. A templom kapuján való belépéstől a kórusba való bevonulásig éneklük a *Cum inducerent* antifónát a *Benedictus* kantikkal (doxológia nélkül). Ehhez képest a processzió első divízióját záró belépési könyörgés megint a második divízió indító könyörgésének is minősül. Jól érzékelhető, hogy a processziós orációk rendszerint „Ianus-arcúak”: a rítus szakaszainak határán egyszerre befejező és kezdőpontok. A kórusba érkezve újabb belépési könyörgés hangzik el, ezúttal a *Perfice in nobis* kezdetű.

A szertartásnak még ezzel sincs vége. Négy gyermek lép elő, akik a *Qui sine peccato* kezdetű disztichonos verset éneklük, majd az ünnep szaffikus zsolozsmahimnuszát, a *Quod chorus vatum*-ot.¹⁰⁴ Jóllehet ezek metrikailag és dallamilag is két külön vers, külföldi párhuzamok alapján az előbbit a második strófái után refrénként énekeltek responzoriális formában, azaz hol egészében, hol csak a második felét.¹⁰⁵ E himnusz után kezdődik el a nap nagymiséje. A kettős visszatérő processzió és a mise előtt énekelt, szervetlen énektételek sértik a szertartás szimmetriáját, arányos szerkezetét.¹⁰⁶ Azt a benyomást keltik, hogy az ordó megszerkesztője olyan fölös himuszkészletet ismert, amelytől sajnált volna megválni, és ezért a szerkezet szigorú logikáját megsértve, függelékesen építette be a szertartás végére.

A gyertyaszentelői ordó szerkezeti vázlata ennek alapján a következő:

(1) STÁCIÓ: a katedrális

– gyülekező könyörgés (kollektá)

(2) PROCESSZIÓ

(a) kivonulás a stációra

- indító könyörgés (= az előző gyülekező könyörgés)
- processziós ének (responzóriumok)
- belépési könyörgés

(3) STÁCIÓ: a stációs templom

(a) tűz- és gyertyaszentelés

- hangos oráció (tűzszentelés = bevezetés)
- három processziós antifóna, illetve csöndes oráció (= felajánlás)
- prex (= konszekráció)
- hangos oráció (= befejezés)

(b) meghintés, incenzálás, meggyújtás és szétosztás

- *antifóna kantikummal*
- *befejező könyörgés (meggyújtás)*

(4) PROCESSZIÓ

(a) visszatérés a katedrális kapujáig

- *indító könyörgés (= az előző befejező könyörgés)*
- *processziós ének (indító antifóna és himnusz)*
- *belépési könyörgés*

(b) visszatérés a katedrális kapujától a kórusig

- *indító könyörgés (= az előző belépési könyörgés)*
- *processziós ének (antifóna kantikummal)*
- *belépési könyörgés*

(5) STÁCIÓ: a katedrális

(a) függelék: processziós énekek

Lapszéli módosítások és a zágrábi rész hagyomány [usage]

A gyertyaszentelői ordó igen jól dokumentált a magyar hagyományban, így könnyen megállapítható, melyek voltak a szilárd, tartós, és melyek a lágyabb, variábilis elemei.¹⁰⁷ Ezeket áttekintve lehet meghatározni a „magyar” Gyertyaszentelő lényegét, majd annak viszonyát a H-hoz, illetve különféle más úzusokhoz. A változatok elemzése egyrészt azt bizonyítja, hogy a H ordója már rendelkezik a „magyar” Gyertyaszentelő minden tipikus vonásával. Másrészt azt, hogy egyedül a H ordója az, amelyből a későbbi magyar változatok kivétel nélkül levezethetők. Harmadrészt azt, hogy az ordó függelékes befejezése és az egyedi *Lætetur omne sæculum* himnusz csak egy korai, kísérleti redakciónak volt része, később minden ma ismert magyar forrásból elmaradt.

Már maga a H is tartalmazza ugyanennek az ordónak egy későbbi, revideált változatát. A főszöveg egyes részeinek kihúzása és lapszéli módosítások betoldása a 3C kéz műve. Ennek tulajdonosa Zágrábban működött a XIII. században, bevatakozásaiból tehát nagyjából a PZ-vel kortárs zágrábi gyakorlatra lehet következtetni. Maga a PZ a gyertyaszentelői ordót már nem tartalmazza. A 3C kéz legfontosabb, szerkezeti szintű módosítása, hogy a gyertyaszentelést nem a stáción, hanem mindjárt a katedrálisban végezteti, és csak utána indítja el a processziót a stációra.

A többi módosítás a tételek elrendezését érinti és némi redukcióval jár. Továbbra is az *Erudi quæsumus Domine plebem tuam* könyörgés kezdi a szertartást a sekrestyéből való kivonulás után, de mivel itt még nincs processzió, a processziós responzóriumok közül egyedül a *Postquam impleti sunt* marad meg, immár csak mint kezdőének, és nem mint a menetet kísérő tétel. Ezt követné a *Famulorum tuorum* kezdetű oráció (amely eredetileg a stációt köszöntötte), de a 3C kéz beiktatja közéjük a *Post partum* verzikulust, a karácsonyi időszak Mária-szuffrágiáinak mintájára. A szentelési rész változatlan, attól eltekintve, hogy az *Adorna thalamum* helyett az *Ave Maria*, a *Responsum accepit* helyett pedig az *Adorna thalamum* szólalna meg. Eszerint az *Ave Maria* kétszer szerepelne, míg a *Responsum accepit* egyszer sem... Mivel ez valószínűtlen, inkább föltéte-

lezzük, hogy az első *Ave Maria* teljesen elmaradt, vagy hogy helyette a *Responsum accepit*-et énekelték. Későbbi források azonban nem támasztják alá egyik hipotézist sem, az énektételeknek a H szerinti válogatása, sorrendje és helyzete a teljes magyar hagyomány legszilárdabb eleme. Nem módosítás, csak egy hiányzó adat pótlása, hogy a lapszéli rubrikák a szentelés záró orációja után írják elő a gyertyák meghintését, megfüstölését és a celebráns gyertyájának meggyújtását. Maga a processzió csak ezután következik. Aspergesszel indul, majd a *Gaude Maria* responzóriumot (amely eredetileg a stációra való megérkezés éneke volt) énekelve vonulnak ki a stációra. Ott antifóna és oráció hangzik el a stáció patrónusáról. Visszaúton a *Quod chorus vatum* himnusz kíséri a menetet. Ez a rövidebb, jól ismert himnusz vált ki tehát olyan „fölsleges” tételeket, mint a *Senex puerum portabat* antifóna, a *Lætetur omne sæculum* himnusz vagy a *Qui sine peccato* refrénstrófa. A templom kapujában mondandó könyörgés változatlan, de ezt is megelőzi egy verzikulus, itt a *Responsum accepit* kezdetű. A visszatérő processzió második divíziójából megmarad az énektétel (*Cum inducerent* és *Benedictus*), de a kórusba visszatérve nincs újabb belépési könyörgés, és természetesen a szervetlen függelék is elmarad, miután a *Quod chorus vatum* volt már a visszatérő processzió éneke.

A változást így összegezzük: a szentelés a katedrálisba kerül, a processzió pedig a vásár- és ünnepnap processziók szokott rendje szerint Aspergesszel indul, a stáció patrónusa előtt tiszteleg, majd visszatér a katedrálisba — a kivonulási processzió „csonkja” mégis ott marad a szertartás elején; a túlságosan bő himnológiai anyag redukálódik, és ezért átrendeződik; a könyörgések némelyike elé verzikulust iktatnak be. Ezek a XIII. századi módosítások pontosan megfelelnek a zágrábi gyakorlat XIV–XVI. századi forrásainak (ez ismét mutatja, hogy az úgynevezett Gazotti-reform nem a liturgiát, hanem csak a kodifikációt érintette). Az egyetlen különbség, hogy a későbbi források a processziós antifónákat a H eredeti sorrendjében közlik —ezért a 3C kéz elszigetelt és logikátlan eljárásával a továbbiakban nem is foglalkozom—, és hogy a kórusba visszaérve, a processzió végén föltűntetik a H eredeti változata szerint a *Perfice in nobis* könyörgést. Az 1511-es misszále ez elé is betold egy *Nunc dimittis* verzikulust.

Más magyar részhangományok

Ha a zágrábi fejleményeket más magyar gyakorlatokkal vetjük össze, kiviláglik, hogy egyes módosítások egész Magyarországon érvényesek, mások nem kivétel nélküli, de jellemző tendenciák, ismét mások egy-egy részhangomány jelölői, és egy esetben találkozunk egy korhoz kötött, később kudarcot vallott reformkísérlettel. Azonban közös vonásuk, hogy mindegyik logikusan levezethető a H ordójából, míg egymásból nem származtathatók. Az elemzéshez a P-t, valamint esztergomi, pálos, egri és pécsi forrásokat használtam, az eredményt pedig összevettem nyolc további magyar forrással, amelyek nem katedrálisok gyakorlatát képviselik.¹⁰⁸

A rítus legszilárdabb része a szentelési szakasz a gyertyák kiosztása utáni orációig bezárólag (ide vonható még a visszatérő processzió második szakasza a *Cum inducerent* antifónával és a *Benedictus*-szal). Ebben mind az imák, mind az énektételek az egész magyar úzusban ugyanazok. Az énektételeknek a sorrendje is kötött, és szintén álta-

lános magyar sajátosság, hogy az orációk váltakoznak az antifónákkal. Az euchológiai tételek elrendezése is szinte mindenütt azonos. A két kivétel az MNS és az MQ.

Az MNS-ben a négy szentelési oráció ugyanaz, de sorrendjük fölborul. Mivel az MNS más tekintetben az esztergomi úzus érett korszaka reprezentatív forrásának mutatkozik, magyarázatra szorul, hogy miért tér el ezen a ponton mind a korábbi (H és P), mind a későbbi hagyománytól (nyomtatott misekönyvek). Az MNS elrendezését erősíti meg két másik XIV. századi forrás, az úgynevezett Miskolci-misszálé (1394), amely máskülönben az ordó standard változatát közli, valamint részben a Kassai-misszálé (1389 előtt). Az átrendezés tehát egy központi „reformintézkedés” eredménye, amely csak a XIV. században érvényesült. Legkésőbb a XV. század első felében visszaállíthatták az eredeti állapotot, mert az úgynevezett Pálóczi-misszálé (1423–1439) és minden utána következő már újra a H beosztását hozza.

A „reformkísérlet” lényege a tűzszenelés áthelyezése. A H szerint a tüzet a gyertyák előtt szentelik meg, minden bizonnyal a nagyszombati tűz-, illetve gyertyaszentelés analógiájára. A XIV. századi forrásokban viszont a tüzet a gyertyák után szentelik, minden bizonnyal azért, mert a gyertyák meggyújtása ekkor következik. Külföldön mindkét megoldásra van példa, gyakoribbnak az utóbbit találtam. A szentelési rész szimmetriáját azonban a XIV. századi reform sem akarta megsérteni. Mivel a tűzszenelő oráció átkerült a szakasz végére, helyét az első könyörgés töltötte be, az első könyörgését pedig a második. A második könyörgés helyére a negyedik, eredetileg befejező könyörgés került, mert a harmadik könyörgésnek a helyén kellett maradnia. Ez előzi meg ugyanis közvetlenül a prexet, és ez szól a legexplicitebben a gyertyák megáldásáról. A módosítás egyetlen lényeges pontja tehát a tűzszenelés áthelyezése, minden más ebből és a tételkészlet, illetve a struktúra megőrzéséből vezethető le. Ez egyszerűsre mind aláhúzza, hogy mind a tűzszenelés, mind tételkészlet, mind a struktúra a magyar úzus konstitutív eleme.

Standard változat	XIV. századi reformkísérlet
TŰZSZENELÉS	Or. <i>Omnipotens ... ulnis</i> (1)
Ant. <i>Ave gratia plena</i>	Ant. <i>Ave gratia plena</i>
Or. <i>Omnipotens ... ulnis</i> (1)	Or. <i>Domine ... creator</i> (2)
Ant. <i>Adorna thalamum</i>	Ant. <i>Adorna thalamum</i>
Or. <i>Domine ... creator</i> (2)	Or. <i>Omnipotens ... per Moysen</i> (4)
Ant. <i>Responsum accepit</i>	Ant. <i>Responsum accepit</i>
Or. <i>Benedic Domine Iesu Christe</i> (3)	Or. <i>Benedic Domine Iesu Christe</i> (3)
VD <i>Quia per serenissimam</i>	VD <i>Quia per serenissimam</i>
Or. <i>Omnipotens ... per Moysen</i> (4)	TŰZSZENELÉS

Elszigeteltebb a pécsi változat. Itt az orációk sorrendje ugyan változatlan, de a tulajdonképpeni áldások és a prex az antifónák elé kerülnek, és csak az őket követő, eredetileg processziós orációk váltakoznak az antifónákkal. Ebben az esetben a prex utáni tételek a gyertyák meghintéséhez, megtömjénezéséhez, meggyújtásához és szétosztásához kapcsolódnak. Az újrendezés azzal a következménnyel is jár, hogy később egyáltalán nincsenek processziós könyörgések.¹⁰⁹ Ez valódi, a pécsi gyakorlatot

megkülönböztető kompozíciós újítás, de a tételkészlet és a struktúra nyilvánvalóan függ a H-ban először adatolt, közös magyar szokástól.

A H kivételével minden forrásban elmarad a *Latetur omne saeculum* és a *Qui sine peccato*. Mivel a *Latetur omne saeculum* szerepét (a visszatérő processzió himnusza) Eger és Pécs kivételével, amelyek itt responzóriumot használnak, a *Quod chorus vatum* veszi át, a függelék megszűnik. Úgy tűnik, hogy ez a változás már a XI–XII. századi Esztergomban bekövetkezett: a szertartás arányosságát állt helyre a fölösleges énekek mellőzésével. Ha pedig a függeléket nem tekintjük a H elidegeníthetetlen tulajdonának, és a *Quod chorus vatum*-ot fogjuk föl a tulajdonképpeni processziós himnusznak, akkor a H a teljes magyar hagyomány legtipikusabb képviselőjének mutatkozik. De a függelék sem pusztán zavaró tényező. A két tétel, amelyet utóbb mindenütt elhagytak, a H műhelyének már tapasztalt nonkonformizmusára, kísérletező kedvére vall: a *Qui sine peccato* egy akkor kiveszőben lévő germán (cseh-morva) tétel, míg a *Latetur omne saeculum* a H-val szinte kortárs, valószínűleg itáliai szerzemény.¹¹⁰

A további változások egy része történelmi tendencia, amely minden részhagyományban kimutatható. Ide tartozik az Asperges beépítése, a verzikulusok betoldása az orációk elé, a *Postquam impleti sunt* responzórium és a *Senex puerum portabat* antifóna elhagyása, illetve néhány jellemző szövegmódosítás. Ezek nem egyszerre következtek be. Aspergessel indul már a P is, de hiányzik az Asperges az MP-ből. Mivel a pálosok archaikus esztergomi állapotot őriznek, de a világtól elválasztott szerzetesekként elvileg nem végeztek Aspergest, a változás ideje bizonytalan. Annyi viszont biztos, hogy a nyomtatott misszálék már egyöntetűen tartalmazzák az Aspergest: Esztergomban, Egerben és Pécsen a szertartás elején, Zágrábban a processzió előtt. Többkevesebb következetességgel verzikulusok előzik meg az orációkat a H és az MNS kivételével szinte mindenütt. Ezek egyébként a legvariábilisabb szövegek közé tartoznak. Verzikulusok vannak a P-ben is, ezért ismét nem lehet megállapítani, hogy a P tekintendő progresszívnek, vagy az MNS konzervatívnak a maga korához képest. A *Postquam impleti sunt* responzórium a XI–XIV. századi esztergomi könyvekben, illetve a pálosoknál és Zágrábban van meg. Úgy tűnik tehát, hogy a magyar egyházmegyék fokozatosan megváltak tőle, míg a pálosok és Zágráb megőrizték annak a kornak az emlékeként, amikor az esztergomi úzustól függetlenedtek. Szilárd a helyzete a *Senex puerum portabat*-nak a XIV. század előtti anyagban, de utóbb csak a pálosok és Eger alkalmazzák, szintén archaizmusként. Végül a legjobban datálható változások a *Quia per serenissimam* prex kezdetének „Qui” szövegváltozata, és a kezdő könyörgés, az *Erudi quasumus* „Exaudi” szövegváltozata. Az előbbi a XIV., az utóbbi a XV. századtól kezdve mutatható ki Magyarországon, de azután lassan kizárólagossá válik.

Más változások egy-egy részhagyományra jellemzők. A fent említettek között kifejezetten zágrábi jellegzetesség, hogy az Asperges és a körmenet a szentelés után van, és hogy a stáción antifónát és orációt mondanak a patrónusról. Egri jellegzetesség, hogy a *Senex puerum portabat* nem a második, hanem az első processziót indítja. Ez a processzió csak a templomon belül vonul, a gyertyák megáldása ugyanis a Szent Kereszt-oltáron történik, a nagyobb processzió csak utána indul el. Ebből következik, hogy csak a második processzió igényel bővebb énekanyagot, ezért ide kerülnek a

responzóriumok, a himnusz pedig elmarad. Pécsi jellegzetesség a szentelés imáinak átrendezése, a szentelés utáni *Benedictio Dei Patris* áldásformula és a visszatérő processziót kísérő *Obtulerunt pro eo* responzórium. A P jellegzetessége, hogy a gyertyaszentelő imák elé beiktat egy verzikulust és egy *Adesto quasumus Domine supplicationibus nostris* kezdetű, inkább az átmeneti tájakon és Nyugat-Európában népszerű invokációs könyörgést, a visszatérő processziót pedig egy Mária-szuffrágiummal fejezi be.

Hozzájuk képest a H eredeti szövege a XV–XVI. századi esztergomi és pálos misekönyvek ordójához áll a legközelebb, ez esetben közelebb, mint akár az MNS és XIV. századi rokonai. A H ordójának azok az elemei, amelyek a késő középkori esztergomi és pálos forrásokból hiányoznak, fennmaradtak más magyar részahagyományokban, azokról pedig, amelyek többletet jelentenek a H-hoz képest, kiderült, hogy XI. század utáni, általános tendenciák következményei. A H ordója tehát a magyar gyertyaszentelői ordók közös ősének, és ezen belül is az esztergomi részahagyomány tipikus képviselőjének bizonyult.

Ennek igazolására a „magyar” gyertyaszentelői ordó ideáltipikus szerkezetét és az ettől való fontosabb eltéréseket mutatom be az alábbi táblázatban:

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
SZENTELTVÍZHINTÉS		(XI. sz. utáni újítás, MZ szentelés után)
Antifóna (általános)	<i>Asperges</i>	H MNS MP Ø
Verzikulus (általános)	<i>Ostende</i>	OA <i>Verbum</i> H P MNS MP Ø
Lezáró-índító könyörgés (saját)	<i>Erudi</i>	(XV. századtól <i>Exaudi</i>)
KIVONULÁS A STÁCIÓRA		(MNS MP MZ szentelés után)
Processziós responzórium (nap)	<i>Postquam impleti</i>	MS MQ Ø
MEGÉRKEZÉS A STÁCIÓRA		
Bevonulási responzórium (általános máriás)	<i>Gaude Maria</i>	OA <i>Senex</i> MNS MP Ø
Verzikulus (időszak)	<i>Post partum</i>	H MNS
Lezáró könyörgés (saját)	<i>Famulorum</i>	OA Ø
SZENTELÉS		(MQ szentelés az antifónák előtt)
Tűzszentelési-bevezető oráció (saját)	<i>Dne ... benedicere</i>	MNS sorrendcsere (XIV. sz-i reform)
Processziós antifóna (saját)	<i>Ave gratia plena</i>	
Gyertyaszentelési oráció (saját)	<i>Ops ... ulnis s-i</i>	MNS sorrendcsere (XIV. sz-i reform)
Processziós antifóna (saját)	<i>Adorna thalamum</i>	
Gyertyaszentelési oráció (saját)	<i>Dne ... creator celi</i>	MNS sorrendcsere (XIV. sz-i reform)
Processziós antifóna (saját)	<i>Responsum accepit</i>	
Gyertyaszentelési oráció (saját)	<i>Benedic Dne Iesu</i>	
Prex (saját)	<i>Quia per serenissimam</i>	(XIV. sz-tól <i>Qui</i>)
Befejező oráció (saját)	<i>Ops ... per Moysen</i>	MNS sorrendcsere (XIV. sz-i reform) MQ Ø
MEGHINTÉS, INCENZÁLÁS, KIOSZTÁS		
Kiosztást kísérő antifóna és kantum (saját)	<i>Lumen. Nunc</i>	
Lezáró-índító könyörgés (saját)	<i>Illumina</i>	MQ <i>Perfice</i>
VISSZATÉRÉS A STÁCIÓRÓL		(MZ előbb szenteltvízhintés, stáción ant. + or.)

Processziós antifóna (napi)	<i>Senex puerum</i>	MZ MS MQ Ø
Processziós himnusz (napi)	<i>Quod chorus vatum</i>	H <i>Lætetur</i> OA <i>Gaude</i> MQ <i>Obtulerunt</i>
BEVONULÁS A KATEDRÁLISBA		(H P utána függelék)
Könyörgés a kapu előtt (saját)	<i>Da qs ... inviolabilem</i>	P vagy <i>Dne ... qui introitum</i> MQ szenteléskor
Bevonulást kísérő antifóna és kanticum (napi)	<i>Cum Ps. Benedictus</i>	
Verzikulus (napi)	<i>Suscepimus</i>	MP <i>Nunc</i> H MNS OA MQ Ø
Lezáró könyörgés (saját)	<i>Perfice</i>	MQ szenteléskor

Eredet és rokonság

A magyar gyertyaszentelői ordó standard változatát széles nemzetközi összehasonlításban elemezve azt találjuk, hogy egyes részleteinek Európa legkülönbözőbb katedrálisaiban akad párhuzama, egészében azonban teljesen egyedi. A tételkészlet és a szerkezet alapja egyértelműen germán, de ezt az alapot egyrészt a germán tájon ritka megoldások, másrészt nyugat-európai kölcsönzések színezik. Habár párhuzamok megállapíthatók, tévedés lenne azt gondolni, hogy a magyar ordó idegen úzusok elemeinek pusztán egymás mellé rendeléséből jött létre. A különféle eredetű elemek egy olyan logikus és szerves egységgé kapcsolódnak össze, amely jellemzőbb a magyar úzusra, mint a tételválogatás önmagában.

A gyertyaszentelői ordók jellemző mozzanatai a kivonulás a stációra, a bevezető, de még nem a szenteléshez tartozó tételek, a gyertyák megáldása, az új tűz megáldása, a gyertyák meghintése, megtömjénezése, kiosztása és meggyújtása, a processzió, a processzió közbeni stáció és a templomba való, olykor több szakaszból álló belépés (külön a templomba és a kórusba, olykor stációt iktatva be az előcsarnokba vagy a hajó közepén). Ezeknek azonban nem mindegyike van meg minden hagyományban, és ha megvannak, kidolgozottságuk, tételválogatásuk jelentősen eltérhet. Ez annak ellenére igaz, hogy Gyertyaszentelő viszonylag ősi, római eredetű ünnep, ezért diverzitása valamivel kisebb mértékű, mint például a virágvasárnapé. A gall és az anglonormann változat itt nem válik el olyan élesen, a gall és a germán változatoknak is sok a közös eleme, igazán markáns, önálló tételei főleg az iberoprovenszál változatoknak vannak. Mégis marad számos olyan szerkezeti megoldás és tétel, amely alkalmas egy-egy ordó kontextualizálására.

A germán gyertyaszentelők a nyugat-európaiakhoz képest bővebbek, azaz több szakaszból állnak, és több liturgikus tételt használnak. Kelet-Európán kívül csak nyomokban található meg a kivonuló processzió és a bevezető tételcsoport. A germán szentelés több imát használ, és rendszerint prexben csúcsosodik ki, míg Nyugat-Európában a prex kivételes. A gyertyák kiosztásához és meggyújtásához a germán tájon rendszerint kapcsolódnak orációk, míg Nyugat-Európában általában nem, vagy legföljebb egy. Ugyanezt lehet elmondani a processziót záró, a belépéshez kapcsolódó orációkról is, bár több szakaszból álló belépést és hozzá kapcsolódó énektételeket Nyugat-Európában is ismernek. Az iberoprovenszál ordók bővebbek, és szerkezetük közelebb áll a germánhoz, de tételválogatásuk annyira sajátos, hogy lehetetlen a két típust összekeverni. A H és a magyar ordó a maga kivonuló processziójával, kezdőtételeivel, bő orációanyagával egyértelműen a germán típushoz tartozik.

A tételek készletét elemezve külön érdemes tárgyalni az énekeket és az imádságokat. Az énekek többsége európai közkincs, amely nem alkalmas az eredet vagy a rokonság kimutatására. Más részük az északi, tehát a gall, anglonormann és germán tájak közös tulajdona, de hiányzik a Mediterráneumban.¹¹¹ Végül vannak, amelyek csak Keleten, a germán tájon fordulnak elő. A H tételeit ennek alapján így csoportosítom (a sorrend a tétel csökkenő popularitásának felel meg):

(1) KÖZKINCS

- (a) Ant. *Lumen ad revelationem* Ps. *Nunc dimittis*
- (b) Ant. *Ave gratia plena*
- (c) Ant. *Responsum accepit Simeon* (verzus nélkül)
- (d) Ant. *Adorna thalamum* (a hosszabb változata)

(2) ÉSZAKI

- (a) Ant. *Cum inducerent* (kantikum nélkül)
- (b) R. *Gaude Maria V. Gabrielem*
- (c) R. *Postquam impleti sunt* V. *Obtulerunt*

(3) GERMÁN

- (a) Ps. *Benedictus* (a *Cum inducerent* alatt, doxológiával vagy anélkül is)
- (b) Hy. *Quod chorus vatum*
- (c) Ant. *Senex puerum portabat*
- (d) Hy. *Qui sine peccato*

Az imádságok készlete széttartóbb, csak kevés található meg közülük egész Európában. Az *Erudi*, a napnak a SGr szerinti *oratio collecta*-ja és néhány szentelési ima tartozik közéjük. Az „északi” csoport közös tételei a PRG készletére vezethetők vissza, de többségben vannak hozzájuk képest a germán táj PRG-n kívüli könyörgései. Ezek közt vannak széles körben használt és ritka darabok is. A H az orációk tekintetében szintén jól illik a germán környezetbe. Annál meglepőbb, hogy van egyetlen olyan tétel, mégpedig a tűzszentelési ima, amelynek eddig egyetlen párhuzamát sem találtam a germán tájon,¹¹² az iberoprovenszál tájon és a normann úzusokban viszont a legnépszerűbb tételek közé tartozik. Foltokban előfordul másutt is, Magyarországhoz legközelebb —szintén zárványszerűen— Aquileiában használták.

(1) KÖZKINCS

- (a) Or. *Erudi quæsumus Domine plebem tuam*
- (b) Or. *Domine Deus omnipotens creator cæli et terre*

(2) ÉSZAKI

- (a) Or. *Benedic Domine Iesu Christe* (része a [*Proinde*] *supplices* is, amely néhol külön oráció)
- (b) Or. *Omnipotens sempiternus Deus qui hodierna die Unigenitum tuum ulnis sancti Simeonis*
- (c) Or. *Omnipotens sempiternus Deus qui per Moysen*
- (d) Or. *Perfice in nobis*

(3) GERMÁN

- (a) Or. *Illumina quæsumus Domine populum tuum*

- (b) VD *Quia per serenissimam*
- (c) Or. *Da quæsumus Domine populo tuo inviolabilem*
- (d) Or. *Famulorum tuorum quæsumus Domine delictis ignosce*

(4) NYUGATI

- (a) Or. *Domine sancte Pater omnipotens aterne Deus benedicere et sanctificare digneris*

Legalább ilyen fontosak a negatív adatok is, azaz hogy hiányzik a H-ból számos olyan tétel, amely Nyugat-Európában vagy egyes keleti régiókban igen elterjedt.

Maguk a germán úzusok két nagy csoportra bonthatók a PRG-hez való viszonyuk alapján. Az általam földolgozottak közel egyharmada kizárólag, közel fele pedig túlnyomórészt a PRG készletét mozgatja, és annak szerkezetét követi. Másik felük körülbelül fele-fele arányban épít a PRG-re, illetve használ attól különböző anyagot. A két csoport nem követ egyértelmű földrajzi mintázatot. A PRG-csoporthoz egyaránt tartoznak szász (pl. Paderborn, Hildesheim, Minden, Magdeburg, Lipcse), bajor (pl. Passau, Eichstätt, Freising, Brixen, Augsburg), rajnai (pl. Mainz) és nem német (pl. Verdun, Cambrai, Plock, Prága, Olmütz) egyházak. A PRG-től eltávolodók közt is éppúgy vannak nagymúltú német (pl. Salzburg, Regensburg), mint svájci, lotaringiai, lengyel vagy magyar egyházak. A képlet többféleképpen értelmezhető, mindenesetre a H és a magyar úzusok az utóbbi csoportba tartoznak: az énekeknek fele, az imádságoknak nagyobbik része nem szerepel a PRG-ben.

Ha a tételek asszignációját is tekintetbe vesszük, szinte az egész germán tájon találunk, de immár konkrétabb párhuzamokat. Az *Erudi* könyörgés helyzete a szertartás elején a Rajnától keletre szinte kötelező. A kivonuló processzió két responzóriuma, a *Postquam* és a *Gaude* Mainzban használatos együtt. A stációt köszöntő orációt, a *Famulorum*-ot Passauban használták e szerepben.

A tűzszentelés mozzanata tipikusan nyugat-európai. Ugyanezt a *Dne ... benedicere et sanctificare* orációt a H-hoz hasonlóan a szentelés előtt használta például York, Braga és Mallorca, az MNS-hez hasonlóan a szentelés után például Aquileia, Rouen, Angers, a kármeliták, Aix en Provence, Avila és Orense.

A H gyertyaszentelő imái a PRG-ből valók, és az egész germán tájon népszerűek, válogatásuk nem jellegzetes. Igen ritka viszont a prex: Nyugaton, ha egyáltalán van, a *Fons et origo* kezdetű prex szokásos (ezalól csak ibériai kivételek vannak), és ezt használják a dél-rajnai és svájci úzusok, valamint Salzburg, Gnézna és Krakkó.¹¹³ Keleten a PRG *Laudes assiduas* prexe a legelterjedtebb. A *Quia per serenissimam* Magyarországon kívül kizárólag a germán tájon, de ott is elszórtan dokumentált (pl. Trier, Meißen, Regensburg, Havelberg, Plock).¹¹⁴

A három processziós antifóna közkeletű: az északi térségben az *Ave–Adorna–Responsum* általában ciklust alkot, kötött sorrendben. A keleti és a nyugati típusok között a *Hodie* antifóna helyzete tehetne különbséget, de ez a H-ban nem szerepel.

Az antifónákat orációkkal váltogató szerkezet azonban majdnem egyedülálló. A szentelés közben, az orációk alatt vagy azokkal felváltva csak Aquileiában és Tournai-ben találtam antifónákat, de mindkét esetben más volt mind az énekek, mind az imák kiválasztása, és a váltakozás csak Tournai-ben volt szabályos; Aquileiában csak a szentelés kezdetén és a prex után volt egy-egy énektétel. E két egyházon kívül még

Trierben, Würzburgban, Párizsban és két korai angol pontifikáléban (Canterbury, Sherborne vagy Winchester) fedeztem föl ilyen szerkesztésmódot, de ott a processzió megállásaihoz kapcsolódtak az orációk. Szóba jöhet minták tehát elvileg léteznek, de igen ritkák, Magyarországtól és egymástól is távoliak, tételválogatásuk eltér.

A gyertyák kiosztását gyakorlatilag mindenütt a *Lumen+Nunc* tételpár kíséri, habár éppen a PRG-ből hiányzik. A gyertyák meggyújtásakor mondott könyörgés, amely a processziót is elindítja, Esztergomon kívül Mainzban, Passauban és Krakkóban is az *Illumina*. Jellemző, hogy a H negligálja a PRG teljes szentelés utáni imaanyagát, és vele szemben az *Illumina–Da quasumus–Perfice* sorozatot részesíti előnyben. Ezek viszonylag elterjedtek, és ugyanígy, sorozatként szerepelnek például Trierben és Krakkóban. A *Senex* antifónát sehol nem találtam meg processzióindító funkcióban: Soissons-ban a gyertyák kiosztásakor, Meissenben az azonos szövegű responzóriumot a kivonuló processzióban énekelték. Mivel a közkeletű antifónákat a H már „elhasználta” a szentelés alatt, a visszatérő processzióban ezek nem szerepelnek. Őket pótolja a *Latetur omne saeculum*. E ritka himnuszt formai jegyek alapján Damiani Szent Péternek tulajdonítják, a H előtt csak egy szintén XI. századi bolognai forrásból tartják nyilván, későbbi forrásai is nagyrészt észak-olaszok (Vercelli, Ravenna), bár épp az *Analecta Hymnica* egy XII–XIII. századi kremsmünsteri kódex alapján közli. Kezdősora egy hasonló metrumú és funkciójú virágvasárnap-i tétellel, a *Magno salutis gaudio*-val rokonítja, ez utóbbi azonban a magyar hagyományban nem dokumentált.

A PRG és a legtöbb germán úzus a templomba való belépéskor használja a *Cum inducerent+Benedictus* tételpárt. Az előtte és utána mondott könyörgésekkel együtt ismét Krakkó, Mainz és Passau a legközelebbi párhuzam. A *Qui sine peccato+Quod chorus vatum* viszont Prága és Olmütz felé mutat. A *Quod chorus*-t — bár a zsolozsmában általánosan ismert — a refrénstrófa nélkül sem használják másutt. Mivel a cseh, morva és magyar püspöki székek lényegében egyidősek, nehéz eldönteni, hogy ebben az esetben melyik gyakorolt hatást melyikre. A tételpár megvan két X. századi német forrásban, így lehet olyan archaizmus, amely később csak a perifériákon maradt meg. Másfelől a magyar kereszténység emblemikus figurája volt Szent Adalbert, Prága második püspöke, munkatársai, Radla és Ascherik pedig főszerepet játszottak a magyar egyházszerkezet kialakításában. De az sem lehetetlen, hogy a magyar úzus egy korai megoldása maradt fenn az északi szomszédok liturgiájában. Ugyanezt a hipotézist támogatja, hogy a *benedictio maior*-t Prága és Olmütz vízkereszt vigíliájára időzíti, és a *Fontes aquarum* antifónával fejezi be — ami levezethető lenne a H-ból.

Összefoglalóan meg lehet állapítani, hogy a gyertyaszentelői ordó a H egyik leginformatívabb fejezete. Bizonyítja, hogy a magyar úzust megalkotó liturgikus műhely jól ismerte a germán tájon megszokott lehetőségeket, de azon belül nem kötődött egyetlen térséghez. Noha nagyrészt elfogadta a szerkezet és a tételkészlet szabta kereteket, igyekezett eltávolodni a PRG fémjelezte német főszodortól [mainstream]. Ez leginkább a prexben, a szentelés utáni orációkban és az utolsó, refrénes himnuszból nyilvánul meg. Ízléssel és mértékkel a tájtól idegen, nyugatias elemeket is fölhasznált. Ide vonható mindenekelőtt a tűz megáldása, és talán az antifónákat orációkkal váltogató szentelés is, amelyhez még hasonlót is csak nyugaton és a germán táj nyugati határán,

Trierben láttunk. Ezek az elemek később a magyar úzusok tartós tulajdonai lettek. Végül a H egyéni, nonkomformista újítása a *Lætetur omne sæculum*, egy akkor szinte kortárs himnusz beemelése a szertartásba. Ez nem állta ki az idő próbáját.

A H mögött álló ízlés szempontjából egyrészt a szerkesztés szigorú szimmetriáját, másrészt az énekkel kísért szentelésben kifejeződő muzikális attitűdöt, harmadrészt a mértéktartó, de egzotikus vagy új elemektől sem idegenkedő, innovatív hajlamot emelem ki. A gyertyaszentelői ordó bizonyítja a H szoros kapcsolatát a központi esztergomi úzussal, és —direkt külföldi előzmények híján— igazolja ennek az úzusnak magyarországi keletkezését. Egyben objektív kritériumokat kínál annak a sokat vitatott kérdésnek a megválaszolásához is, hogy mennyiben volt „német”, illetve milyen módon és mértékben integrált „olasz” és „francia” elemeket a magyar liturgikus úzus.

Hamvazószerda

A hamvazószerdai ordó a hamuszentelést-hamvazást, a vezeklők kiűzését [expulsion] és a processziót foglalja magába. Ezek közül a vezeklők kiűzése eredetileg püspöki feladat, így kevesebb forrásban tanulmányozható. Szoros kapcsolatban áll a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadásával, de annál későbbi, és szerkezeti szempontból nem rokon vele, így függetlenül elemezhetők. Vele szemben a hamuszentelés és a hamvazás az egész keresztény népet érintő engesztelő és szakramentális gesztus, jóllehet eredetileg a vezeklőkhöz kötődött. Ez a latin úzusok közös tulajdona, és források tömegében tanulmányozható. Végül a processzió az órómai gyakorlatból ered, de egyes mozzanatai idővel átértelmeződtek, illetve összefonódtak más rítuselemekkel.

A H hamvazószerdai ordójának szinte pontos, de valamivel bővebb megfelelője az MNS ordója, ezért a következő leírásban arra is kitérek. A két magyar ordó szoros kapcsolata —amint később, az összehasonlító elemzésnél látni fogjuk— újabb döntő érv a H magyar, sőt esztergomi eredete mellett.

Az első mozzanat a hamu megáldása, amely egy exorcizmussal és két könyörgéssel történik. Az exorcizmus (itt: *Exorcizo te cinis ... qui te per ignem in favillam*) a tárgyszentelések egy részének tipikus kezdőtétele, amely azt a célt szolgálja, hogy az evilági anyagot kivonja a gonosz lélek befolyása alól, és alkalmassá tegye a szentelményi jelleg hordozására. A két könyörgés (*Omnipotens sempiterna Deus parce metuentibus* és *Deus qui non mortem sed penitentiam*) az őszinte bűnbánat és a bűnbocsánat áldásait kéri, de némi általános apotropaikus-profilaktikus hatást is tulajdonít a szent hamunak.

A második mozzanat az *Exaudi nos Domine* antifóna éneklésével kezdődik. Az *Exaudi* antifóna, illetve párja, az *Exsurge* formailag valamiféle másodlagos introitus, az órómai liturgiában az engesztelő processziók jellegzetes nyitánya volt. Processzióindító tétel a szertartás következő könyörgése,¹¹⁵ a *Concede nobis Domine præsidia militiæ Christianæ* is. *Flectamus genua* és *Levate* előzi meg (az utóbbit csak az MNS tünteti föl). A *Concede* könyörgés eredetileg a SGr kollektája: akkor imádkozták, amikor a Szent Anasztázia-bazilikában összegyűlt római nép megindult hamvazószerda stációs temploma, az aventinusí Szent Szabina-bazilika felé. A processzió azonban nem itt, hanem majd csak a vezeklők kiűzése után fog következni, ami egyértelmű nyoma a szertartás

bővülésének. A rítus „új”, a nyilvános vezekléshez kötődő szakasza a korai római forrásokból ismert anyagba ékelődik, a processzióindító könyörgés és maga a processzió közé. A kompozíció azonban így sem logikátlan. Az *Exaudi* antifóna által fölidézett piakuláris atmoszféra és a *Concede* könyörgés katonai lexikája is alkalmasan készíti elő a folytatást: a lelki fegyverzet felöltését és az önkéntes megalázkodást, majd kivonulást a megszentelt térből.

A harmadik szakasz a hamvazás szertartása, amely itt még csak a klérust és a gyülekezetet érinti. Az *Immutemur habitu* antifóna kíséri a 66. zsoltárral (*Deus misereatur nostri*), ezalatt a pap a *Memento quia cinis et pulvis es* kezdetű formulával helyezi a hamut a fejekre.

A másik hamvazási ének, a *Iuxta vestibulum* a H-ban sajátos szerepet kap (az MNS ezt is hamvazási tételnek szánja, és kiegészíti a 118. zsoltár első divíziójával: *Beati immaculati*). Ebben az antifónában a tornác említése vetíti előre a vezeklők határátlépését. A hamvazás végeztével, a *Iuxta vestibulum* éneklése alatt a klérus egy körmeneti kereszt nyomában a kórusból a templom közepére vonul. Itt hangzik el *Flectamus+Levate* után a hamvazás utáni könyörgés (*Deus qui humili actione*),¹¹⁶ majd előszólítják a vezeklőket, akik a szertartásnak a kórusban celebrált részén állapotuknál fogva nem vehettek részt, és talán a megáldott hamuban sem részesülhettek.

Ezen a stáción egy statikus rész következik, amely alatt a vezeklők a földre borulnak. A hét bűnbánati zsoltárt mondják el doxológia nélkül, majd a püspök három könyörgést (az MNS szerint előbb még egy verzikulust) imádkozik bűneik bocsánatáért: *Exaudi Domine quæsumus preces nostras*, (2) *Præveniat his famulis tuis*, (3) *Adesto Domine supplicationibus nostris nec sit*. Ez a rész a számos analóg forrásból ismert, úgynevezett abszolúciónak felel meg, de maga a föloldozási formula itt még nem hangzik el: a H a vezeklők visszafogadása utánra, a nagycsütörtöki krizmaszentelési misére halasztja (*Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis suis*). A könyörgések után a vezeklők fölállnak, és a püspök kiveti őket a templomból. A menetben a vezeklők a kereszt előtt haladnak, szemben a processziók rendes formájával: a kereszt nem vezeti őket, és nem is tart velük, amikor kivettetnek a szent térből, hanem mintegy maga előtt tolja, kikényszeríti őket onnan. Ezt értelmezi a menetet kísérő ének, az *In sudore vultus tui* responzórium is. A tétel eredete a hetvenedvasárnapi zsoltó: Isten szavait eleveníti föl, amelyeket Ádámmal intéz a paradicsomkertből való kiűzetés előtt.

E képzettársítást tovább erősíti az MNS redakciója. Ez az egyedüli szakasz, ahol a XIV. századi forrás jelentősen bővíti a szertartást. Külön hamvazást ír elő a vezeklőknek a korábbi formulával, talán szenteletlen hamuval, amiért a megszenteltben nem részesülhettek, majd beiktat még egy hosszabb könyörgést, amely a paradicsomból való kiűzetésre hivatkozik (*Omnipotens sempiterna Deus qui primo homini transgredienti mandatum tuum*). Miután a vezeklők fölálltak, a püspök átadja nekik a zárándokbotot a *Contere cor tuum* kezdetű formula kíséretében,¹¹⁷ utána az *Adsit quæsumus Domine his famulis tuis inspiratio gratiæ salutaris* könyörgéssel. A hamvazás és a bot átadása alakilag emlékeztet a pozitív célú szentelésekben a *traditio instrumentorum*-ra, a hivatal jellemző eszközeinek átadására, amelyet szintén formulák és könyörgések kísérnek. Kifejezésre juttatja, hogy a vezeklő negatív állapota ellenére mintegy „fölszentelt”, azaz elkülöní-

tett szereplője a liturgiának. Végül a püspök ezzel a rövid allokúcióval indítja a menetet:

Ecce, eiiceris hodie a sinu matris tuæ, sanctæ Ecclesiæ, propter peccatum tuum, sicut Adam, primus homo, eiectus est de paradiso propter transgressionem suam.

A kapu előtt a vigasztaló jelleg válik uralkodóvá. A püspök allokúciót intéz a vezeklőkhöz, amelyben hangsúlyozza, mekkora különbség van az igazak között, akik Istennel és az ő szentjeivel a templomban maradnak, és a bűnösök között, akik az ördöggel örök kárhozatra vettetnek, föltéve, hogy bűnbánatot nem tartanak. Mivel itt épp az utóbbi történik, a buzdítás végkicsengése megnyugtató, sőt a rubrika inti a püspököt, hogy tapintattal, óvatosan fogalmazzon, nehogy a vezeklők reményüket veszítsék. Ezt a vigasztaló jelleget támogatja a klérus visszatérése közben énekelt responzórium, a *Tribularer si nescirem*. A templomba visszatérve a klérus méltatlanságát megfogalmazó verzikulusz (*Si iniquitates*) és egy utolsó könyörgés hangzik el a vezeklőkért (*Domine Deus noster qui offensione*), majd következik a szokásos, mise előtti processzió.

Ez a processzió már nem a vezeklők kiűzésének része, hanem annak az eredeti, Róma-városi szertartásrendnek a folytatása, amely a hamvazás előtt, a processzióindító *Concede* könyörgés után szakadt meg. A kivonuló szakasz kísérő responzóriuma a *Paradisi portas*, a visszatérőé az *Emendemus in melius* — mindkettő a nagyböjt első vásárnapi zsoltosmájából van kölcsönözve. A stáción a H a *Domine ne in ira tua* kezdetű könyörgést mondatja. Az MNS és a későbbi esztergomi vagy pálos misszálék az *Exauditor omnium* könyörgést írják elő helyette.

Térben a szertartás három helyszínen zajlik. Első szakasza a vezeklők távollétében, a templom kórusában és szentélyében: itt áldják meg a hamut, és veszik magukra a klérus tagjai. A második szakasz a templom közepén, a klérus és a vezeklők közösségében: itt kerül sor a befejezetlen abszolúcióra, és itt „avatják föl” a vezeklőket a második hamvazás és a bot átadása által. A harmadik szakasz a templom kapujában megy végbe: ezt a szakaszt indítja el a kiűzés formulája, ide tart a kiűzési processzió, és itt hangzik el a püspök intő-vigasztaló beszéde. A negyedik szakasz az első térbe, a kórusba való visszatérés. Az ezt követő rész már az ünnepek és jeles napok miséit megelőző processziók szokott rendjét követi.

A szertartássor vázlata a következő (szögletes zárójelben, beljebbezve az MNS többleteit és variánsait tüntetem föl):

I. A szentélyben és a kórusban (vezeklők nélkül)

1. STÁCIÓ (hamuszentalás)

- (a) Exorcizmus: *Exorcizo te cinis*
- (b) Könyörgés: *Omnipotens sempiterna Deus parce metuentibus*
- (c) Könyörgés: *Deus qui non mortem*

2. PROCESSZIÓ (csak a csonka kezdete, átértelmezett maradványelemek)

- (a) Antifóna: *Exaudi nos Domine Ps. Salvum me fac*

- (b) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (c) Könyörgés: *Concede nobis Domine praesidia militiae Christianae*

3. STÁCIÓ (hamvazás)

- (a) Antifóna: *Immutemur habitu Ps. Deus misereatur nostri*
- (b) Formula: *Memento quia cinis es*
- (c) Antifóna: *Iuxta vestibulum et altare* [Ps. Beati immaculati]
- (d) Formula: *Flectamus genua, Levate*
- (e) Könyörgés: *Deus qui humiliatione flecteris*

II. A templom közepén (vezeklőkkel)

4. PROCESSZIÓ (énekkíséret nélkül)

5. STÁCIÓ (befejezetlen abszolúció, „traditio instrumentorum”)

- (a) Hét bűnbánati zsoltár
[Verzikulus: *Peccavimus Domine cum patribus nostris*]
- (b) Könyörgés: *Exaudi Domine quæsumus preces nostras*
- (c) Könyörgés: *Præveniat hos famulos tuos*
- (d) Könyörgés: *Adesto Domine supplicationibus nostris nec sit ab his famulis tuis*
[Formula: *Memento homo quia cinis es*
Könyörgés: *Omnipotens sempiterne Deus qui primo homini*
Formula: *Contere cor tuum*
Könyörgés: *Adsit quæsumus Domine his famulis tuis inspiratio gratiæ salutaris*
Formula: *Ecce eiúeris hodie*]

III. A kapu előtt (vezeklőkkel)

6. PROCESSZIÓ (kiűzés)

- (a) Responzórium: *In sudore vultus tui V. Maledicta terra in opere tuo*

7. STÁCIÓ (vigasztalás)

- (a) Allokúció

IV. A kórusban (vezeklők nélkül)

8. PROCESSZIÓ (vigasztalás és a klérus visszatérése)

- (a) Responzórium: *Tribularer si nescirem V. Et Petrum lacrimantem*

9. STÁCIÓ (könyörgés a vezeklőkért)

- (a) Verzikulus: *Si iniquitates observaveris*
- (b) Könyörgés: *Domine Deus noster qui offensione nostra*
[Könyörgés: *Deus cuius indulgentia cuncti indigent*]

10. PROCESSZIÓ (a csonka 2. processzió folytatása a mise előtt)

- (a) Responzórium: *Paradisi portas V. Ecce nunc tempus acceptabile*
[Kyrie, Pater noster]

Verzikulus: *Domine non secundum peccata nostra*]

(b) Könyörgés: *Domine ne in ira tua* [Exauditor omnium]

(c) Responzórium: *Emendemus in melius*

A magyar részahagyományok

Az ordó összehasonlító elemzése sajátos problémákat vet föl. Az egyik, hogy hamvazószerdán a tételek készlete redukáltabb, a szerkezeti változatok száma viszont ehhez képest nagyobb, mint például Gyertyaszentelőkor, virágvasárnap vagy a szent háromnapban. A másik, hogy a szertartás elemei a nem pontifikális forrásokban szétválhatnak: a hamuszentelés-hamvazás, a vezeklők kiűzése és a processzió más-más vonalon hagyományozódhat, sőt némelyik nem is mindig hamvazószerdára van aszszignálva. Az első feladat ezért az, hogy megállapítsuk az esztergomi, majd a tágabb magyar hagyomány közös, illetve eltérő tulajdonságait. Ezeket kell azután kontrastálnunk a külföldi adatokkal.

Mivel ebben az esetben a magyar források diverzitása átlagon felüli, először a szerkezeti eltéréseket vizsgálom. Az ordó kisebb alkotóelemekre, modulokra bontható. Ezeknek egy része mindenütt megvan, és funkciójuk azonos, más részük mindenütt megvan, de a funkció eltérő, ismét más részük pedig elmaradhat.

Állandó, funkcionálisan és sorrendileg is kötött modul a hamvak megáldása, a hamvazás és a mise előtti processzió. Állandó elem az *Exaudi* antifóna is a rá következő könyörgéssel. Ez a modul végső soron annak az órómai processzióknak a maradványa, amely a Szent Anasztázia-bazilikából vonult a Szent Szabina-bazilikába, de eredeti funkciója Rómán kívül elhomályosult. A források egy része a szertartás nyitányának, valamiféle invokációnak értelmezi, de ennek is két lehetséges módja van. Az egyik esetben a hamu mintegy a rítus „nyersanyaga”, amelyet már a tényleges szertartás [ceremony] előtt megszentelnek, és az invokáció a hamvazást készíti elő. Ezt a megoldást alkalmazza a H és minden esztergomi forrás, de a P vagy a Németújvári misszále is. A másik esetben a hamuszentelés és a hamvazás a missa sicca szerkezeti mintájába illeszkedik. Ilyenkor a „nyitány” a missa sicca introitusát és kollektáját képezi, és megelőzi a hamuszentelést. Ezt alkalmazza a pálos részahagyomány vagy az Isztambuli misszále. A harmadik esetben az *Exaudi* antifóna a szenteltvízhintést kíséri a hamvazás után, a processzió előtt.¹¹⁸ A hozzá tartozó verzikulussal és könyörgéssel tulajdonképpen az *Asperges* helyét veszi át. Egységesen ebben a szerepben található meg Egerben, Pécsen és Zágrábban.

A nem általánosan dokumentált modulok értelemszerűen a vezeklők kiűzéséhez kapcsolódnak. Ezek az abszolúció, a „traditio instrumentorum” és maga a kiűzés. Mivel a vezeklők kiűzése püspöki rítus, csak pontifikáléban vagy püspöki használatra szánt misekönyvben van létjogosultsága, következésképp csak a H és az MNS tartalmazza. Mindkettőben a hamvazás és a processzió között helyezkedik el, és mindkettőben megelőzi egy befejezetlen, vagyis magát az abszolúciós formulát nagycsütörtökre halasztó abszolúció. Mint láttuk, a „traditio instrumentorum” csak az MNS-ben van meg, a rítus későbbi gazdagításának tűnik. Az MZ viszont, bár a vezeklők kiűzéséről nem tudósít, valódi abszolúcióval kezdi a szertartást, még a hamuszentelés előtt.

A fontosabb magyar források szerkezeti eltéréseit az alábbi táblázzal szemléltetem:

	H	MNS	MS	MP	OA	MQ	MZ
abszolúció (nyugati típusú)							+
maradványelem (szárazmise kezdete)				+			
HAMUSZENTELÉS	+	+	+	+	+	+	+
maradványelem (invokáció)	+	+	+				
HAMVAZÁS	+	+	+	+	+	+	+
maradványelem (szenteltvízhintés)					+	+	+
abszolúció (befejezetlen)	+	+					
„traditio instrumentorum”		+					
kiűzés	+	+					
PROCESSZIÓ	+	+	+	+	+	+	+

A tételkészletet csak e szerkezeti különbségek fölismerése után, modulonként elkulonıtva érdemes elemezni. Ha így teszünk, a kovetkezok mutatkoznak a tág értelemben vett magyar úzus jellemzo vonásainak:¹¹⁹

A hamuszentelés kivétel nélkül exorcizmussal és ugyanazzal a két orációval történik. Az OA ugyan nem tér ki a szentelési imakra, de szinte biztos, hogy Egerben is az általános magyar szokás érvényesült.

A maradványelem mindenütt az *Exaudi* antifónából és egy könyörgésből áll. A könyörgést Eger és Pécs kivételével a *Concede* kezdetű, és Zágráb és Pécs kivételével *Flectamus genua* elozi meg. A *Flectamus*+*Levate* használatának a középkorban két lehetősége élt. Az első, hogy mindkettot a könyörgés előtt, az *Oremus* után mondták, azaz a könyörgés előtt az egész gyülekezet térdre borult és csöndben imádkozott, majd fölállt, és állva hallgatta a könyörgést. A második, hogy csak a *Flectamus* hangzott el a könyörgés előtt, a gyülekezet térden hallgatta a könyörgést, és a *Levate*, amelyre a gyülekezet fölállt, a könyörgés végén, de még a konklúzió előtt következett. Hamvazószerdán a magyar részahagyományok tobbsege az elobbi megoldást preferálta, de Pécssett az utobbit találjuk.

A hamvazás egységesen a *Memento* formulával történik, alatta az *Immutemur* és a *Iuxta vestibulum* antifónákat éneklik, következetesen ebben a sorrendben és továbbí tételék nélkül. Zágrábot és esetleg Egert¹²⁰ kivéve a *Deus misereatur* zsoltár adja az *Immutemur* verzusait. Legkésőbb az MNS óta Esztergomban, de az OA szerint Egerben is analóg módon énekelték a *Beati immaculati* zsoltár verseit a *Iuxta vestibulum*-hoz. Mivel erről a gyakorlatról a H még nem tud, és hiányzik mind a pálosoknál, mind Pécssett és Zágrábban, valosinu, hogy nem tartozik a magyar úzus legkorabbi rétegéhez. Épp ellenkezoleg, az archaikus réteghez tartozhat, hogy a hamvazást a *Deus qui humiliatione* (másképp *humili actione* vagy *humilitate*) könyörgés zárja le, *Flectamus*+*Levate* után. Ez megvan a korai esztergomi forrásokban és a pálosoknál, sőt —bevezető térdhajtás nélkül— Zágrábban is.

A processzió rész hagyományoként jobban eltér. Annyi azonban megállapítható, hogy Esztergomban a *Paradisi portas* és az *Emendemus* responzóriumok a jellemző tételei. A két korai, püspöki forrásban mindkettő szerepel, de a MS a processziót már hiányosan közli vagy egyszerű megemlékezéssé redukálja:¹²¹ itt csak az *Emendemus* található meg. A pálosoknál litánia, Egerben a *Convertimini*, Pécsen az *Abcondite* responzórium veszi át a szerepét, Zágrábban pedig egészen elmarad a processzió. Ahol van (Esztergom és a pálosok), ott az *Exauditor omnium* a processzió stációs könyörgése, jöllehet a H még a *Domine ne in ira* kezdetű alkalmazza ugyanitt, az MQ pedig ekkorra tartalékolja a *Concede* könyörgést. Legkésőbb az MNS óta *Kyrie* és *Pater noster*, a XV–XVI. századi forrásokban még egy verzikulusz (*Domine non secundum peccata*) vezet be. Ez utóbbi annak a tendenciának a következménye, amelyet már Gyertyaszentelőnél is leírtam, hogy tudniillik az orációk elé előbb-utóbb mindenütt verzikulusokat illesztettek.

Az abszolúció és a vezeklők kiűzése csak a H-ban és az MNS-ben van meg, ezekben azonban lényegileg megegyezik. A különbség csak az, hogy az MNS jobban kidolgozza a kiűzés mozzanatát,¹²² és egy verzikulussal (*Peccavimus Domine cum patribus nostris*) vezet be az abszolúció könyörgéseit. Az OA nem tudósít a vezeklők kiűzéséről, jöllehet egy katedrális gyakorlatát írja le, és nagycsütörtökön közli a vezeklők visszafogadását. Az MZ-nek a szertartás kezdetén álló abszolúciója sem pozícióját, sem tételeit tekintve nem azonos a H és az MNS abszolúciójával, hanem a gall és anglo-normann úzusok jellegzetes, áldozópap által is elvégezhető, nem a vezeklőknek, hanem a gyülekezetnek adott föloldozásával azonos. Magyarországon, sőt az egész germán tájon kivételes jelenség: a zágrábi úzus késői, és ebben a ritka esetben egyértelműen dominikánus eredetű eleme.

A magyar rész hagyományok eltérései tehát háromfélék. Egy részük történelmi változások eredménye: ilyen a *Beati immaculati* használata a *Iuxta vestibulum* mellett, az *Exauditor omnium* könyörgés bevezetése a *Domine ne in ira* tua helyett, a kiűzés mozzanatának gazdagítása, a processzió tételkészletének lerövidítése és a verzikulusok beiktatása a könyörgések előtt. Más részük a rítus pontifikális elemeinek elhagyásából következik: ilyen az abszolúció és a kiűzés elmaradása. Harmadik részük az egyes rész hagyományok valódi megkülönböztető jegye: ilyen a *Flectamus+Levate* elhagyása (pálosok és Zágráb) vagy alternatív elrendezése (Pécs), a maradványelem könyörgésének lecserélése (Eger és Pécs), a hamvazás utáni könyörgések megváltoztatása (Pécs és Zágráb), a processziós énekek eltérő válogatása (minden nem esztergomi rész hagyomány) és a dominikánus típusú abszolúció (Zágráb). E jelentős különbségek gyengítik ugyan a magyar úzus egységességének benyomását, de megerősítik azt a benyomást, hogy a H az esztergomi székesegyház rész hagyományának korai tanúja: más magyar székesegyházak (pl. Győr) szokása nem volt pontosan ugyanaz, mint Esztergomé. Az alábbi táblázat a „magyar” hamvazószerda ideáltipikus szerkezetét mutatja be. Jól megfigyelhető, hogy a H néhány archaizmust leszámítva mindenütt az esztergomi típussal tart:

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
---------	--------------	-----------

HAMUSZENTELEÉS		OA adathiány
Exorcizmus	<i>Exorcizo ... favillam</i>	
Könyörgés (1. szentelési)	<i>Ops ... parce</i>	
Könyörgés (2. szentelési)	<i>Ds qui non mortem</i>	
MARADVÁNYELEM		
Antifóna („introitus” vagy aspersió ének)	<i>Exaudi nos Dne</i>	
Formulák (térdhajtásra)	<i>Flectamus+Levate</i>	OA verzikulussal MP MZ Ø MQ szétválasztva
Könyörgés („kollekta” vagy aspersió oráció)	<i>Concede qs Dne</i>	OA Parce MQ Ds qui humiliatone
HAMVAZÁS		
Formula (hamvazásra)	<i>Memento homo</i>	
Antifóna (hamvazás alatt)	<i>Immutemur habitu</i>	
Zsoltár (verzusok)	<i>Ds misereatur</i>	MZ Ø OA Ø vagy adathiány
Antifóna (hamvazás alatt)	<i>Injta vestibulum</i>	H más funkció OA Ø vagy adathiány
Zsoltár (verzusok)	<i>Beati immaculati</i>	H MP MQ MZ Ø (archaizmus)
Formulák (térdhajtásra)	<i>Flectamus+Levate</i>	MS OA MQ Ø (redukció) MZ Ø (más usage)
Könyörgés	<i>Ds qui humiliatone</i>	MS OA MQ Ø (redukció) MZ verzikulussal
ABSZOLÚCIÓ		Csak H és MNS (püspöki rítus) MZ más usage
„TRADITIO INSTRUMENTORUM”		Csak MNS (XI. sz. utáni újítás)
KIÚZÁS		Csak H és MNS (püspöki rítus)
PROCESSZIO		MS MP OA MQ redukció MZ Ø (más usage)
Responzórium (kivonulásra, nagybőjt)	<i>Paradisi portas</i>	MP litánia OA <i>Convertimini</i> MQ <i>Abscondite</i>
Kyrie, Pater noster		H Ø (archaizmus) MS <i>Miserere</i> zsoltárral
Könyörgés (stációs)	<i>Exauditor omnium</i>	H <i>Dne ne in ira</i> (archaizmus) MQ <i>Concede</i>
Responzórium (visszatérésre, nagybőjt)	<i>Emendemus</i>	MQ litánia

Eredet és rokonság

A hamvazószerdai ordóra egész Európában érvényes az, ami Magyarországon: viszonylag kevés alapelem meglehetősen nagy mértékben variálódik. A változatok Gyertyaszentelőhöz hasonlóan három nagyobb csoportba sorolhatók. (1) A germán-nak nevezett csoporthoz állnak közel még az itáliai és a svájci területek. Ezek alapvetően a PRG eszközeit használják, köztük tartoznak a magyar ordók is. (2) A gall és az anglonormann úzusok közt hamvazószerda esetében nincs különbség: könnyen fölismerhető jellegzetességük az abszolúció, általában az ordó kezdetén. A gall úzusok egy szűkebb csoportja azonban nem ismeri az abszolúciót, sőt az egész ordót rövid, puritán alakban közli.¹²³ (3) Végül az iberoprovenszál ordók szerkezete a germánokéhoz áll közelebb, de néhány egyedi, csak rájuk jellemző tétel mindjárt azonosíthatóvá teszi őket. E három csoporton belül léteznek ugyan rokoni viszonyok, de azok nem helyezhetők el földrajzi vagy intézményi halmazokban. A fölmérést XV–XVI. századi nyomtatványokra alapoztam, de több IX–XI. századi adat bizonyítja, hogy ugyanez a tipológia érvényes volt már a magyar liturgia kezdeteinek korában. A

következőkben azokat a tulajdonságokat vizsgálom európai összehasonlításban, amelyeket főntebb a magyar úzus jellegzetességének mondtam.

A germán táj forrásaira általánosan jellemző, hogy nem ismerik az abszolúciót, és a hamvazószerdai ordót a hamvak megáldásával kezdik. Ha mégsem így tesznek, akkor az *Exaudi+Concede* maradványelemmel vezetik be a hamuszentelést. Jóllehet ez a ritkább megoldás, számos keleti úzus használja (Gnézna, Krakkó, Plock, Prága, Olmütz, Merseburg, valamint nyugaton Trier), ezért meglepő, hogy Magyarországon csak a pálosoknál és az atipikus Isztambuli misszáléban találkoztam vele. A szenteléssel vagy a maradványelemmel kezdődnek az iberoprovenszál ordók is, de megkülönbözteti őket a *Kyrie*, a *Pater noster*, majd a 66. zsoltár (*Deus misereatur*) beépítése.

A hamvak megáldása szinte minden germán úzusban a PRG négy erre asszignált orációjával történik. Ezek a magyar szentelésekből is ismert (1) *Omnipotens ... parce*, és (2) *Deus qui non mortem*, a Magyarországon hamvazás után mondott (3) *Deus qui humiliatione*, illetve az (4) *Omnipotens ... Ninivitis*, amelyet eddig csak Zágrábban láttunk. Az első három tétel használata és sorrendje szinte egyetemes, a negyediket azonban a germán úzusok egy jelentős csoportja a hamvazás után helyezi el (a zágrábi részahagyomány eljárása itt tehát „konform”). További szentelési könyörgések csak egészen szórványosan fordulnak elő. Nyugat-Európában a szentelési könyörgések száma rendszerint kisebb, egy vagy kettő. Egyértelműen a második PRG-tétel, a *Deus qui non mortem* a legnépszerűbb. Jóval kevésbé elterjedt a másik három ima, de gyakran használnak egy további, keleten szinte ismeretlen könyörgést, a *Deus qui misereris omnium* kezdetűt.¹²⁴ Hispániára korlátozódik, ott viszont igen jellemző az *Omnipotens ... primo homini* könyörgés használata.¹²⁵

Kisebbségben vannak azok az úzusok, amelyekben a szentelést exorcizmus előzi meg. Maga az exorcizmus szövege a PRG-ből való, de eredetileg nem hamvazószerdához kötődik, hanem a katekumenátus rítusaihoz: a skrutíniumokra készülő kiválasztottakat hintették meg exorcizált hamuval. Ezt a szöveget emeli át néhány egyház (a magyarokon kívül pl. Aquileia, Trier, Konstanz, Regensburg, Boroszló, Prága, Würzburg) más tárgyszentelések mintájára az orációk elé. Nyugat-Európában egyedül a katalóniai Seu d’Urgell ordójában találtam exorcizmust. Közel sem általános, de egész Európában kimutatható még a hamuszentelés előtt az *Adiutorium nostrum* és helyenként még a *Sit nomen Domini* verzikulus használata, de nem tűnik tipikusnak.

Ezeknek az adatoknak a fényében két, immár ismerős következtetést vonhatunk le. Az egyik, hogy a szentelés, amely a magyar forrásokban egységes, germán típusú. Ezt bizonyítja az exorcizmus használata, amely Nyugat-Európában gyakorlatilag ismeretlen, valamint a PRG-bázisú imaanyag válogatása és sorrendje. A másik következtetés, hogy a germán tájon belül viszont egyedi a magyar úzus szentelése. Az exorcizmus beépítése viszonylag ritka, az első két PRG-könyörgés használata a másik kettő nélkül csak Würzburgban,¹²⁶ a harmadik könyörgés áthelyezése a hamvazás utánra pedig egyedül Salzburgban fordul elő, de exorcizmus és a második könyörgés nélkül. Az a kevés úzus, amely a germán tájon két orációval végzi a szentelést, általában a második és a harmadik könyörgést választja exorcizmus nélkül, ami a nyugat-európai szentelésekkel rokonítja őket. Ezek alapján az exorcizmust, az első két szentelési orá-

ció használatát, a harmadik oráció beiktatását hamvazás után és a negyedik oráció elmaradását a magyar úzus megbízható jelölőjének tekinthetjük.

Az *Exaudi* antifónából és a *Concede* könyörgésből álló maradványelem a szertartás órómai rétegéből való, ezért általánosan elterjedt, és az úzus szempontjából nem jellegzetes. A *Flectamus+Levate* formulát azonban kizárólag a germán, illetve egyes átmeneti (svájci és itáliai) hagyományok használják a könyörgéshez kapcsolódóan. Ezen belül további megkülönböztetést tesz lehetővé a doxológia megléte vagy elhagyása, a *Flectamus* és a *Levate* használatának módja, egy verzikulus vagy zsoltár esetleges betoldása és a könyörgés lecserélése. A H a többi pálos és esztergomi forrással együtt a legelterjedtebb germán típust követi.¹²⁷ Az egri változathoz (*Peccavimus* verzikulus a *Parce Domine* könyörgéssel) Worms úzusa a legközelebbi párhuzam.¹²⁸ A pécsi változatnak (szétválasztott *Flectamus+Levate* a *Deus qui humiliatione* könyörgéssel) mindeddig nem találtam párját: a térdhajtási formulák szétválasztása ugyan viszonylag gyakori, de az oráció minden általam ismert esetben eltér.¹²⁹

Önmagában szintén átlagosnak mondható az *Immutemur+Iuxta vestibulum* tételpár éneklése a hamvazás alatt és a *Memento homo* kezdetű hamvazási formula. A hamvazási antifónáknak legfőljebb a sorrendje változik néhol,¹³⁰ és kiegészülhetnek egy-két további tétellel. Más hamvazási formulát szinte csak az iberoprovenszál tájon használtak, a germán úzusok legfőljebb abban mutatkoznak egyedinek, ha liturgikus választ is megadnak a formulához.¹³¹ Magyar forrásban egyik alternatívával sem találkoztunk. Kivételesek viszont a két hamvazási antifóna zsoltárversei. A *Deus misereatur* zsoltár önállóan recitálva Nyugat-Európában, főleg Hispániában gyakori tétele a hamvazószerdai ordóknak, de antifóna verzusaként sehol nem szerepel.¹³² A *Beati immaculati* zsoltár verseit viszont —ezekről a H még nem ír, de később következetesen jelen vannak az esztergomi részahagyományban— semmilyen funkcióban nem használja hamvazószerdai ordó Magyarországon kívül.

Az esztergomi abszolúció és kiűzés összehasonlító elemzése előtt röviden ki kell térnem e rítusok történetére. Azok a szövegek és gesztusok, amelyeket az ordók alkalmaznak, eredetileg az úgynevezett *susceptio penitentis* rítusából valók. Ez a vétkesnek a vezeklők rendjébe való fölvételét jelenti — egy rövid változatát a H nagycsütörtökön, a vezeklők visszafogadása előtt tartalmazza. Ez az ordó nem kötődik szorosan a liturgikus évhez, és egyetlen vezeklőre van szabva. A PRG hamvazószerdánál, de még a hamuszentelés előtt közli. A rítus másként kapcsolódott a nyilvános, közösségi liturgiához Kelet-, illetve Nyugat-Európában.

Keleten, azaz a germán tájon és környezetében csak a pontifikálék tartalmazzák a vezeklők kiűzését. Rendszerint a hamvazószerdai ordó végén vagy annak részeként, de soha nem a hamuszentelés és a hamvazás előtt. Ezek az ordók szövegekben viszonylag szegények, magára a kiűzés gesztusára koncentrálnak. Abszolúciót nem tartalmaznak, de a hét bűnbánati zsoltár leborulva történő elimádkozása rájuk is jellemző. Egyes német úzusok viszont ismerik a vezeklők kiűzésének egy sajátos, nem püspöki változatát, amelyet nagyhétfőre időzítenek az agendák. Amint rubrikáik megállapítják, az emberi természet törékenysége tette szükségessé, hogy a szigorú vezeklést a teljes nagybőjtről a nagyhét elejére korlátozzák. Ez a kiűzési ordó azonban szerkezeti-

leg és szövegileg is más hagyományt képvisel, mint a pontifikálék abszolúciója és kiűzése.

Nyugaton, azaz a gall és anglonormann tájon a *susceptio penitentis* szövegei és gesztusai már a IX–X. században úgy jelennek meg, mint egy olyan rítuséi, amely az egész gyülekezetet, és nem a vezeklőket érinti: ez a stilizált vezeklés az úgynevezett *absolutio populi*. Ahol alkalmazták, ott áldozópap is kiszolgáltathatta, ezért állandó eleme a misékönyveknek. A hamvazószerdai ordó francia és brit forrásokban rendszerint ezzel kezdődik, legföljebb —ritkán— a hamuszentelés egy-két könyörgése kerülhet elé. A nyugati típusú abszolúciót sokszor buzdító vagy tájékoztató beszéd vezet be, majd a hét bűnbánati zsoltárt imádkozzák el leborulva, antifónával vagy anélkül. Ezt précesz, előtte helyenként litánia követi. A précesz után bűnbocsánatot kérő orációk sorozata, végül pedig föloldozási formula következik. A hamuszentelésből, hamvazásból és processzióból álló szakasz az órómai maradványelemmel együtt csak ezután kezdődik. Az egyes úzusokat a bűnbánati zsoltárokhoz énekelt antifóna, a précesz verzikulusainak és az orációknak száma és válogatása, illetve a föloldozási formula engedi azonosítani. Ebben az értelemben állítottam, hogy a zágrábi abszolúció a dominikánus változattal egyezik meg. A rítus általam ismert legkeletibb forrása egy XII. századi mainzi pontifikále, de ez az ordó ott is a kódex végén, függelékesen szerepel.

A H és az MNS abszolúciója ez utóbbi típushoz tartozik, mégsem teljesen nyugati jellegű, mert nyugaton a rítus a hamvazószerdai ordó elején van, és elmaradhatatlan része a précesz és az abszolúciós formula. Az *Exaudi+Præveniat+Adesto* könyörgéssorozat a H és az MNS jellegzetes, közös tulajdona. További könyörgésekkel folytatva (köztük van a még tárgyalandó *Domine Deus noster qui offensione*), de az SGV és számos nyugati úzus képviseli ugyanezt a válogatást. Az egyik abszolúciós formula (*Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis suis*) szintén megvan a H-ban nagycsütörtökön, a krizmaszentelési misében — a PRG ugyanezt exodiasztikus összefüggésben közli. A könyörgéseknek e válogatása és az abszolúciós formula alapján anglonormann úzusok jelentenek a legközelebbi párhuzamot,¹³³ a précesz hiánya és az eltérő szerkezet miatt mégsem egyértelmű a nyugati hatás.¹³⁴ Ugyanez a három, általánosan ismert tétel áll a H-ban a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadását záró könyörgéssorozat élén, a kelet-európai pontifikálékat pedig egyelőre nem ismerjük olyan mértékben, hogy a magyar változat rokonságáról ítéletet alkossunk. A két magyar forrás egyezése azonban elég speciális ahhoz, hogy szoros kapcsolatukat további érveléssel támassza alá.

Maga a kiűzés a H-ban még igen egyszerű. Az *In sudore* responzórium, amely a kifelé tartó processziót kíséri, a PRG-ben és Európa-szerte megvan e szerepben, ezért nem jellegzetes. Sajátosabb a verzusa, ez ugyanis szinte mindenütt a *Pro eo quod obædisti* szokott lenni,¹³⁵ a két esztergomi forrásban viszont egységesen a *Maledicta terra* áll helyette. Az egyezés azért is figyelemreméltó, mert az esztergomi zsolozsma forrásaiban —már a CA-t is beleértve— szintén a *Pro eo quod obædisti* e responzórium verzusa. A *Maledicta terra* az esztergomi zsolozsmában egyébként ismeretlen *Ubi est Abel* responzóriumhoz tartozik, amelyet Magyarországon csak pálos források tartalmaznak. A két szakasz összekapcsolása mindazonáltal mind tartalmilag, mind zeneileg (mindkettő 7. tónusú) értelmes. Valószínűleg szándékos beavatkozásról van szó: a *Pro eo ver-*

zus szintén a „maledicta terra” szavakkal folytatódik, de első tagmondata azzal indokolja a föld átkozott voltát, hogy Ádám inkább hallgatott felesége szavára, semmint Istenére. Tekintve, hogy ez a vezeklokre és felesegeikre nem föltétlenül ervenyes, a verzus megvaltoztatasa érzékeny, tapintatos megoldás.

Jóllehet nincs meg a H-ban, itt érdemes kiterni az MNS formulaira és oraciokra, amelyekkel a kiuzzest gazdagítja. A második hamvazás, a *Contere cor tuum* formula (másutt inkább *Converte* vagy *Convertere* szovegvaltozattal) és az *Adsit ... inspiratio* könyörgés a PRG *susceptio penitentis* ordójának része. Hamvazószerdán csak Nyugat-Európában, egyébként még egyes német agendak nagyheftoi kiuzzesenek kontextusában epuilt be az éves ciklusba. Az *Omnipotens ... qui primo homini* kezdetű oráció azonban jellegzetes és kizárólagos „spanyol” tétel,¹³⁶ egyike a hispán típusú hamvazószerda legmarkánsabb jeloloinek, amelyet az Ibér-felszigeten kívül mindeddig nem tudtam kimutatni. A H az úzusok imponálóan széles körének ismeretéről árulkodik, de valosinuleg túlzás lenne azt föltételezni, hogy ez az ismeret Hispaniaig terjedt, ráadásul az ismert párhuzamok Bragat kiveve olyan egyházakból valók, amelyek a H keletkezésekor még mór uralom alatt álltak. Az érett esztergomi úzus hátterében viszont már volt olyan élénk nemzetkozi kapcsolatrendszer, amely lehetővé tette a kreatív kezdetek továbbépítését, akár ibér forrásokat is bevonva. Ez az oráció mindenesetre az első és mindeddig egyetlen nyoma valamiféle spanyol-magyar kapcsolatnak a kozepokori liturgiában.

A rubrika, amely körvonalazza a puspok allokuciojanak témáját és jellegét, széles körben ismert, a konkrét megfogalmazások is számos pontifikaleben visszakoszonnek. A *Tribularer* responzórium az *Et Petrum lacrimantem* verzussal együtt a nagybojt első vasárnapi zsolozsma szilárd tétele. Egész Európában kimutatható, de nem a vezeklők kiuzzesa után, hanem hangsulytalanabb szerepben, a processziót kísérő énekek egyikeként. Más úzusokban az *Ecce Adam* responzórium a legjellemzőbb e funkcióban, amely szintén hetvenedvasárnapi, és az *In sudore* metaforáját folytatja logikusan. Amint az elobbi a vezeklőket mint a bunbe esett Ádámot szolította meg Isten nevében, úgy az utobbi szintén Isten szavait idézi, amelyeket a paradicsomból kiuzzott Ádámról mondott. E kívülálló attitűdhöz képest az esztergomi változat a Péter tagadását fölidéző, vigasztaló responzóriumot részesíti előnyben. Nem Isten nevében, harmadik személyben szól a vezeklokrol, hanem mintegy a vezeklők szerepében marad azután is, hogy rájuk zárta a templomajtot. Ez a részvétteljes magatartás folytatódik a *Si iniquitates observaberis* verzikulusban —nincs párhuzama e szerepben— és a rá következő könyörgésben. A *Domine Deus noster qui offensione* egyébként a kiuzzes előtt mondott *Exaudi+Praeniat+Adesto* sorozat negyedik tagja szokott lenni — a magyar változat leleményének tűnik, hogy gyümölcsöző vezeklesert mondott imádság lesz belőle e modul végén.

A processziót általános nagybojti responzóriumok kísérik. Az oda-, illetve visszaut-ra énekelt *Paradisi portas+Emendemus* tételpár megtalálható például Mainzban, Wormsban és Hildesheimben is, nem tekinthető jellegzetesen magyarnak. Mindeddig nem találtam meg viszont máshol a stáción mondott könyörgéseket: sem a H *Domine ne in ira tua* kezdetű tételét, sem a kesobbi esztergomi és pálos úzusra jellemző *Exauditor*

omnium-ot. Ez utóbbi egyébként megvan a H-ban is mint a nagyböjti hétfők, szerdák és péntek processzióinak stációs könyörgése.

A H és az MNS hamvazószerdai ordójának rétegeit összegezve így csoportosíthatjuk a forrásterületek és párhuzamok alapján:

(1) KÖZKINCS

- (a) Ant. *Exaudi me Domine* Ps. *Salvum me fac Deus*
- (b) Or. *Concede nobis quæsumus Domine præsidia militiæ Christianæ*
- (c) F. *Memento homo qui cinis es*
- (d) Ant. *Immutemur habitu*
- (e) Ant. *Iuxta vestibulum*

(2) GERMÁN

- (a) Exorcizmus használata
- (b) Szentelési imák készlete (a négy PRG-tétellel)
- (c) F. *Flectamus genua, Levate* (a misén kívül)
- (d) V. *Peccavimus Domine cum patribus nostris*
- (e) R. *Paradisi portas* + R. *Emendemus* (mint processziós responzóriumok)

(3) MAGYAR

- (a) Ex. *Exorcizo* + Or. *Omnipotens ... parve* + Or. *Deus qui non mortem* (vö. Würzburg)
- (b) Ps. *Deus misereatur* + Ps. *Beati immaculati* (mint a hamvazási antifónák verzusai)

(4) ESZTERGOMI

- (a) Or. *Deus qui humiliatione* (hamvazás után, vö. Salzburg)
- (b) V. *Maledicta terra* (a R. *In sudore* verzusaként a V. *Pro eo quod obædisti* helyett)
- (c) R. *Tribularer si nescirem* V. *Et Petrum lacrimantem* (a kiűzés után, a R. *Ecce Adam* helyett)
- (d) V. *Si iniquitates observaberis* (a kiűzés után)
- (e) Or. *Domine Deus noster qui offensione* (a kiűzés után)
- (f) Or. *Domine ne in ira tua* / Or. *Exauditor omnium*

(5) GALL ÉS ANGLONORMANN

- (a) Abszolúció megléte (?)
- (b) „*Traditio instrumentorum*” a hamvazószerdai kiűzéshez kapcsolódóan (?)
- (c) Or. *Exaudi* + Or. *Præveniat* + Or. *Adesto* + Or. *Domine Deus noster qui offensione* (?)

(6) IBÉR

- (a) Or. *Omnipotens ... qui primo homini transgredienti mandata tua*

Ebből az összetett képletből nyilvánvaló egyrészt az, hogy az esztergomi úzus világosan megkülönböztethető jegyekkel bír mind a többi európai hagyományhoz, mind más magyar részhagyományokhoz képest. A H már rendelkezik mindezekkel a megkülönböztető jegyekkel, amiből egyaránt következik, hogy a kódex a szoros értelemben vett esztergomi úzus képviselője, és hogy az esztergomi úzus kidolgozása legkésőbb a XI. század utolsó negyede előtt megtörtént. Az is nyilvánvaló, hogy a műhely, amely ezt az úzust megszerkesztette, földrajzi környezete, a germán liturgikus táj eszközeit használta, de annak lehetőségeit egyéni módon ötvözte, és nem idegenkedett távolabbi, nyugati úzusoktól sem — később, az esztergomi úzus érett korszakában

még ibér kölcsönzés is előfordulhatott. Merész, különösen egyéni megoldásokat a hamvazószerdai ordóban (talán a bojti egyszerűség és szigorúság miatt) nem találunk. A vezeklők kiűzésének módja és tetelvalogatasa azonban, amely mindenekelőtt a két responzoriumban nyilvánul meg, emlekeztet arra a humánus és zeneértő hozzáállásra, amelyet egyes korábbi ordóknál tapasztaltunk.

A nagybojt koznapi processziók

A hamvazószerdai ordó végén közli a H a nagybojt úgynevezett sollemnis koznapjain, azaz hétfőn, szerdán és pénteken tartott processziók rendjét. E processziók nyitánya a hamvazoszerdarol már ismert *Exaudi* antifóna és egy könyörgés, a *Parce Domine parce populo tuo*. Kesobbi rubrikák alapján arra lehet következtetni, hogy az antifóna alatt szenteltvízhintés volt, amint egyes magyar katedrálisokban már hamvazószerdán is. A könyörgés a SGr *pro peccatis* oracioinak egyike, amely egyben a hamvazószerda utáni csütörtök *oratio super populum*-a is lett. A kivonuló processziót az *Ecce nunc tempus acceptabile* és az *Emendemus* kezdetű nagybojti responzóriumok kísérik, a stáción az *Exauditor omnium* könyörgés hangzik el, majd visszafelé litániát énekelnek.

A nagybojt koznapjain tartott processziók egész Európában szokásosak. Egyes úzusok csak pénteken, mások szerdán és pénteken, ismét mások mindharmol sollemnis köznapon megtartják őket.¹³⁷ Legjellemzőbb tételük az úgynevezett *litanie quadragesimales*,¹³⁸ de rendszerint szerephez jutnak bennük a nap *super populum* könyörgései, és az *Exaudi* antifónával való indítás is közkeletű.¹³⁹ Mivel ezek a processziók hamvazoszerdarol kölcsönzött anyagot használnak, és tételválogatásuk nem tartozik az egyes úzusok legállandóbb retegehoz, itt eltekinthetünk a széles körű összehasonlítástól, és meglegedhetunk azzal, hogy tisztázzuk a H viszonyát a kesobbi esztergomi gyakorlat reprezentativ forrásaihoz.

Az MNS ugyanígy a hamvazószerdai ordó végén írja le a koznapi processziók rendjét. Explicit módon rögzíti, hogy az *Exaudi* antifóna alatt szenteltvizet hintenek, és a könyörgés itt is a *Parce Domine*. Az egyetlen különbség a H-hoz képest, hogy az antifóna és a könyörgés közé a *Peccavimus* verzikulus ékelődik: ez tobbbedszer és következetesen bizonyul történelmi tendenciának. A kivonuló processzió kísérő tételei rol nincs szó, de visszaútra az MNS is litániát ír elő. A leírásból kimarad a stáción mondandó könyörgés. Ennek oka az lehet, hogy az MNS ugyanezt az *Exauditor omnium*-ot elővételezte ugyanebben a funkcióban már hamvazószerdán. Ez tehat egyszerűsítés: a H még külön stációs könyörgést asszignált hamvazoszerdara, utódai már elhagyják, és ugyanazt a stációs könyörgést alkalmazzák az egész nagybojtben, hamvazoszerdat is beleértve. Valószínűleg a magyar részahagyományok különbözősége is arra vezethető vissza e ponton, hogy már hamvazószerdán a nagybojt koznapi processziók rendjét elovetelezzik. E különbség ellenére mind a használatból kikopott, mind az általános könyörgés sajátosan esztergomi tétel.

Ugyanezt a rendet követik a XV–XVI. századi források,¹⁴⁰ de foltuntetik a kivonulási tételt is, mégpedig az *Emendemus* responzóriumot. Tovabbi újdonság, hogy jobban kidolgozzák mind a stáció, mind a visszaérkezés mozzanatát. A stáción a könyörgés

előtt az 50. (*Miserere*) zsoltárt írják elő a végén doxológiával és a *Laus tibi* verssel, *Kyrie*-vel, *Pater noster*-rel és *Flectamus*-szal. A stáción mondott verzikulusz forrásokban a *Domine non secundum peccata nostra*: ugyanaz, amely hamvazószerdán az MNS-ben is megelőzte az *Exauditor omnium*-ot, ezért joggal föltételezzük, hogy már az MNS korában is az oráció „tartozékának” fogták föl a megelőző *Kyrie*+*Pater noster*-rel együtt. A XV–XVI. századi könyvek a litánia után, a főtemplomba megérkezve a *Peccavimus* verzikulussal és a napi *super populum* orációval toldják meg a szertartást.

H	MNS	RS MS OS
[SZENDELTVÍZHINTÉS]	SZENDELTVÍZHINTÉS	[SZENDELTVÍZHINTÉS]
Ant. <i>Exaudi</i>	Ant. <i>Exaudi</i> V. <i>Peccavimus</i>	Ant. <i>Exaudi</i> V. <i>Peccavimus</i> F. <i>Flectamus, Levate</i>
Or. <i>Parce Domine parce</i>	Or. <i>Parce Domine parce</i>	Or. <i>Parce Domine parce</i>
PROCESSZIÓ (kifelé)	PROCESSZIÓ (kifelé)	PROCESSZIÓ (kifelé)
R. <i>Ecce nunc tempus acceptabile</i> R. <i>Emendemus</i>		R. <i>Emendemus</i>
STÁCIÓ	STÁCIÓ (vö. hamvazószerda)	STÁCIÓ
	[<i>Kyrie, Pater noster</i>] [V. <i>Domine non secundum</i>]	Ps. <i>Miserere mei Deus, Laus</i> <i>Kyrie, Pater noster</i> V. <i>Domine non secundum</i> F. <i>Flectamus, Levate</i>
Or. <i>Exauditor omnium</i>	[Or. <i>Exauditor omnium</i>]	Or. <i>Exauditor omnium</i>
PROCESSZIÓ (visszafelé)	PROCESSZIÓ (visszafelé)	PROCESSZIÓ (visszafelé)
Lit.	Lit.	Lit.
		VISSZAÉRKEZÉS
		Ant. <i>Media vita</i> V. <i>Peccavimus</i> Or. „super populum diei”

A rítus fokozatos bővülése, de a tételek kontinuitása is nyilvánvaló, így a nagyböjt köznapi processziók rendje nem áll ellentétben a hamvazószerdai ordó tanulságaival.

Virágvasárnap

Az egyházi év rendhagyó ordói közül a legkomplexebb a virágvasárnap. Ez foglalja magába a legtöbb és a legtöbb műfajhoz tartozó tételt, és ez áll a legtöbb modulból. Összehasonlító elemzése éppen ezért nehéz, de termékeny feladat, amely nemcsak a H és a magyar úzus szempontjából informatív, hanem minden eddiginél árnyaltabb képet ad a római rítus úzusainak egymáshoz való viszonyáról [interrelationship].

A virágvasárnap ordó a mise előtti szertartásokat: az ágak és virágok megszentelését, a processziót, a Krisztus mint király előtti hódolatot, és a városba, templomba

vagy kórusba való belépést foglalja magába. Ezek sorrendje, kidolgozottsága, ceremóniái és tetelkeszlete uzusonkent más és más. Ezen kívül az ordó három rétegre bontható, ami megkönnyíti a funkciók elkulonıteset, a rítussor kemény és a lágy részeinek fölismerését. Az első réteg a mise előtti processzioke: ez közös a vasarnapokkal általában. A második a targyszentelessel kiegészült processzioke: ez Gyertyaszentelovel közös. Végül a harmadik réteg virágvasárnap sajátja.

(1) A mise előtti processziók cselekmenyi váza, hogy a gyülekezet a fotemplombol a stációs templomba vonul, megáll, majd visszatér onnan. Magyarorsagon és számos más úzusban ez tovább részletezhető. A processzió *Asperges*-szel, a szenteltvízhintés szertartásával indul, amely az *Asperges* antifónát (a *Miserere* zsoltár kezdetével) és egy orációt, köztük esetleg verzikulust foglal magába. Verzikulusok később is megelőzhetnek bármely orációt. A kivonuló menetet a napi zsolozsmából vett responzóriumok éneklése kíséri. Ezeknek száma és válogatása viszonylag szabad, de kitüntetett szerepe van köztük annak, amely a sorozatot indítja, illetve amelyet a stációra való megerkezkeskor énekelnek. A stáción könyörgéseket mondanak. Ha több könyörgés van, akkor az első mintegy bevonulási könyörgés, és a korusrekeszto előtt hangzik el, a másik hangsúlyosabb, a stáció titulusához vagy az ünnephez kapcsolódik, és az oltár előtt imádkozzák. A visszatérő processziót nem responzóriumok, hanem zsolozsma-himnusz vagy processziós himnusz kíséri. A főtemplomba való bevonulás több szakaszból áll: a menet elosor a templom kapujában áll meg, azután a korusrekesztonel, végül bevonul a kórusba. A megallasoknal, és végül a főoltár előtt könyörgést mond a celebráns, a könyörgések közt pedig egy-egy újabb processziós ének beiktatására van lehetőség.

(2) A targyszentelessel kiegészült processziók ezt a szerkezetet Magyarorsagon és számos analóg hagyományban azzal bővítik, hogy a stáción végeztetik el a tárgyak megszentelését, majd a visszatérő processziót a megszentelt tárgyak hordozásával teszik jelentékenyebbé. A targyszenteles legegyszerűbb formája, ha egy-két orációval történik, bővebb formája, ha hosszabb oraciosorozat, prex, esetleg még exorcizmus, sőt Sanctus, Miatyánk és aldasformula alkotja, leggazdagabb változata pedig az, amely szárazmise keretei közé illeszkedik, azaz a hittanulók liturgiajara emlekzteto énekkel, olvasmányokkal és könyörgésekkel („igeliturgiaval”) készíti elő a szentelés euclogikus szakaszt. A szentelesnek része a tárgyak meghintése és megtömjénezése, majd kiosztása: mindezek kísérő énektételek beiktatására is módot adnak. A visszatérő processzió nagyobb jelentőségét is sajátos, csak az adott napra jellemző processziós tételek és könyörgések érzékeltetik. A gyertyaszentelői, a hamvazószerdai és a virágvasárnapi targyszenteles és processzió ebben az értelemben vett párhuzamossága nem minden úzusban áll fönn. Magyarorsagon a hamvazószerdai ordó más természetű, Gyertyaszentelő és virágvasárnap szerkezete viszont szembeötlően azonos.

(3) A kettő közti kulonbseg engedí azonosítani a csak virágvasárnapra jellemző többleteket. Ezek egyrészt a szárazmise „igeliturgiaja” (és exorcizmusa), amely a magyar Gyertyaszentelobol hiányzik, másrészt a visszatérő processzioba ékelődő liturgikus dráma: a Krisztus kiralt megjelenítő kereszt előtti hódolat. A H gyertyaszentelői ordója még nem tér ki az *Asperges*-re, de később források általában számolnak vele,

akkor is, ha az ünnep nem vasárnapra esik. A párhuzamosságot és a különbséget is szemlélteti az alábbi táblázat:

Gyertyaszentelő	Virágvasárnap
A KÓRUSBAN	A KÓRUSBAN
Or. <i>Erudi qs Dne plebem tuam</i> (indító)	Ant. <i>Asperges</i> (mint minden vasárnap) Or. <i>Visita qs Dne plebem tuam</i> (indító)
KIVONULÁS A STÁCIÓRA	KIVONULÁS A STÁCIÓRA
R. <i>Postquam impleti sunt</i> (indító) R. (továbbiak kezdőszavak nélkül)	Ant. <i>Surgite sancti</i> (indító) R. <i>Conclisit vias meas</i> (a processzióhoz) R. <i>Insurrexerunt in me</i> R. <i>Dixerunt impii</i> R. <i>Contumelias et terrores</i> R. <i>Viri impii</i>
A STÁCIÓS TEMPLOMBAN	A STÁCIÓS TEMPLOMBAN
R. <i>Gaude Maria</i> (a bevonuláshoz) Or. <i>Famulorum tuorum</i> (máriás)	R. <i>Circumdederunt me</i> (a bevonuláshoz) Or. <i>Gratiam tuam</i> (máriás a kórus bejáratánál) Or. <i>Adiuvā Dne fragilitatem</i> (az előbbi mellett vagy helyett)
TŰZ- ÉS GYERTYASZENTELÉS	SZÁRAZMISE „IGELITURGIÁJA” ÁGSZENTELÉS
Or. <i>Dne s-e Pater</i> (az új tűz megáldása) Ant. <i>Ave gratia plena</i> (a gyertyák megáldása alatt) Or. <i>Ops spe Ds qui hodierna</i> (a gyertyák megáldása) Ant. <i>Adorna thalamum</i> Or. <i>Dne Ds ops creator celi</i> (áldás-könyörgés)	Ex. <i>Exorcizo te creatura florum</i> (az ágaké) Or. <i>Benedic Dne qs hos palmarum</i> (az ágak megáldása) Ant. <i>Cum audisset</i> Or. <i>Ds cuius Filius</i> (áldás-könyörgések) Or. <i>Ds qui per oliva ramum</i> Or. <i>Ops spe Ds qui Dnm nostrum</i>
Ant. <i>Responsum accepit</i> Or. <i>Benedic Dne Iesu Christe</i> (előkészítő) VD <i>Quia per serenissimam</i> (prex) Or. <i>Ops spe Ds qui per Moysen</i> (záró)	Or. <i>Ds qui Filium tuum</i> (előkészítő) VD <i>Mundi conditor</i> (prex)
GYERTYÁK MEGGYÚJTÁSA ÉS KIOSZTÁSA	ÁGAK MEGHINTÉSE ÉS KIOSZTÁSA
Ant. <i>Lumen ad revelationem Ps. Nunc dimittis</i>	Ant. <i>Fulgentibus palmis</i> Ant. <i>Occurrunt turbae</i>
VISSZATÉRÉS A FŐTEMPLOMBA	VISSZATÉRÉS A FŐTEMPLOMBA
Or. <i>Illumina qs Dne populum tuum</i> (indító) Ant. <i>Senex puerum portabat</i> (indító) Hy. <i>Latetur omne saeculum</i>	Or. <i>Ops spe Ds qui Christi Filii tui beata</i> (indító) Ant. <i>Cum appropinquaret</i> (indító) Hy. <i>Gloria laus</i>
BEVONULÁS A FŐTEMPLOMBA	KERESZTHÓDOLAT A KAPU ELŐTT
Or. <i>Da qs Dne populo tuo</i> (a kapu előtt)	BEVONULÁS A FŐTEMPLOMBA
	Or. <i>Via sanctorum</i> (a kapu előtt)

Gyertyaszentelő	Virágvasárnap
Ant. <i>Cum inducerent</i> Ps. <i>Benedictus</i> (a bevonuláshoz)	Ant. <i>Turba multa</i> Ps. <i>Benedictus</i> (a bevonuláshoz)
Or. <i>Perfice in nobis</i> (a kórus bejáratánál)	Or. <i>[Adiuvā nos]</i> (a kórus bejáratánál, a H-ban nincs)
Hy. <i>Qui sine peccato, Quod chorus vatūm</i>	
MISE	MISE

A szoros kapcsolatnak van néhány jele az azonos szerkezeten túl is. A stációt köszöntő könyörgés virágvasárnap is máriás tematikájú, holott az áttételesen sem Mária-ünnep, és a *Benedictus* kantikumot Gyertyaszentelőkor is doxológia nélkül éneklük, holott ez csak a Szenvedés idejében lenne indokolt. Rokon vonás az is, hogy a szenteléshez öt-öt oráció tartozik, és hogy a szentelési orációkat a nap jelentős processziós antifónáival felváltva, vagy azok „takarásában” imádkozzák. Ez utóbbi már Gyertyaszentelőnél is a magyar úzus legjellemzőbb vonásának bizonyult, de ott sikerült kimutatni néhány távoli külföldi párhuzamot. Virágvasárnap esetében az ilyen párhuzamok száma még kisebb, és ahol van párhuzam, ott szintén fennáll az analógia a megfelelő gyertyaszentelői ordóval. Ezeket előrebocsátva írom le a H virágvasárnapi szertartásait:

Az *Asperges* utáni oráció a nap sajátja, a *Visita quæsumus Domine plebem tuam*. A kivonuló processziót a *Surgite sancti* antifóna nyitja. Ez a tétel a legkülönbözőbb processziókban —a keresztjáró napoktól a templomszentelésig— akkor szokta indítani a sort, ha a processzióban ereklyéket hordoznak. Bár rubrika itt nem említi, a H mögött álló gyakorlatról is ezt föltételezhetjük a gyertyaszentelői párhuzam alapján (ott a visszatérő processzió kezdetén, a *Senex puerum portabat* antifóna kapcsán értesülünk erről). Ezután virágvasárnapi responzóriumok következnek. A H hatot sorol föl incipittel; a sorozatot a *Conclusit vias meas* kezdi, a stációs templomba lépve pedig a *Circumdederunt me* kell, hogy megszólaljon.

A H rubrikája szerint „ante crucem”, vagyis a stációs templom kórusrekesztője előtt a *Gratiam tuam* kezdetű Mária-orációt imádkozzák. Ez az Úrangyalából közismert tétel eredetileg (az SGr szerint) Gyümölcsoltó Boldogasszony posztkommúniója, de általában is fölidézi az angyali üdvözlést. Sem virágvasárnaphoz, sem a stációhoz nem kapcsolódik (ez utóbbinak Szent István-titulusa később a H-ban kétszer is említve van), legfőlebb a belépés mozzanata (az Ige Mária által lépett be a világba), esetleg még a „per passionem eius ac crucem” szakasz magyarázza használatát. Helyette vagy mellette imádkozható a sajátabb [more properised], de szintén Máriát invokáló *Adiuvā Domine fragilitatem plebis tuæ*.

A stáción történik az ágak megszentelése, szabályos missa sicca formájában. Első része, az „igeliturgia” a következőképpen néz ki:

„Kollekta”	<i>Deus qui hodierna die ad insinuandum</i>
„Szentlecke”	<i>Venerunt filii Israel</i>
„Graduále”	<i>Collegerunt pontifices</i> (processziós responzórium)
„Evangelium”	<i>Cum appropinquasset</i> (Máté szerint)
„Homília”	<i>Sermo ad populum de evangelio</i>
„Offertórium”	<i>Ante sex dies</i> (processziós antifóna)

Habár a virágvasárnapi rubrikák nem írják, hogy az *Ante sex dies* „offertórium” éneklése alatt imádkozná a celebráns a soron következő exorcizmust és az első orációt,

érdeemes fölledézní az analóg gyertyaszentelői hely rubrikáját: „Interea, dum cantatur antiphona, benedicantur cerei hoc modo.” Az ottani elrendezéssel rokon a szárazmise második része, a szentelés is, amelynek könyörgéssorozatát egy másik nagy antifóna, a *Cum audisset* szakítja meg. Valószínű, hogy ezalatt mondta el a pap a következő négy orációt, a prex pedig úgy következett utánuk, ahogyan a mise prefációja következik az offertórium, illetve a felajánlást kísérő tételek után.¹⁴¹ Az is jellemző, hogy a prefációformában énekelt *Mundi conditor* imádság prexként, tehát mintegy „kánonként” a szentelési imasorozat végére kerül, nem pedig prefációként egyes szentelési imák elé. Ugyanígy használta a gyertyaszentelői ordó a *Quia per serenissimam* prexet.

Ex. *Exorízo te creatura florum et frondium*

Or. *Benedic Domine hos palmarum et arborum ramos*

Ant. *Cum audisset populus*

Or. *Deus cuius Filius pro salute humani generis*

Or. *Deus qui per olivæ ramum*

Or. *Omnipotens sempiterna Deus qui Dominum nostrum Iesum Christum hodierna die*

Or. *Deus qui Filium tuum Unigenitum pro redemptione nostra*

VD *Mundi conditor*

Az ágak meghintése (talán megtömjénezése) és szétosztása közben a *Fulgentibus+Occurrunt* tételpárt éneklük mint a szárazmise „kommúnióját”, majd az *Omnipotens ... Christi Filii tui beata passione* kezdetű orációt mondja a celebráns „posztkommúnióként”, és egyben útnak indítva a visszatérő processziót.

Mivel a nap klasszikus processziós antifónái közül kettőt már „elhasználtak”, a visszatérő processzió elindításához csak a *Cum appropinquaret* marad. A tulajdonképeni kísérő tétel azonban — a visszatérő processziók szokása szerint — egy himnusz, mégpedig a *Gloria laus*, az Európa keleti felén szokásos öt, azaz a refrénnel együtt hat strófával. Ez a tételválasztás kissé rendhagyó. A *Gloria laus*-t ugyanis szinte mindenütt hangsúlyosabb szerepben, a hódolat vagy a belépés rítusainak részeként énekeltek, nem mint egyszerűen a menetet kísérő, processziós himnuszt. Habár funkciója a későbbi magyar hagyományban sem változik, a gyertyaszentelői párhuzam megenged egy különös rekonstrukciós kísérletet:

Jóllehet a H mind a magyar Gyertyaszentelőnek, mind a magyar virágvasárnapnak legkorábbi fönmaradt forrása, a két ordó megkomponálása évtizedekkel korábban is történhetett. Gyertyaszentelőnél is azt tapasztaltuk, hogy a visszatérő processzió egy processziós antifónával indult, majd következett egy himnusz. A kórus bejáratánál és a bevonuláshoz egy újabb himnuszt énekeltek. A későbbi források a két himnusz közül csak az utóbbit tartották meg, de az előbbi pozíciójában. Azt is hangsúlyoztam, hogy a H Gyertyaszentelőjének első himnusza, a *Latetur omne sæculum* egyedülálló ritkaság ebben a szerepben, ugyanakkor létezik egy metrumban, stílusban és terjedelemben vele megegyező, de valamivel elterjedtebb „ikertestvére”, a virágvasárnapi *Magno salutis gaudio*. Ez valóban processziót kísérő himnusz volt mindazon úzusokban, amelyek fönntartották. Nem elképzelhetetlen tehát, hogy a H virágvasárnapi ordójának prototípusában még a *Magno salutis gaudio* volt a *Latetur omne sæculum* megfelelője, a refrénstrófás *Gloria laus* pedig a szintén refrénstrófás *Qui sine peccato+Quod chorus vatum* megfelelője volt a kórusba való bevonulásnál. Később a *Magno salutis gaudio*

ppgy kikopott a használatból, mint a *Latetur omne seculum*, és helyre ppgy a *Gloria laus* került, ahogyan amannak helyre a *Quod chorus vatum*. Ha ez a rekonstrukció hiteles, az azt is jelenti, hogy a H a gyertyaszenteli ordt egy archaikusabb, mg a vrgyasrnapit egy modernebb alakban rizte meg, ez pedig bizonyítja, hogy az ordk megszerkesztése és a H leírása között viszonylag jelents, legalább néhány évtizednyi idő telt el, tehát a magyar liturgia mögött álló műhelymunka lehet István-kori.

Mielőtt a visszatérő processzió bevonulna a város kapujn, lezajlik az egész rítus-sor leglátványosabb része, az érkező Krisztust megjelent kereszt előtti hdolat. A városból gyermekek jönnek ki, kezükben plmagakkal, amelyeket a földre tertenek, miközben a kntor a *Pueri Hebrorum vestimenta* antifnt kezdi énekelni. Ez az antifóna szinte mindig prjval, a *Pueri Hebrorum tollentes* (vagy *portantes*) kezdetű tétellel együtt fordul elő, és valóban következetlennek tűnik a H, amikor a plmagak letertsrl szóló rubrikhoz a ruhák letertsrl szóló antifnt kapcsolja. A későbbi magyar források és a H-val máskülönben teljesen megegyező PZ alapján valsnbb, hogy a *Pueri ... tollentes* egyszerűen kimaradt, br a két tétel független használatára is van példa, és mind az evangéliumi elbeszélésben, mind a PRG-ben a ruhák letertse, illetve a *Pueri ... vestimenta* van előbb. A *Pueri* antifnt vagy antifnkat követi a *Scriptum est enim*, mely alatt a püspök leborul a kereszt előtt. Ez az antifóna később, illetve más zusokban különös jelentőségre tesz szert, de a H szerint csak egyszer szól meg, különösebb ceremonilis gesztusok nélkül. A hdolati epizd harmadik antifnja a *Hosanna filio David*, amely a püspök flkelst kíséri. A három antifnt együtt szemlélve újra flmerl a kompozíciós kérdés, hogy vajon szándékosan maradt-e el a *Pueri ... tollentes*, ugyanis a H és leszármazottai is előszeretettel vannak a hrmassgok iránt. A PZ mindenestre negyedikknt közli a *Hosanna* antifnt.

Az utolsó modul a belps. Ez a gyertyaszenteli analgihoz képest viszonylag egyszerű: a hdolat után, a város kapujn belépve nekl az *Ingrediente* responzriumot, majd a katedrlis kapuja előtt áll meg a processzió. Itt a kzvasrnap processziók Magyarországon szokásos belépési knyrgst, a *Via sanctorum*-ot mondja a celebrns.

A könyörgés jelentősége, hogy ez is összefüggésbe hozható a katedrlis ttulusval, br az eddigi szakirodalom nem foglalkozott vele. A zrszakaszban a H a „per te et sanctam Mariam munerati” szavakat használja. Ugyanennek a knyrgsnek a XIV. századtól kezdve ismerjük biztosan esztergomi változatait is,¹⁴² amelyekben „per te et sanctam Mariam semper Virginem, Genitricem tuam et (sanctum) Adalbertum muniti” szerepel. gy Mária említése jelenthet Mária-ttultust, de ugyancsak jelentheti az invokci szokásos, patrocniummal nem kiegészített változatát. Ezt bizonyítja, hogy a PZ-ben is a „per te et sanctam Mariam semper Virginem, Genitricem tuam et sanctum (-am) N.” forma áll, holott a zgrbi patrnus Szent István király volt. Adalbert neve mindenestre nem fordul mg elő a H-ban, zrt az orci nem használható fl az esztergomi eredet melletti rvknt, de vele szemben ellenrvknt sem.

A templomba való bevonulst a *Turba multa* antifóna kíséri a doxolgia nélkül énekelte *Benedictus* kantikummal. Egy középkori székesegyház „szemlyzett” és trviszonyait tekintve ez meglehetősen rövid ahhoz, hogy alatta a teljes klrus és nép bevo-

nuljon. Másrészt a gyertyaszentelői analógia is azt sugallja, hogy föltételezzünk még egy megállást a kórusrekesztőnél. Ezt támasztaná alá egyrészt az, hogy egyes későbbi magyar források (de a PZ nem) beiktatják itt az *Adiuva nos* kezdetű orációt. Ha a himnuszokról fentebb kifejtett rekonstrukcióm helyes, akkor itt kellett volna, hogy következzen a *Gloria laus* éneklése, amelyet valóban számos —főleg nyugati— úzus a kapu előtt, a belépéshez asszignálva énekeltet.

A magyar részhangyományok

A H legközelebbi rokona egyértelműen a PZ. Nemcsak liturgikus tartalmuk egyezik meg szinte tökéletesen, hanem rubrikáik megfogalmazása is, ami annak a jele, hogy nemcsak ugyanazon úzus tanúi, hanem a hagyományozás szintjén is kapcsolatban állnak. A két forrás közti eltérések egyik része redakciós természetű. Így a PZ egyes tételeket kiír, amelyeket a H csak incipittel ad meg, és viszont; vagy a PZ kihagyja a kivonuló processzió köztes responzóriumait, és csupán a kezdő- (*Conclusit*) és a zárótételt (*Circumdederunt*) jelzi. Fontosabb ennél, hogy három oráció előtt verzikulust told be: az *Ostende*-t a *Visita quasumus* elé, a *Ne perdas cum impiis*-t a *Gratiam tuam* elé, és az *Introibo in domum tuam*-ot a *Via sanctorum* elé. A „verzikulizáció” már többször tapasztalt tendencia, amelyben a XIII. század eleje ezek szerint terminus ante quem. Az első két verzikus közkincs a későbbi magyar hagyományban, és az utolsó is állandó eleme a közvasárnapi processziók belépéseinek, ha a virágvasárnapi ordók nem is írják ki. A másik jelentős különbség, hogy a PZ tartalmazza a H-ből hiányzó *Pueri ... tollentes* antifónát, és utána a *Pueri ... vestimenta*-hoz logikusan tartozó rubrikát. Ez utóbbi vezet át az összevetés legfontosabb tanulságához. A PZ-nek a H-ből hiányzó rubrikái ugyanis azonos vagy hasonló megfogalmazásban szerepelnek a P-ben, sőt évszázadokkal később az MQ-ban. Ilyen a *Pueri ... vestimenta* rubrikája, az ágak kiosztását előíró rubrika az *Omnipotens ... Christi Filii tui beata passione* könyörgés előtt, és mindenekelőtt a szárazmise „kollektáját” megelőző rubrika:

P	PZ	MQ
Et ibi, circumstante clero, ubi palmarum (<i>sic</i>) consecrandi sunt [...]	Circumstante omni clero, ubi consecrandi palmarum sunt rami [...]	Circumstante omni clero, ubi palmarum rami consecrandi sunt [...]

A H-t és a PZ-t ugyanazon székesegyház könyvtárában őrizték és ugyanott használták, így nem találnánk meglepőnek, ha az utóbbit az előbbiről másolták volna. A szentelés utáni rubrikák összehasonlítása némi nehézséget jelent, mert éppen a H virágvasárnapi ordójának második fele az, amelyet a II. kéz írt, és némi másolói bizonytalanságot sejtet. Az a szakasz viszont, amely a fönt idézett rubrika környezete lenne, a H-ban még az I. kéz műve. A 37^v fólión jól látható az a több mint háromnegyed sornyi üres hely, ahová ezt a rubrikát vörös tintával írni kellett volna, de valamilyen okból kifelejtődött. A H mintapéldányában még benne lehetett, de a PZ nem örökölhette a H-ből. Ehhez képest a P és az MQ a zágrábi kódexektől és egymástól is akkora tér- és időbeli távolságban van, sőt annyira más részhangyományt képviselnek, hogy a szövegek kapcsolata csak egy, a H-t megelőző közös őssel magyarázható. Ez egy-

részt fontos érv az esztergomi protopontifikále mellett, másrészt amellett, hogy ennek a protopontifikálénak a H-n kívül is volt apográfja a zágrábi könyvtárban a XIII. század elején, a PZ keletkezésekor. Ugyanerre az eredményre jutottam akkor, amikor azt igyekeztem kimutatni, hogy a BS és a H egyetlen pontifikále két köteteként, illetve e kötetek más-más formátumú másolataként értelmezendő.

A H és a PZ mellett a magyar úzus változatainak azokat a tanúit vonom be az elemzésbe, amelyeknek reprezentatív karaktere és eredete kétségtelenül ismert. Ezek a pálos, a pécsi, a zágrábi és az esztergomi nyomtatott misszálék, illetve az egri ordináriuskönyv. A korai források közül a P szoros kapcsolatban áll velük, így adatai értékelhetők, más források viszont vagy az előbbieket támogatják, vagy atipikusnak, a magyar úzus „provinciális” képviselőinek mutatkoznak.¹⁴³ Fájó hiány a jelen kutatás számára az MNS elveszett virágvasárnapi szakasza, amely a legmegbízhatóbb összeköttetést jelentené a H és a késői dokumentumok között.

E forrásbázis időben a XI–XVI. századig, térben Egertől Zágrábig terjed. Segítségével pontosan meghatározhatók azok a tulajdonságok, amelyek a tág értelemben vett magyar úzusra egész története folyamán és egész területén jellemzők voltak. E magyar közkincs segít kiegészíteni azokat a forrásokat, amelyek egy-egy mozzanatot kifejejtettek (ilyen volt a H a *Pueri ... tollentes* antifónánál) vagy említés nélkül hagytak (ez leggyakrabban az OA-nál fordul elő). Azok a tulajdonságok, amelyek a forrásokban eltérnek, három csoportra oszthatók:

(1) Az első csoport az archaizmusoké. Ezek az elemek egységesen jellemzők a korai, XI–XIII. századi kódexekre, de hiányoznak vagy megváltoznak a későbbiekben, legfőljebb maradványként [survival] fordulnak elő szórványosan, jellemzően más-más részahagyományokban. (2) A második csoport az újításoké. Ezek épp ellenkezőleg, a XV–XVI. századi forrásokra jellemzők, de hiányoznak a korábbiakból. (3) A harmadik csoportot azok az elemek alkotják, amelyek csak egy-egy forrásban találhatók meg. Ezek az adott részahagyomány jelölői: nem a magyar úzust jelölik mint egészt, és nem is korhoz kötöttek.

Statisztikailag szintén egyediek, mégsem ide tartoznak a H kivonuló processziójában a köztes responzóriumok. Ezek egyetlen későbbi forrásban sem találhatók meg, de kihagyásuk a készlet redukálásával magyarázható. A H még öt, eredetileg nagyhétfőre és nagykeddre asszignált, tehát általános nagyhéti tematikájú responzórium incipitjét adja meg.¹⁴⁴ Érdekes megfigyelni, hogy a nagyhétfői tételek sorrendje a zágrábi, míg a nagykeddieké az esztergomi és pálos zsoltosma részahagyományához áll közelebb, a CA¹⁴⁵ pedig átmenetet képez a kettő között:

H	Zágráb	CA	Esztergom
<i>Conclusit vias</i>	<i>Conclusit vias</i>	<i>Conclusit vias</i>	<i>Conclusit vias</i>
<i>Insurrexerunt</i>	<i>Insurrexerunt</i>	<i>Dixerunt impii</i>	<i>Dixerunt impii</i>
<i>Dixerunt impii</i>	<i>Dixerunt impii</i>	<i>Insurrexerunt</i>	<i>Dominus mecum</i>
<i>Contumelias</i>	<i>Viri impii</i>	<i>Viri impii</i>	<i>Contumelias</i>
<i>Viri impii</i>	<i>Contumelias</i>	<i>Contumelias</i>	<i>Viri impii</i>
	<i>Deus Israel</i>	<i>Deus Israel</i>	<i>Insurrexerunt</i>

Összességében a magyar virágvasárnap szerkezete meglehetősen szilárd, és a tartós, általánosan elterjedt elemek túlnyomó többségben vannak. Ehhez a réteghez tartozik a kezdő szenteltvízhintés és könyörgése (*Visita quasumus*), a stációra való megérkezéskor énekelt responzórium (*Circumdederunt*), a teljes szárazmise ima-, olvasmány- és énekkészlete, a visszatérő processzió énekei (*Cum appropinquaret, Gloria laus*), a kereszthódolatnál három antifóna (*Pueri ... tollentes+vestimenta, Scriptum est enim*), valamint a belépési szakasz énekei (*Ingrediente, Turba multa+Benedictus*). Mint az európai szintű összevetésből látni fogjuk, ezek az egyezések bőven elegendők ahhoz, hogy a magyar úzus forrásait világosan megkülönböztessék bármely más hagyománytól.

Az archaizmusok és az újítások számottevően kevesebben vannak. Ezeket egymással kontrasztálva érdemes rögzíteni. Viszonylag korai újítás a már említett „verzikulizáció”, amely az *Asperges*, a stációra való megérkezés és a főtemplomba való belépés könyörgéseihez kötődik. Archaikus megoldásnak tűnik a kivonuló processzió elindítása a *Surgite sancti* antifónával: ez a korai források mindegyikében megvan, a későbbiek közül viszont csak a pálos és a pécsi misszale tartalmazza, bizonyára mint egy korábbi állapot maradványát. A processziós responzóriumok készletét, mint említettem, minden H utáni forrás redukálja. Egyik csoportjuk mindazonáltal megmarad a H nagyheti válogatásánál. Az MS és az OA viszont újító tendenciát örökít meg: ezekben a nagyhétfő-nagykeddi tételek helyét egy kifejezetten virágvasárnapi responzórium, az *Ingressus Pilatus* veszi át, amelynek szövege ráadásul explicit kapcsolatban áll a be- és kilépéssel. A properizáció jelenségével magyarázható, hogy csak a korai és a pálos források tartalmazzák a *Gratiam tuam* általános máriás könyörgést — a későbbiek mint fölösleges kettőzést elhagyják a sajátabb *Adiuva Domine* elől.

Csak a korai forrásokra és az MQ-ra jellemző, hogy a szárazmise evangéliuma után beszédet írnak elő, és csak ezekben zárja a kereszthódolatot a *Hosanna filio David* antifóna, bár maradványszerűen megvan még egy XV. századi misszáléban is.¹⁴⁶ Ezzel szemben három újító mozzanatot figyelhetünk meg a késői anyagban: (1) a hódolati antifónák száma a *Hosanna* elhagyásával háromra csökken, (2) a *Scriptum est enim*-et általános germán szokás szerint háromszor éneklük, közben a celebráns háromszor megüti a szentelt ággal a feszületet,¹⁴⁷ (3) a kereszthódolat „demokratizálódik”, azaz nemcsak a püspök borul le, hanem mások is, ez pedig időkitöltő éneket igényel: Zágrábban és Egerben a *Pange lingua* himnuszt a *Crux fidelis* refrénstrófával, Esztergomban a *Cæperunt omnes turbæ* antifónát. Esztergomban és Egerben még egy könyörgés, az *Auge fidem* is járul a hódolathoz. Szintén properizációra vezethető vissza, hogy a korai és a pálos anyagban még a *Via sanctorum* kezdetű, általános belépési könyörgés található, amelyet Esztergomban és Egerben egy sajátabb tételre, a *Deus qui miro ordine* könyörgésre cseréltek.

Statisztikailag az újítások közé kellene sorolnunk a bevonulást lezáró könyörgést is a főoltár előtt. Ez Zágrábban a *Præsta ... per sacra mysteria*, Esztergomban és Egerben az *Adiuva nos*. Hiányzik mind a korai forrásokból, mind a pálos és a pécsi részhangyományból, amelyek már többször konzervatívnak bizonyultak. De szólnak érvek amellett, hogy az ordó eredeti rétegéhez tartozik, ezért még foglalkozni fogok vele.

Egyedi megoldások szinte kizárólag a P-re és a pálos rész hagyományra jellemzők. A P a kivonuló processzióhoz két olyan responzóriumot rendel (*Dominus Iesus+Cogitaverunt*), amely Európa-szerte igen ritka, viszont meghatározó tétele az anglonormann virágvasárnapoknak (harmadikként általában a *Cum audisset turba* responzóriummal). Ugyanezt a normann befolyást sikerült azonosítani a P temetőszentelésének egyik antifónájával kapcsolatban is.¹⁴⁸ Mégis le kell szögezni, hogy ez a hatás nem általánosítható: a P virágvasárnapja tipikusan germán jellegű, a normann tételek ezen belül idegenszerű, elszigetelt jelenségek. A szárazmise érintetlenül magyar típusú, de előtte és utána olyan toldalékok állnak, amelyek, bár külföldön széles körben ismertek, Magyarországon nem fordulnak elő másutt, az evangéliumi szakasz pedig a német egyházakban legelterjedtebb, márkai perikópa (a címben Lukácsnak tulajdonítva). Ezek a beavatkozások jól demonstrálják a P kompilatív természetét, és egyben azt, hogy bár korai és —az első magyar nyelvemléknek köszönhetően, amely benne maradt fenn— tekintélyes dokumentum, forrásértéke a magyar liturgia egészére nézve nem mérhető a XV–XVI. századi nyomtatványokéhoz.

A kereszthódolat szinte általános tétele a germán tájon az *O crux ave* és a *Te summa Deus* strófa (a *Vexilla regis* himnusz végéről). Az első általában háromszor éneklük, vagy a kereszt előtti leborulásokhoz, vagy a hódolat után, amikor a keresztet fölemelik és elviszik. A magyar székesegyházakban a fennmaradt források szerint nem használták, de megőrizte a P és az MP mint a tágabb régió befolyásának jelét. Csak a pálos rész hagyományra jellemző, hogy nem a *Visita quæsumus*-t használja az *Asperges* könyörgéseként, hanem előbb elmondítja a közvasárnapi könyörgést (*Præsta nobis Domine*), és a *Visita quæsumus*-t a processzió elindítására tartja fenn. A másik pálos sajátosság, hogy a *Gloria laus* nem a visszatérő processziót kíséri, hanem —egyébként széles körben ismert szokás szerint— a kapun való belépés előtt szólal meg. Ez ugyan közel áll az esztergomi protopontifikále általam rekonstruált rendjéhez, de kevésbé valószínű, hogy archaizmus lenne, hiszen e téren már a H is újitónak bizonyult. Inkább hiszem, hogy a pálos változat megkomponálásakor vették tekintetbe más úzusok, köztük leginkább talán a korabeli szerzetesrendek gyakorlatát.¹⁴⁹

Ezek a megfontolások egyrészt megragadhatóvá teszik a magyar virágvasárnap lényegét, másrészt lehetővé teszik, hogy elkülönítsük azokat az eltéréseket, amelyek történelmi változásokra vezethetők vissza, a rész hagyomány-jellegűektől. A magyar virágvasárnap Gyertyaszentelőhöz vagy hamvazószerdához képest meglehetősen egységes, az esztergomi gyakorlat nem válik el élesen más rész hagyományoktól, de a H így is könnyen elhelyezhető a rész hagyományok közös, esztergomi kezdeteinél:

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
SZENDELTVÍZHINTÉS		
Antifóna (általános)	<i>Asperges Ps. Miserere</i>	
Verzikulus (általános)	<i>Ostende nobis</i>	H P Ø (archaizmus)
Lezáró-indító könyörgés (saját)	<i>Visita qs</i>	MP (előtte általános könyörgés)
KIVONULÁS A STÁCIÓRA		
Processzióindító antifóna (általános, ereklés)	<i>Surgite s-i</i>	MS OA MZ Ø (újítás)

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
Processziós rezponzórium — nagyheti — saját (újítás)	H PZ MQ MZ <i>Conclusit</i> MS OA <i>Ingressus</i>	H (bővebb tételkészlet) P (egyedi [anglonormann] tételek)
MEGÉRKEZÉS A STÁCIÓRA		
Bevonulási rezponzórium (időszak)	<i>Circumderunt</i>	
Verzikulus (időszak)	<i>Ne perdas</i>	H P Ø (archaizmus)
Könyörgés (saját, máriás)	<i>Adiuvā Dne</i>	H PZ MP (előtte általános könyörgés)
SZÁRAZMISE 1. („IGELITURGIÁ”)		
„Kollekta” (saját)	<i>Ds qui hodierna</i>	P (egyedi kiegészítések)
„Szentlecke” (saját)	<i>Venerunt filii</i>	
„Graduále” (saját)	<i>Collegerunt</i>	
„Evangélium” (saját)	<i>Cum appropinquasset</i>	P (egyedi [germán] tételválasztás)
Homília	H P PZ MQ	MS OA MZ Ø (újítás) MQ (sorrendcsere)
„Offertórium” (saját)	<i>Ante sex dies</i>	
SZÁRAZMISE 2. (SZENTELÉS)		
Exorcizmus (saját)	<i>Exorcizo te</i>	
Előkészítő könyörgés (saját)	<i>Benedic Dne qs</i>	
Szentelést kísérő antifóna (saját)	<i>Cum audisset</i>	
Felajánlási jellegű áldás-könyörgések (saját)	<i>Ds cuius Filius</i> <i>Ds qui per olivae</i> <i>Ops spe Ds qui Dnm</i> <i>Ds qui Filium</i>	
Prex (saját)	<i>Mundi conditor</i>	P (egyedi kiegészítés)
ÁGAK MEGHINTÉSE ÉS KIOSZTÁSA		
Hintést és kiosztást kísérő antifónák (saját)	<i>Fulgentibus</i> <i>Occurrunt</i>	
Lezáró-indító könyörgés (saját)	<i>Ops spe Ds qui Christi</i>	P MQ MZ (kiosztás alatt)
VISSZATÉRÉS A STÁCIÓRÓL		
Processzióindító antifóna (saját)	<i>Cum appropinquaret</i>	
Processziós himnusz (saját)	<i>Gloria laus</i>	MP (sorrendcsere)
KERESZTHÓDOLAT A KAPU ELŐTT		
Antifóna az ágak leterítésekor (saját)	<i>Pueri Hebraeorum 1.</i>	H Ø (adathiány?)
Antifóna a ruhák leterítésekor (saját)	<i>Pueri Hebraeorum 2.</i>	
Antifóna a leboruláskor (saját)	<i>Scriptum est</i>	MQ Ø OA MZ (3×, ütéssel)
Antifóna a fölkeléskor (saját)	<i>Hosanna</i>	MS MQ OA MZ MP Ø (újítás)
Kereszthódolati — himnusz (időszak)	<i>P O crux ave</i>	H MQ Ø P (sorrendcsere)
— antifóna (saját)	<i>MS Cæperunt omnes</i>	
— himnusz (időszak)	<i>OA MZ Crux fidelis</i>	
Lezáró-indító könyörgés (saját)	<i>Auge fidem</i>	H P PZ Ø (archaizmus)
Rezonzórium a városba bevonuláskor (saját)	<i>Ingrediente</i>	MZ (sorrendcsere)
BEVONULÁS A FŐTEMPLOMBA		

Funkcio	Szovegkezdet	Elterések
Konyorges a kapu elott — (általános) — (saját)	H P PZ <i>Via sanctorum</i> MS OA <i>Ds qui miro</i>	MQ MZ 
Antifona a templomba bevonuláskor (saját)	<i>Turba multa</i> Ps. <i>Benedictus</i>	
Verzikulus (időszaki)	<i>Ne perdas</i>	H P MQ MZ  (archaizmus/adathiány)
Könyörgés a főoltár előtt (saját)	<i>Adiuva nos</i>	H PZ MQ MP  (archaizmus?) P („super populum” cím alatt) MZ (egyedi tetelvasztas)

Eredet és rokonság

Gazdag tetelkeszletenek és komplex szerkezetének köszönhetően a virágvasárnapi ordót tanulmányozva rajzolódnak ki a legplasztikusabban Európa nagy liturgikus tájai. Biztos jeloloi vannak nemcsak a keleti és a nyugati, hanem ezeken belül a germán, a gall, az anglonormann és az iberoprovenszál, sőt a köztük átmenetet képező burgund-lotaringiai, svájci vagy itáliai úzusoknak. Az egyes tájakon belül viszont rendkívüli mértékű a változatosság, ezért a virágvasárnapi ordó azonosíthatóvá teszi az egyes egyházi intézmények uzusat, és eszközt kínál az úzusok közti szerteágazó kapcsolatok folterkepezeséhez.

A tipikus magyar virágvasárnap germán fölépítésű. Germán jellegzetesség a szárazmise kollektat, szentleckét, graduálét és evangéliumot stilizalo „igeliturgiaja”, az exorcizmussal bevezetett, háromnál több könyörgést használó és prexben kicsucosodo szentelés, a hosszú és dramatizált kereszthódolat. A magyar tételkészlet egy része európai közkincs, másik része viszont túlnyomórészt vagy kizarolag a germán tájon fordul elő. Az egyes tételek és asszignációk párhuzamait vizsgálva találunk olyanokat, amelyek a germán tájon belül a fősodorhoz tartoznak, olyanokat, amelyek gyakoriak ugyan, de karakteresek, olyanokat, amelyek kifejezetten ritkák, és olyanokat, amelyek egyelőre unikálisnak bizonyultak. Ez utóbbiak lehetnek a magyar úzus meg-szerkesztoinek egyéni leleményei, de szóba jöhet egy-egy távoli, nyugati úzus befolyása is.

Egész Európára jellemző, hogy a szertartás szenteltvizhintessel indul, az agszente-lés pedig lehetőleg a fotemplomon kívül, a stáción történik. Ami az egyes úzusokat megkülönbözteti, az a szenteltvízhintés könyörgése és a processzió énekanyaga. A Magyarországon szokásos *Visita quasumus* könyörgés e szerepben kifejezetten ritka, párhuzamait Trierben, Wormsban, Passauban és egy pragainak tartott, de nem a standard prágai úzust követő, XII. századi misszáléban találtam meg. Ennél is sajatosabbak a processziós énekek: bár a *Surgite sancti* közismert processzioindito tétel, virágvasárnap unikumnak tűnik. A germán és az iberoprovenszál úzusok jellegzetessége, hogy a kivonuló processzió alatt —ha egyáltalán van— rezponzoriumokat énekelnek (a gallok jellemzően csöndben vonulnak). Mégis a *Conclusit*-tal kezdődő sorozat, amelyet a korai magyar források nagyheftorol és nagykeddrol kölcsönöznek, párhuzam nélküli a térségben — a germán úzusokban a kézenfekvőbb virágvasárnapi rezponzoriumokat éneklik. A nagyhefto-nagykeddi készletet használja viszont több hispán egyház, így elsősorban Tarragona, Tarazona, Zaragoza és Segovia, másodsor-

ban (a sorozatot kezdő *Conclusit* nélkül) Vic, Mallorca és Seu d'Urgell. Mint a vezeklők kiűzésénél megjegyeztem, a XI. században legalábbis valószínűtlen egy „spanyol-magyar” liturgikus kapcsolat, de ezt az adatot nem lehet figyelmen kívül hagyni a kérdés vizsgálatakor.

Jóval elterjedtebb a germán tájon, de még karakteresnek mondható a *Circumdederunt* responzórium éneklése a stációra érve. A tétel európai közkincs, sőt gall úzusokban kitüntetett szerepe szokott lenni, de nem ezen a ponton, hanem leginkább a főtemplomba való visszatéréshez kapcsolódóan. A magyar hagyománnyal egyezően alkalmazta viszont Bamberg, Meißen, Naumburg, Halle, Augsburg, Brixen, Gnězna-Krakkó, sőt egy kiegészítő forrás szerint Magdeburg is.¹⁵⁰ A stációt köszöntő *Gratiam tuam* könyörgést csak Trierben és az idézett prágai misszáléban találtam meg, de már a főtemplomba való visszatérés egyik könyörgéseként. Párja, az *Adiuva Domine* viszont ugyanabban a szűk körben ismert, mint a szertartást kezdő *Visita quæsumus*: Passauban és Wormsban.

Különleges a magyar szárazmise „kollektája” is, a *Deus qui hodierna die ad insinandum humilitatis exemplum*. Másutt szinte mindig a PRG szerinti *Deus quem diligere et amare* tölti be ezt a szerepet. A *Deus qui hodierna* egyébként is ritka: egyedül Kölnben találtam még meg mint a szentelési imák egyikét. A szárazmise kollektájaként csak magyar források tartalmazzák, azok viszont a legnagyobb következetességgel. Ehhez képest átlagos, többségi megoldás a „szentlecke” és a „graduále”: a *Venerunt filii Israel*, illetve a *Collegerunt* ebben a szerepben uralkodó az egész germán tájon, de Rómában is. Legfőljebb abban lehet fölfedezni némi egyéni vonást, hogy a *Venerunt* lekiót egyes úzusok (különbféle mértékben) rövidítik; a magyar úzus forrásai kitartanak a teljes, hosszú változat mellett. Valamivel karakteresebb választás az evangéliumi elbeszélés Máté szerinti változata. A germán tájon Márk, vagy —főleg északkeleten— Lukács perikópája használatos. A János-perikópa az anglonormann úzusok egyik legfontosabb jelölője, míg a Máté-perikópát használják valószínűleg kivétel nélkül a gall, az iberoprovenszál és az átmeneti tájak. Mindazonáltal nem példa nélküli keleten sem: ezt részesíti előnyben Worms, Würzburg, Bamberg, Salzburg, Krakkó és Prága, így Magyarország közvetlen földrajzi környezete is.

A szárazmise „offertóriumával” rá kell térnünk a magyar ordó legfőbb, szerkezeti sajátosságára. Az eddigi és a későbbi elemzések is liturgikus tételek elterjedtségére és asszignációjára épülnek. Van azonban a magyar ordónak egy olyan vonása, amely túlmegy a tételválogatáson: ez a szentelési imák kombinálása a processziós antifónákkal. Jóllehet a fennmaradt rubrikák egyike sem tér ki rá, a gyertyaszentelői párhuzam valószínűvé teszi, hogy a szentelési imák a prexet kivéve az antifónák alatt, azok fedésében mondattak el, ahogyan a misében az offertórium fedi a felajánlási imákat és a Sanctus a kánon elejét.¹⁵¹ Ez a kompozíció meglehetősen egyedi. Az imák és az énekek a szentelési liturgiákban Európa-szerte külön tömböt alkotnak. A gyertyaszentelői ordónál is csak elvétve találtunk olyan úzusokat, amelyek váltogatják őket, és akkor is inkább a szentelés végén, illetve a processzióban. Virágvasárnap még ennyi párhuzam sincs: egyedül a tournai-i székesegyház ordója ír elő négy, szabályosan vál-

takozó antifóna+oráció párt, de ott az antifónák rövidék, és különben az egész ordógall jellegű:

Ant. *Occurrunt turbæ* — Or. *Deus qui dispersa congregas*

Ant. *Hosanna filio David* — Or. *Domine ... qui insisti in creatura tua arboreis virgultis*

Ant. *Pueri Hebræorum tollentes* — Or. *Deus qui Filium tuum ... pro salute*

Ant. *Pueri Hebræorum vestimenta* — Or. *Deus cuius Filius*

Mivel a magyar kompozíció egyedi,¹⁵² de ugyanez volt jellemző a gyertyaszentelői ordókra, benne látom a magyar úzus legmarkánsabb és legkreatívabb megoldását. Olyannyira jellemző, hogy megvan azokban a korai magyar ordókban is, amelyek egyébként provinciálisnak bizonyultak a székesegyházak és a pálosok szokásához képest.

Maga a tételválogatás nem ad módot egyénítésre. Ahogyan gyertyaszentelőkor az *Ave+Adorna+Responsum*, úgy virágvasárnap az *Ante sex+Cum audisset+Cum appropinquaret* jelenti a processziós énekkészletnek az egész római rítusban szilárd alapját. Változatok legföljebb e három tétel sorrendje, vagy egyikük-másikuk rendhagyó aszszignációja révén különíthetők el. A magyar ordó sorrendje viszonylag ritka: nyugaton sehol, keleten csak Mainzban, Straßburgban és Churban találtam párhuzamát, de ez lehet véletlenszerű is, az egybeesés jelentőségét nem érdemes túlbecsülni. Lényegesebb, hogy mind Gyertyaszentelőkor, mind virágvasárnap a nap emblematisztikus énekei kerülnek a szentelésbe, míg a processzió a szokásos „kifelé responzórium, visszafelé himusz” sémát követi. Indoklásra csak az szorul, hogy miért kerül mégis a harmadik processziós tétel, a *Cum appropinquaret* a visszatérő processzió elejére. Az egyik lehetséges magyarázat, hogy a *Gloria laus*, amely föltételezésem szerint a jóval hosszabb *Magno salutis gaudio* helyét vette át már a „prehistorikus” (azaz fennmaradt forrással nem dokumentált) korban, túlságosan rövid volt a processzió időtartamához képest, így egy terjedelmes processziós antifónát „át kellett csoportosítani” elé. A másik magyarázat, hogy virágvasárnapnak Gyertyaszentelőhöz képest kevesebb emblematisztikus éneke van, illetve a készlet egy részét tartalékolni kell a kereszthódolatra. Ezért volt szükséges egy antifónát fönntartani a processziónak. Mindenesetre a *Cum appropinquaret* egész Európában a szentelés utáni menet leggyakoribb kezdőtétele, és helyzete a gyertyaszentelői analógiával sem áll szemben, ahol a jóval rövidebb *Senex puerum portabat* indította a menetet visszafelé.

Maguk a szentelési imák egy közismert készletből származnak, de válogatásuk és sorrendjük úzusok egyetlen, körülírható csoportja felé mutat. A nyugati úzusok tételválogatása föltűnően más, így ezekkel itt nem is kell foglalkoznunk. A germán tájon használatos szenteléseket két nagyobb csoportra lehet osztani annak alapján, hogy a *Deus qui inter cetera mirabilium præcepta*, vagy a *Mundi conditor* kezdetű prexet használják. Az első, kisebb csoport meglehetősen egységes: ezek hűségesen követik a PRG 1. virágvasárnapi ordóját,¹⁵³ legföljebb kihagynak néhány orációt, a sorrend megtartása mellett. Ide tartoznak a bajor úzusok, de például Speyer, Münster, Havelberg és Prága is. A második, népesebb csoporton belül több változat különíthető el aszerint, hogy mely könyörgéseket és milyen sorrendben válogatnak ki, és hogy hol helyezik el az exorcizmust és a prexet a könyörgésekhez képest. E szubvariánsok egyike a PRG 3. ordója, amelyet Worms, Meissen és több lengyel hagyomány tartott fenn: föltűnő vo-

násuk, hogy az exorcizmust nem a sorozat elején, hanem több könyörgés után hozzák. A magyar imasorozat egyetlen könyörgést elhagyva (*Omnipotens ... flos mundi*) Merseburg sorozatával egyezik,¹⁵⁴ amely —más, egyértelmű egyezések mellett— a hozzá közeli Halléban és valamivel távolabb Brandenburgban is adatolt. Ezt támogatja, hogy a magyar és a merseburgi változat is egy rövid exorcizmust használ, szemben az elterjedtebb, PRG szerinti hosszú exorcizmussal. A két szöveg mégsem azonos. A H exorcizmus egyelőre egyedi,¹⁵⁵ de Magyarországon tartós változatnak bizonyult.

Az ágak szétosztása Nyugat- és Dél-Európában egységesen a két *Pueri* antifóna alatt történik, és nem kevés germán úzus is követi ezt a szokást. Keleten mégis az *Ante sex dies* vagy a *Turba multa* a legnépszerűbb ebben a szerepben. Szűkebb, de nem jelentéktelen és földrajzilag szomszédos kör használja a Magyarországon ide asszignált *Fulgentibus* antifónát, például Regensburg, Prága, Olmütz, a bürurgi apátság Bajorországban vagy Brünn.¹⁵⁶ Az *Occurrunt* ezeknél nincs említve, de számos magyar forrás is mintegy a *Fulgentibus* verziójának, vele egy tételnek tekinti. Közvetlen kapcsolatot legfőljebb ezekkel föltételezhetünk, mert a szóba jöhető úzusok másik csoportja (Krakkó, Bamberg, Hildesheim, Minden) a *Fulgentibus+Occurrunt* tételpárt a *Turba multa*-val egészíti ki.¹⁵⁷ A kiosztást lezáró és a processziót elindító könyörgés, az *Omnipotens ... beata passione* valószínűleg a szentelési sorozathoz tartozik, mert párhuzamai ugyanabban a Merseburg-Halle-Brandenburg csoportban, illetve Boroszlóban vannak meg. A főtemplomba való visszatérésnél használta viszont Trier, a norvégiai Trondheim és a már hivatkozott, XII. századi prágai misszále, amelynek nem ez az egyetlen közös vonása a H-val.

A H hódolati tételeinek sorozata a germán kontextusban átlagos, legfőljebb mértéktartó terjedelme tűnik föl: más úzusok előszeretettel illesztenek be itt még olyan antifónákat, mint a *Fulgentibus*, az *Occurrunt*, a *Turba multa*, a *Caperunt omnes* és mások. Jellemzőnek mondható még, hogy a pálosokat és a P-t leszámítva nem használatos Magyarországon az *O crux ave* himnuszrészlet, amelyet a germán egyházak szinte mindig alkalmaznak a kereszthódolatnál. Ami a közelebbi rokonságot illeti, a germán tájon belül az adhatna alkalmat a kereszthódolatok osztályozására, hogy egyik csoportjuknak az elején, a másoknak inkább a végén jelenik meg a *Gloria laus* himnusz, és hogy a két *Pueri* antifóna milyen sorrendben követi egymást. Ha a processzióban énekelt *Gloria laus*-t a hódolathoz is soroljuk, akkor a magyar ordó mindkét szempontból a többséghez csatlakozik: a *Gloria laus*-szal a modul elején, és a *Pueri ... tollentes+vestimenta* sorrenddel.

Habár a *Hosanna filio David* antifóna más szerepben Európa-szerte része a virágvasárnapi tételkészletnek, a hódolatban ritkaságnak számít. Elhelyezése elvileg logikus, hiszen azokat a szavakat „zenésíti meg”, amelyekkel a jeruzsálemi nép hódolt az érkező Úr előtt, mégis inkább nyugaton, és jellemzően monasztikus környezetben sikerült kimutatnom. E típus kialakulásában meghatározó szerepe lehet a clunyi szertartásrendnek, amelyhez közel áll a PRG 2. (kivételesen nyugati alkatú!) virágvasárnapi ordója, és amely normandiai apátságok, főként Bec révén jelentős hatást gyakorolt az anglonormann virágvasárnapra. Így a *Hosanna* a hódolat része Rouenban, Fécampban, Canterburyben és Barkingban is,¹⁵⁸ míg keleten csak a rheinai apátság (tehát egy

monasztikus úzus) és Martene 2. ordója tartalmazza, amelynek eredete bizonytalan.¹⁵⁹ Az, hogy a H-ban jelen van, mindenképpen egyedinek samıt a térségben. Használata mögött nyugati befolyást sejtethünk, valószínűleg monasztikus közvetítéssel. A kesobbi magyar uzusbol fokozatosan elhagyják, de ez nem annyira a germán környezet-hez való alkalmazkodsnak, hanem inkább a hármas kompozicio ervenyesulesenek következménye.¹⁶⁰

A belépés tételei közül a *Via sanctorum* statisztikailag ritka: az általam földolgozott anyagban csak a Metz melletti Szent-Arnulf-apatsag és egy pragainak tartott, de szintén lotaringiai (trieri) jellegű misszále használja ebben az összefüggésben. Használatát mindamellett nem a virágvasárnap, hanem a közvasárnapi processziók összefüggésében lenne érdemes vizsgálni,¹⁶¹ mert ha használták is egykor ebben a szerepben, a középkor végére a properizacio jelenségének megfelelően kiszorította valamely sajátabb, virágvasárnapi könyörgés. A magyar úzusra nézve ezért nem tartom jellegzetesnek. A *Turba multa* antifóna éneklése bevonuláskor doxológia nélküli *Benedictus*-szal germán úzusoknak ugyanabban a csoportjában szokásos, amelyek már másutt is fölmerültek párhuzamként (Passau, Merseburg, Brandenburg, Havelberg). Valamivel tágabb az a kör, amely a Szenvedés ideje ellenére doxológiát használ, ide tartozik például Prága, Augsburg, Minden és Köln.

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a magyar virágvasárnap egesezeben germán jellegű, de ezen a tájon belül tágabb és szukebb rokonsági körei állapíthatók meg. A legszukebb rokonsági kör következetesen visszatérő tagjai ráirányítják figyelmünket néhány olyan hagyományra, amely a H műhelye sámára esetleg közvetlen mintául szolgált, vagy amelynek sámára a magyar úzus jelentett mintát. Ami a virágvasárnapot illeti, az előbbiek közt főleg Passau és Merseburg, az utobbiak közt a cseh és lengyel területűek párhuzamai érdemelnek említést. A virágvasárnapot is színezik azonban jellegzetesen nyugati elemek. Ilyen mindenekelőtt a kivonuló processzió „spanyol” responzoriumsorozata és a *Hosanna* antifóna használata a hódolatban. Egyedülállónak egyelőre csak a *Surgite sancti* tunık a kivonuló processzió indításakor. A magyar virágvasárnap legsajátosabb vonása viszont biztosan a Gyertyaszentelovel való szoros analógia, és a szentelési rész processziós antifónákat és könyörgéseket keverő szerkezete. Az egyetlen tournai-i párhuzam túlságosan áttételes ahhoz, hogy kölcsönhatást foltetelezzunk, ezért ebben a vonásban is a H műhelyének már ismert kompozíciós hajlamát és zenekedvelő attitűdjét ismerjük föl.

(1) KÖZKINCS

- (a) Szenteltvızhintes a szertartás elején
- (b) Kivonuló processzió
- (c) Beszéd az evangélium után
- (d) Ant. *Cum appropinquaret* a visszatérő processzió elején
- (e) R. *Ingrediente* bevonuláskor

(2) GERMÁN, ÁLTALÁNOS

- (a) Szárazmise „igeliturgiaja”, benne Lc. *Venerunt filii Israel* és R. *Collegerunt*
- (b) Exorcizmus és prex használata (PRG-készlet)
- (c) Hy. *Gloria laus* (hatstrofas) a kereszthódolat előtt

- (d) Dramatizált kereszthódolat, benne Ant. *Pueri Hebraeorum*+*Scriptum est*
- (3) GERMÁN, TÁGABB KÖR
- (a) R. *Circumdederunt* a stációra érve
 - (b) Ev. *Cum appropinquasset* Máté szerint
 - (c) Ant. *Fulgentibus*+*Occurrunt* kiosztásra
- (4) GERMÁN, SZÚKEBB KÖR
- (a) Or. *Visita quasumus* (Passau, Worms, Trier)
 - (b) Or. *Adiuva Domine* a stációra érve (Passau, Worms)
 - (c) Szentelési imák válogatása és sorrendje (Merseburg)
 - (d) Or. *Omnipotens ... beata passione* kiosztás után (Merseburg, Boroszló)
 - (e) Ant. *Turba multa* Ps. *Benedictus* doxológia nélkül bevonuláskor (Passau, Merseburg)
- (5) MAGYAR
- (a) Ant. *Surgite sancti* a kivonuló processzió elején
 - (b) Or. *Gratiam tuam* a stációra érve (vö. Trier)
 - (c) Or. *Deus qui hodierna* mint a szárazmise „kollektája” (vö. Köln)
 - (d) Processziós antifónák a szentelés alatt (vö. Tournai)
 - (e) A rövid exorcizmus egyedi szövegváltozata
- (6) NYUGATI
- (a) Nagyheti responzóriumok (*Conclusit*-sorozat) a kivonuló processzióban (ibér?)
 - (b) Ant. *Hosanna filio David* a hódolatban (anglonormann/monasztikus?)
 - (c) Or. *Via sanctorum* (általános/lotaringiai?)

Későbbi magyar sajátosságok

A teljesség érdekében hasznos elhelyezni a teljesebb kontextusban azokat az elemeket is, amelyek a H-ból hiányoznak, az érett magyar úzusnak viszont részei. A különös, „spanyol” sorozatot föl váltó *Ingressus Pilatus* responzórium ugyanebben a szerepben használatos Passauban, de például Brixenben és Olmützben is. A *Pange lingua* himnusz a *Crux fidelis* refrénstrófával a nagypénteki kereszthódolat közkedvelt „időkitöltő” tétele, de virágvasárnap csak az egri és a zágrábi forrásban találtam meg. Valószínűleg analógiás alapon került ezekbe az ordókba nagypéntekről.

Sajátosabb ezeknél az a három könyörgés, amelyekkel a késői források gazdagítják a szertartást, hátterük azonban különböző. A *Deus qui miro ordine* a *Via sanctorum* helyére lépett a bevonulás előtt, a főtemplom kapujában. Maga a könyörgés széles körben ismert, de a PRG 1. ordójának megfelelően rendszerint a germán kereszthódolatot zárja. Itt, a kereszthódolat végén a magyar ordók eredetileg nem használnak könyörgést. Beiktatása a properizáció egyértelmű esete. Egy jellegzetes virágvasárnapi tételre cserélték le a közvasárnapi tételt, miközben az ordó szerkezete változatlan maradt: ugyanazokat a funkciókat ugyanannyi és ugyanolyan műfajú liturgikus tétel tölti be. Az asszignáció mégis egyedülálló, mert a belépés előtt csak a XV–XVI. századi magyar forrásokra jellemző a könyörgés.

Ugyanezek a források azonban pótolják a korábbi magyar forrásokból hiányzó könyörgést a kereszthódolat után. Ez Esztergomban és Egerben is az *Auge fidei* lesz.

Az oráció a PRG 1. ordójának része a szentelési imák közt, de ténylegesen csak úzsok egy behatárolt köre használja (Meißen, Bamberg, Köln, Prága, Olmütz, Gnězna-Krakkó, Zürich, Genf, Róma, nyugaton főleg néhány lotaringiai-németalföldi úzus). Asszignációja változó, mindenesetre a hódolat utáni használatára csak magyar példákat találtam. Valószínűleg a *Deus qui miro ordine* után került a rítusba, mert kézenfekvőbb lett volna azt használni a hódolat után, és az *Auge fidem*-et a belépéskor, amint például Kölnben tették.

Az *Adiuvā nos*, amelyet Egerben és Esztergomban a főoltár elé érve, az egész szertartás végén imádkoztak, a PRG 1. ordójának törzsanyagához tartozik, azonos asszignációval. Ugyanígy használta például Prága, Krakkó, Plock, Salzburg, Aquileia, Mainz, Naumburg, Paderborn, sőt Genf és a premonstreiek is. Mivel a főoltár előtti záró könyörgés megléte mellett szól a gyertyaszentelési analógia is, jogos lenne feltételeznünk, hogy a tétel már a protopontifikále anyagának is része volt, és kimaradása a H-ból csak adathiány. A hipotézis ellen szól, hogy a korai forrásokból egységesen hiányzik, mégis elgondolkodtató, hogy a P közli a virágvasárnapi mise után mint *super populum*-orációt. Vasárnap a latin liturgiában soha nincs *super populum*-oráció, ezért az asszignáció biztosan hibás. Annyit mindenesetre jelez, hogy a XII. században ismerték ezt a tételt Magyarországon.

A késő középkori germán forrásanyagban általános, hogy a *Scriptum est* antifóna elejét háromszor éneklék el, miközben a celebráns a földre borul, és a „percutiam pastorem” szavakra a rangidős szolgálattevő egy pálmaággal mindannyiszor megüti; harmadszorra befejezik az antifónát, és a celebráns a „postquam autem surrexero” szavakra fölkel. Egyes források kitérnek arra, hogy ha a celebráns „non habeat idoneam personam”, akkor maga üsse meg a keresztet a pálmaággal, mégpedig előbb a feszület jobb, majd a bal karját, végül a fejét (Straßburg). Jóval kevesebben vannak azok a források, amelyek eleve a feszület megütését írják elő: ezt a szokást követi Plock, Worms, Havelberg és Chur, de Eger és Zágráb is. Sem a korai magyar források, sem az utóbbiakkal kortárs esztergomi misekönyvek nem tudnak erről a gyakorlatról, viszont tud róla az 1580-as *Ordinarium Strigoniense*. Nem valószínű, hogy egy ilyen jellegzetes mozzanatot a rubrikák említés nélkül hagynának, ezért azt sejttem, hogy a gesztus Magyarországon csak későn és fokozatosan terjedt el. Előbb vette át Eger és Zágráb, utóbb Esztergom; az eredeti változat csak a celebráns leborulását ismerte. A közvetlen ihletés viszont olyan, ritkább úzusból származhatott, amely nem a celebráns, hanem a feszület megütését részesítette előnyben. Legalább egy bambergi párhuzamból¹⁶² arra lehet következtetni, hogy a celebráns vagy a kereszt megütése külföldön sem tartozott a virágvasárnapi ordó archaikus rétegéhez: inkább a középkor utolsó századaival köthető fejlemény.

A szent háromnap zsolozsmái

A szakasz, amellyel a H-ban a szent háromnap liturgiája kezdődik, elsősorban a sötét matutíniumok, az úgynevezett *Tenebræ*, másodsorban a nappali kishórák rendhagyóságait tárgyalja. Az ordó egyetlen terjedelmes rubrika, amely minimális változtatással

megismétlődik a nagypénteki, majd a nagyszombati rész elején is. Megfogalmazásával kapcsolatban hasznos fölidézni a H és a magyar rubrikás hagyomány kapcsolatáról szóló fejezetet, az általa fölvetett liturgikus kérdésekkel kapcsolatban pedig azokat a problémákat, amelyeket az advent-karácsonyi —szintén rubrikákból álló— ordóknál fogalmaztam meg.

A rubrika szövegének legtöbb mondata szó szerinti idézet a PRG-ből (közvetve a PRG mögött álló OR-ből), de szerkezeti és tartalmi értelemben is önálló kompozíció. Szerkezeti értelemben azért, mert a PRG-ben három különböző szövegű és egyre rövidebb rubrika vezet be nagycsütörtököt, nagypénteket és nagyszombatot. Ezzel szemben a H a PRG nagypénteki rubrikáját veszi alapul, ezt egészíti ki helyenként a PRG nagycsütörtöki rubrikájából vett mondatokkal, majd az úgynevezett Kyrie puerorum, a processzió és a prima leírásánál saját részekkel. E kompilált rubrikát jelentéktelen szövegváltozatoktól eltekintve azonos módon közli mind a három nap elején, csak a címet és az incipiteket változtatva meg. Ugyanez a szöveg egy kissé kivonatos formában, de változatlan megfogalmazásban olvasható az esztergomi zsolozsma későbbi főforrásaiban, a BNS-ben és a BS-ben, de ismétlések nélkül, már csak a nagycsütörtöki rész elején. Mivel a rubrikát ebben a formában sem külföldön, sem más magyar részahagyományban nem sikerült megtalálni, önmagában is elegendő lenne arra, hogy bizonyítsa a H esztergomi eredetét és az esztergomi zsolozsma kezdeteit a XI. században. Mégsem érdektelen a rubrikák liturgikus tartalmának elemzése.

A szent háromnap zsolozsmái mindenütt rendhagyók, ezért a róluk szóló rubrika szinte kötelező része a zsolozsmát közlő liturgikus könyveknek. Az egyes úzusok és liturgikus tájak megkülönböztetése azonban csak akkor lehetséges, ha elválasztjuk az egész római rítusra jellemző vonásokat a regionális vagy lokális vonásoktól. A H rubrikáiba foglalt információk e szempontból így csoportosíthatók:

(1) ÁLTALÁNOSSÁGOK

- (a) Elmaradnak a következő tételek, illetve formulák:
 - a matutínium előtt: *Domine labia mea, Deus in adiutorium*, invitatórium, *Venite* (Ps 94)
 - az olvasmányok előtt és után: *Iube domne*, áldás a fölolvasóra, *Tu autem Domine*
 - a zsoltárok és responzóriumok végén: *Gloria Patri*
 - a laudesben: kapitulum, himnusz
- (b) A matutínium antifónasorozatának kezdő antifónái:
 - nagycsütörtökön: *Zelus domus tuae*
 - nagypénteken: *Astiterunt reges terrae*
 - nagyszombaton: *In pace in idipsum*
- (c) A nappali kishórák befejezése megfelel a primáénak

(2) SAJÁTOSSÁGOK

- (a) Az éjszaka közepén kelnek föl
- (b) Mindhárom nap fa jelzőeszközzel „harangoznak”
- (c) A verzikulusokat teljes dallamon éneklik
- (d) Az 1. noktornus olvasmányainak (lamentációk) szakaszolása:
 - nagycsütörtökön: *Quomodo sedet sola civitas* (Thr 1,1)
 - nagypénteken: *Quomodo obtexit caligine* (Thr 2,1)
 - nagyszombaton: *Quomodo obscuratum est aurum* (Thr 4,1)
- (e) A 2. noktornus olvasmányai (Szent Ágoston Enarrációja a 63. zsoltárhoz):

- nagycsutortokon: *Exaudi Deus orationem meam cum deprecor* (Ps 63,2)
- nagypénteken: *Intenderunt arcum rem amaram* (Ps 63,4b)
- nagyszombaton: *Accedet homo ad cor altum* (Ps 63,7b)
- (f) A 3. noktornus olvasmányai (Szent Pal leveleibol):
 - nagycsutortokon: *Convenientibus vobis in unum* (1K 11,20)
 - nagypénteken: *Festinemus ingredi ad illam requiem* (H 4,11)
 - nagyszombaton: *Christus assistens pontifex* (H 9,11)
- (g) A fényeket zsoltaronkent oltják ki [azaz 15 gyertyát gyujtanak meg]
- (h) A laudesben van verzikulus, mégpedig mindhárom nap a *Christus factus est*
- (i) A laudes végén
 - van *Kyrie puerorum*
 - processziót tartanak
 - leborulnak, csöndben elmondják a *Pater noster*-t és a *Respice* könyörgést, majd távoznak
- (j) A primaban
 - nem mondanak antifónát
 - a szokott zsoltarok (Ps 53, 118,1–32) után: *Laudate Dominum omnes gentes* (Ps 116)
 - a befejezés olyan, mint a laudesben.

Mindazonáltal a sajátosságok sem egy szinten helyezkednek el: vannak köztük olyanok, amelyek egesz Európára jellemzők, és inkább a tőlük való eltérés számít kivételnek, és vannak olyanok is, amelyek kifejezetten az esztergomi hagyomány jelölői, nem beszélve a két véglet közti számos átmenetről. A következőkben ezért a H-ban rögzített sajátosságokat mérem össze a kesobbi magyar hagyomány és az európai környezet adataival:

A H szokatlan ’temporarie’ adverbiumat a PRG segít értelmezni az ’id est media nocte’ kiegészítéssel. A *Tenebre* kezdetének időpontjáról kevés forrás beszél, de tobbseguk az éjszaka közepét vagy —a Benedek-regulához hasonlóan— az éjszaka 8. óráját jelöli meg. Ritkább a napnyugta utáni időzítés, amelyet például az újkori kuriális gyakorlat vagy Toledo szokása képvisel. A H itt az európai átlagnak felel meg, de jellemző, hogy nagycsütörtökön hibásan írja az adverbiumot (*temporale*), és hogy a megfelelő mondat hiányzik a kesobbi esztergomi könyvekből.

A fa jelzőeszköz (*ligneum signum/ ligneus sonus*) használata a szent háromnapban szintén általános. Ilyenkor mind a mai napig kereplő, vagy a keleti rítusokban simandron (kalapacsal ütött fa léc) tölti be ezt a szerepet. Az adat azért tartozik mégis a sajatosagok közé, mert a harangozás tilalma csak a nagycsütörtöki mise Gloriajanal lép életbe, így a szerda este celebrált első *Tenebre*re néhol még szokás volt harangozni, és csak a másík két napon jelezte a zsolozsma kezdetét fa jelzőeszköz. A H nem tesz ilyen különbségét, és úgy látszik, ez egy általánosabb koncepció jegyében tortenik. Számos úzusra jellemző ugyanis, hogy igyekeznek szerkezeti szinten is megkülönböztetni a szent háromnap matutinumait, például naponként eltérő műfajú olvasmányokkal, a verzikulusoknak vagy a *Kyrie puerorum* verzusainak változtatásával. A H szerint azonban mindhárom *Tenebre* tokeletesen azonos szerkezetű: inkább a szent haromnapot egységben láttató szemlélet dominál, amit megerősít a rubrika háromszori ismétlése is. A kesobbi esztergomi gyakorlat lényegében megőrzi ezt az elvet, de —mint látni fogjuk— nem teljes következetességgel.

A verzikusok dallamáról nem rendelkezünk reprezentatív mennyiségű adattal. Egyelőre annyit lehet megállapítani, hogy Európa-szerte három megoldást ismertek: vagy a teljes, tehát melizmatikus dallamot használták (ezt fejezi ki a H 'pleniter' terminusa), vagy az egyszerű, valószínűleg fá-ré lelépéses dallamot (ez lenne a 'subtrahendo finem' megfogalmazás jelentése), vagy saját tónust használtak. Különös, hogy a későbbi esztergomi könyvek a PRG-ből vett megfogalmazást őrzik („non subtrahendo finem”), de tartalmát az ellenkezőjére fordítják: a BNS és a BS szerint ugyanis „subtrahendo finem” kell énekelni ezeket a verzikusokat. Ezt erősíti meg más megfogalmazásban a pálosok párhuzamos rubrikája is (*sine neuma*). A H rubrikája mindenesetre ellenkezik az érett esztergomi úzus gyakorlatával, de szövegileg annak kétségtelen előzménye.

Az első nokturnus olvasmányai az egész római rítusban a Jeremiásnak tulajdonított Siralmak. Sajátos recitativ tónusokon éneklék őket, ami hozzájárult ahhoz, hogy más olvasmányszövegeknél jobban rögzüljenek. A Lamentációk szövege elvileg folyamatos a három napban, gyakorlatilag azonban kimaradnak egyes részletek, főleg a hosszú 3. fejezetből. A kivágatok hozzárendelése az egyes napokhoz azért is szilárd, mert sokszor —így Magyarországon— más-más tónust kap a három nap, sőt negyedikként a sorozatot lezáró 5. fejezet, az úgynevezett *Oratio Ieremia* is. Az úzusonkénti variálódás három területen lehetséges: (1) a dallamváltozatokban, (2) a prológuiban és a konklúziós formulában, (3) a naponkénti szakaszolásban. Mivel a H itt csak neuma nélküli incipiteket közöl, a dallamváltozatok nem hozzáférhetők. A nagycsütörtöki első lamentáció prológuja, az *Et factum est postquam in captivitatem* a BNS-től kezdve az érett magyar úzus minden rész hagyományában megvan, a H azonban nem tud róla. Hiányzik az első fennmaradt esztergomi breviáriumból is, amiből óvatosan arra lehet következtetni, hogy valamikor a XIII. században vezették be. A prológu használatáról egész Európából, egymástól távoli úzusokból vannak adatok, de még a középkor végén is ezek jelentik a kisebbséget a prologust nem használó úzusokkal szemben. A *Ierusalem Ierusalem* konklúziós formuláról a H nem szól, de ebből nem lehet a konklúzió elhagyására következtetni, mert az része szokott lenni a leírt olvasmányszövegnek. A későbbi magyar gyakorlatban mindenesetre használták.

Ami a lamentációk szakaszolását illeti, a H és a legszélesebb értelemben vett magyar forrásanyag (Esztergom mellett tehát a pálos és a zágrábi is) egybevágh, mindenütt a *Quomodo sedet+Quomodo obtexit+Quomodo obscuratum* beosztással találkozunk, amely a Siralmak 1., 2. és 4. fejezete kezdetének felel meg. Hozzá kell tennem azonban, hogy Európa-szerte ez a legjellegzetesebb beosztás. Rajta kívül két elterjedtebb szakaszolás mutatható ki: az egyik a 2. helyett a 3. fejezettel (*Ego vir videns paupertatem*) kezdi a nagypénteki lamentációkat, a másik nagypénteket a *Cogitavit Dominus dissipare murum* (Thr 2,8), nagyszombatot a *Misericordiae Domini quia non sumus consumpti* (Thr 3,22) szakasszal indítja. Nagyobb jelentőséget a H és a magyar források egyezésének az ad, hogy a Magyarországgal szomszédos területeken, így Közép-Európában és Itáliában nem ez a szakaszolás, hanem a másik kettő volt szokásban, és a legutóbbit alkalmazta a H rubrikájának szövegmintáját jelentő PRG is.

A második noktornus olvasmányait szintén majdnem minden nyugati úzus Szent Ágoston Enarratiobol veszi, a kevés kivétel a kommentár helyett szermokat vagy más szerző zsoltarmagyarazatat reszeseti előnyben. Az Enarratiokat használó uzusokon belül is tobbsegben vannak azok, amelyek mindharm napra a 63. zsoltar magyarázatát irak elő folytatásokban. Ilyen a H mellett a teljes esztergomi és pálos hagyomány is. A magyar részahagyományok közül csak Zágráb járt más úton, ahol nagycsütörtökön még a 63. zsoltar kommentárja, de nagypénteken egy Aranyszájú Szent Jánostól, nagyszombaton pedig egy Szent Ágostontól való szermo hangzott el. A 63. zsoltarmagyarazat szakaszolása európai szinten igen variábilis, nem mondható tipikusnak. Az érett magyar hagyományban mégis következetesen az *Exaudi+Videamus+Merito*, azaz a H-étől némiképp eltérő beosztás ervenyeseul. A folytonosság itt tehat nem nyilvánvaló, de jelentős ellentét sincs a H és a magyar források között, és nem találtam olyan külföldi hagyományt, amely akár az egyiknek, akár a másiknak megfelelt.

Érdekesebb az a bizonytalanság, amely a H vonatkozó mondatainak szövegében jelentkezik. Ezek ugyanis következetesen a 63. zsoltar verseit adják meg a kommentár egyes szakaszainak incipitjekent, de a zsoltar számának megadásakor —ráadásul be-tuvel kiírva— nagycsütörtökön az 54., nagypénteken és nagyszombaton a 64. zsoltarra utalnak. Az 54. zsoltar kezdete (*Exaudi Deus orationem meam et ne despexeris deprecationem meam*) valóban hasonlít a 63. zsoltarehez (*Exaudi Deus orationem meam cum deprecor*), és a hozzá tartozó Ágoston-magyarázat valóban előfordul egyes úzusokban (pl. Róma, Burgos, Braga) mint a szent harmnap második noktornusainak olvasmánya. A 64. zsoltar (*Te decet hymnus Deus in Sion*) azonban biztosan tevedes: csak úgy magyarázható, mint az 54-es szám félúton megakadt atjavitasa 63-asra. A PRG végig a 63. zsoltarrol beszél, az 54-es szám ezért nem származhatott a legeredetibb szovegmintabol. Hogy valamiféle atszerkesztesrol van szó, azt az is erősíti, hogy a kezdosort a H nem az ágostoni eredetiben —és a kesobbi magyar breviariumokban is— olvasható Vetus Latina-változatban (*Exaudi ... dum tribulor*), hanem a zsolozsmában szokásos Vulgata-változatban (*Exaudi ... cum deprecor*) tünteti föl. Sem a forrásokról, sem a munkafolyamatról nem lehet megallapítani ennél többet, de az valosinu, hogy H szerkesztőinek forrásai közt volt olyan szöveg, amely legalább valamelyik napra az 54. zsoltar magyarázatát írta elő; ezt modosítottak tudatosan a 63. zsoltar magyarázatára. Ha a mintavétel nem is teljes, érdemes megjegyezni, hogy az 54. zsoltar e szerepben dél-európai egyházakban dokumentált.¹⁶³

Osi és széles körben elterjedt megoldás az is, hogy a Tenebre harmadik noktornusainak olvasmányai harm részlet Szent Pál apostol leveleiből. A H a legelterjedtebb változatot képviseli a *Convenientibus+Festinemus+Christus assistens* sorozattal. Ugyanezt a sorozatot találjuk minden kesobbi esztergomi breviáriumban, a pálos zsolozsma viszont Beda-homliakat, Zágráb pedig szermokat használ helyette. Európai szinten is számos adat van nem, vagy nem kizarolag bibliai olvasmányok olvasására, de a tobbseget a páli szakaszokat használó úzusok alkotják. Különbség köztük abban mutatkozik, hogy használnak-e a részletek elején *Fratres* formulát, hogy az utolsó vacsorát elbeszélő részletet pontosan melyik verstől kezdik (1K 11,17–23), illetve hogy nagy-

szombaton a Zsidókhoz írt levél *Christus assistens* (H 9,11) vagy *Quapropter intermittentes* (H 6,1) kezdetű szakaszát választják. A lehetséges változatok száma ezért elég ahhoz, hogy a H és az esztergomi rész hagyomány egyezésének jelentőséget tulajdonítsunk, különösen ha tekintetbe vesszük, hogy kissé mind a PRG-től, mind az általam tanulmányozott közép-európai forrásoktól eltérnek.

Az, hogy a fényeket zsoltáronként oltják ki, arra enged következtetni, hogy a H mögött álló úzusban 15 gyertyát égettek, az antifónák összegének megfelelően. A szöveg pontos hagyományozása miatt ugyanezt a rubrikát találjuk az esztergomi breviáriumban, de más források arra látszanak utalni, hogy legalábbis a késői magyar gyakorlatban inkább 13 gyertyát használtak. Ennek szimbolikáját (a Szűzanya és az apostolok) a RS, gyakorlatát (a gyertyák a 9 responzórium, a laudes zsoltárai, a Benedictus és a Kyrie puerorum után oltandók ki) a Telegdi-ordinárius fejt ki. Ugyanezt a gyakorlatot találjuk a pálosoknál és Olmützben is. A *Rubrica Strigoniensis* viszont megjegyzi, hogy egyesek szerint 15 gyertya lenne kívánatos, azaz a XV. századi Esztergomban még egymás mellett élt a két vélemény. A H és a magyar gyakorlat egyezése itt is a külföldi párhuzamok ismeretében válik csak jelentőssé. Az OR még nem határozza meg a gyertyák mennyiségét, hanem csak azt írja elő, hogy a templom bejáratától az oltár felé haladva nokturnusonként oltás ki a fények egyharmadát úgy, hogy a laudesre 7 gyertya maradjon égve. A Benedictusra azokat is ki kell oltani a középső kivételével. A PRG ezt tekinti a tulajdonképpeni római szokásnak, de leírja még azt az alternatívát, amely szerint 24, vagy a napok szerint ezt megháromszorozva 72 gyertyát gyújtottak meg.¹⁶⁴ Ebben az esetben nemcsak az antifónák visszatérése, hanem a responzóriumok után is eloltottak egyet-egyet. A legtöbb középkori emlék erről a változatról van, jöllehet az újkorban a 15 gyertyás triangulum vált jellemzővé.

Az első olyan adat, amelynek változatai egyértelmű regionális és történelmi mintázatot adnak, a laudes verzikulusa. Nyugat-Európában Ibériát kivéve egyáltalán nem használtak verzikulust; Itáliában egy három verzikulusból álló sorozatot használtak, amelynek kezdő tétele jellemzően a *Homo pacis meae*; Ibériában és a germán területeken pedig vagy mindhárom nap a *Christus factus est*, vagy egy három tételből álló, de mindig a *Christus factus est*-tel induló sorozat használatos. A verzikulus elmaradására szórványosan van példa Ibériában (pl. Burgos) és a germán táj szélein (pl. Köln, Uppsala) is. Magyarországon a legősibb szokás a háromszori *Christus factus est* lehetett: ezt képviseli a H mellett a CA és valószínűleg az első esztergomi breviárium,¹⁶⁵ sőt ezt az állapotot konzerválta a zágrábi rész hagyomány. A XIII. századtól azonban dokumentált a *Christus factus+Proprio Filio+Attendite* sorozat, összhangban például a salzburgi és passai szokással.¹⁶⁶ Ez az állapot maradt meg tartósan a pálos zsolozsmában. Maga Esztergom azonban legkésőbb a XV. század végén szakít vele, és a nyugat-európai párhuzamoknak megfelelően elhagyja a verzikulust. A magyar úzus eredeti állapota mindenesetre a H-nak felel meg. A verzikulusok alkalmazása illik a germán környezethez, változatlan ismétlődésük pedig a három nap zsolozsmáinak ahhoz a párhuzamos szerkesztéséhez, amely a H szerkesztői elgondolása lehetett.

A Magyarországon Kyrie puerorum-ként ismert, litániaszerű tétel a középkori egyházmegyes úzusok szinte mindegyikében megvan, használata önmagában legfőljebb

az órómai liturgiához, vagy egyes kivételesen puritán úzusokhoz (pl. Lyon, Vienne) képest lenne jellegzetes. Eppen az OR örökségét folytatva mellőzi viszont a litániát a PRG is, ezért a H rubrikái itt kénytelenek elszakadni a mintaszovegtol. Ez szép bizonyítéka annak, hogy a H a PRG frazeológiáját egy, a PRG-étől különböző liturgikus tartalom hordozójává teszi. Ahol a litánia megvan, ott a kovetkezto változatok lehetségesek: (1) a tétel mindharm nap azonos, és csak a legelterjedtebb 3–4 verzust tartalmazza; (2) mindharm napon azonos, de 5–6 verzussal; (3) nagyszombaton más verzusokkal egészül ki; (4) mindharm nap különböző verzusai vannak; (5) tropusokkal bővül. Az esztergomi hagyományban a XIII–XVI. századig egy mindennap azonos, negyverzusus, trópusok nélküli változatot találunk. Más magyar rész hagyományok ettől némiképp eltértek: a pálosok a tétel végén elénekelték a *Christus factus est* antifónát —tulajdonképpen az azonos szövegű graduále főrészét—, Egerben és Zagrabban pedig még az *Alpha et O* kezdetű tropusorozatot¹⁶⁷ is beiktatták a verzusok után. A H mindharm nap szó szerint ugyanazzal a rubrikaval szabályozza a *Kyrie puerorum* éneklését, ezért majdnem biztos, hogy a litánia verzusai nem változtak, a rubrikák adatai és hiányai sem állnak ellentétben az eret esztergomi szokással. Ennél is fontosabb azonban, hogy már a H is gyermekek szájába adja a Kyrieket (*dicant pueri alta voce*), ami európai viszonylatban egyáltalán nem tipikus, Magyarországon viszont résben máig élő gyakorlat.

Egyedülállóan magyar szokásnak tűnik viszont a litánia után tartott processzió. Ezt a pálosok kivételével minden ismert magyar rész hagyomány végezte, egy meglehetősen egységes tetelkeszlettel. A kivonuló processziót a *Rex Christe factor omnium*, a visszatérő processziót a *Hymnum dicamus Domino* himnusz kísérte, amelyeket strofankent háromszoros Kyrie-akklamacio szakított meg. A stáción, majd a kórusba visszatérve az 50., illetve a 66. zsoltárt mondták el, doxológia helyett a *Christus factus est* verssel, majd mindkét helyen csöndes *Pater noster*, és szintén csöndben a szent háromnap kollektája, a *Respice quasumus Domine super banc familiam tuam* következett, köszöntés és konklúzió nélkül. Egerben a strofankent ismétlődő Kyriek után további akklamaciok (*Christe audi nos, Maria sis propitia*) szólaltak meg. Kulfoldon csak a *Rex Christe factor omnium* himnuszról találtam adatot hasonló pozícióban: Salzburgban és Olmützben a litánia után ennek éneklése alatt hozták élő az utolsó, elrejtett gyertyát. A strófák közt Salzburgban szintén Kyrieket, Olmützben viszont az Egerből is ismert akklamaciokat énekelték. Processzió azonban egyik egyházban sem volt. Ezért, jollehet a H csak egyetlen mondatban tudósít a processzió pusztá tényéről, az adat perdöntő a H és a később magyar úzus folytonossaganak kérdésében.

A laudes lezárásának jellegzetes tételei mindenütt a *Miserere* zsoltár, a *Pater noster* és a *Respice* könyörgés, de változó testhelyzetben (leborulás vagy térdelés), kissé eltérő sorrendben, néhol kiegészítésekkel (précesz, *Ave Maria*, *Kyrie*, *Christus factus est*) és a *Respice*-könyörgésre vonatkozó eltérő szabályokkal, ami a köszöntést (*Dominus vobiscum*), az *Oremus* felszólítást, a konklúziót és az *Amen*-t illeti. A H leírása itt is megegyezik azzal a móddal, ahogyan később Magyarországon a stáción, majd a kórusba visszatérve imádkoztak. A „perjel” (*prior*) jeladására vonatkozó mondat ismét a PRG szövege, ezért nem szabad belőle a H monasztikus eredetére következtetni.

A prima három tényező szerint tud variálódni: (1) használ-e antifónát; (2) kiegészíti-e valamivel a három köznapi zsoltárt, és ha igen, mivel; (3) használ-e tételeket a zsoltározás után akár a prima ordináriumából (pl. précesz, Credo, Confiteor, officium capituli), akár propriumából (responsorium breve, verzikulus). Az antifóna, a responsum breve és a bővebb ordinárium használata kifejezetten dél- és nyugat-európai jelenség, a germán tájon legfőljebb verzikulus használatára akad példa. Speciálisabb a zsoltárok kiegészítése, itt ugyanis Európa-szerte az Atanáz-hitvallás (*Quicumque*) elmondása vagy kihagyása szokott kérdésként fölmerülni. Többségben azok az úzusok vannak, amelyek kihagyása mellett döntenek, elmondásáról inkább nyugati adatok vannak. Párhuzam nélküli viszont a H-nak az esztergomi és az egri hagyománnyal egyező rubrikája arról, hogy a prima szokásos zsoltárait a 116. zsoltárral (*Laudate Dominum omnes gentes*) kell kiegészíteni.

Összegezve azt állapíthatjuk meg, hogy a H-nak a szent háromnap zsolozsmáit szabályozó rubrikaanyaga szándékosan egyszerű, szinte monoton liturgiát ír elő. Szemben a korábbi ordók helyenként tapasztalható eredetiségével, itt mindig a legarchaikusabb, a római rítuson belül többségi, a germán tájba harmonikusan illeszkedő megoldások érvényesülnek. Ezt a bőjti egyszerűsödést már hamvazószerdánál is volt alkalmunk megfigyelni. A három napnak a rubrikák szövegében is kifejeződő szimmetriája egyszersmind újabb példa arra a hármasságokat és párhuzamokat kedvelő formaérzetre, amelyet már korábban észleltünk. A magyar úzus esztergomi részahagyományával való folytonosság általában kimutatható. Az egyetlen problematikus, bár annál érdekesebb adat az Ágoston-Enarratio szakaszolása és téves számozása, mely utóbbi valamiféle dél-európai szálát sejtet. A magyar hagyományon belüli archaizmus a melizmatikus verzikulusdallam, a Síralmak prologusának mellőzése, a 15 gyertyáról szóló rubrika és a *Christus factus est* verzikulus háromszori használata a laudesben. Bizonyító érvényű viszont a Kyrie puerorum utáni processzió említése és a 116. zsoltár jelenléte a primában.

A magánbűnbánat megkezdése [beginning of private penance]

Mint a hamvazószerdai ordóval kapcsolatban elővételeztem, a H a nagycsütörtöki szakaszban, a Tenebræről és a vezeklők visszafogadásáról szóló ordó között tartalmazza a *susceptio penitentis* szertartásának leírását. Az ordó tulajdonképpen a hamvazószerdainak magántermészetű megfelelője. Mint ilyen nem kötődik szorosan a liturgikus évhez, inkább a vezeklők visszafogadásához fűződő logikai kapcsolata miatt került a nagycsütörtöki szakaszba. Liturgikus rendje nem különösebben sajátos: az egész ordó a PRG megfelelő részének kivonata, ezért tételkészletével és szerkezetével kivételesen alig kell foglalkoznunk. Annál izgalmasabb az, ami az ordóból látszólag kimarad. Ha ugyanis nem elszigetelten elemezzük, hanem összehasonlítjuk a magánbűnbánatnak a nyugati hagyományban megszokott rituális gesztusaival, akkor fény derül arra a viszonyra, amely a vezeklő beiktatása és a H többi, bűnbánattal kapcsolatos ordója között áll fenn. Ez az összesen öt ordó ugyanis egy, a bűnbánatról alkotott logikus és átfogó elgondolás liturgikus kifejeződése.

átszerkesztés és hiányok a PRG-hez képest

A H leírása szerint a halálos bunnel terhelt vezeklő a paphoz járul, a földre borul elot-te, az pedig elmondja fölötte a hét bűnbánati zsoltárt. A zsoltárokat précesz követi *Convertere Domine* kezdettel, majd három oráció hangzik el a hamvazoszerdarol már ismert készletből, de kissé eltérő válogatásban. Ezek az *Exaudi Domine preces nostras*, a *Da quasumus omnipotens Deus* és a *Domine Deus noster qui peccatis nostris offenderis*. A pap ezek után a *Memento* formulát mondva meghamvazza a vezeklot, elmondja az *Adsit quasumus Domine* orációt, végül pedig az *Ecce eieceris* formulával kiveti a templomból. Miután kivettetett, elhangzik az *In sudore* responzórium a *Pro eo quod obadisti* verzussal, a pap elmondja a *Precor Domine* kezdetű könyörgést, és kiszabja a megfelelő elégtétel, gondosan mérlegelve a vétek jellegét, a bűnös társadalmi helyzetét, lelki beállítottságát és testi állapotát.

Az ordó szinte tételről tételre megfelel a PRG vonatkozó részének, a cím és az el-so mondat kivetelevel még a rubrikák megfogalmazása is azonos. Ami a címet illeti, az *Ordo ad dandam panitentiam* sem a H egyéni leleménye: sazamos, a PRG-nél korábbi penitenciale, kánonjogi munka és szakramentarium intitulalja így a maganbunbanatrol szóló fejezetet.¹⁶⁸ A kezdő rubrika sem ritkaság, csak a szónokias ’capitali fedatus scelere’ kifejezés tűnik egyelőre a H sajátjának. Hogy a szerkesztők nem sokat törődtek az ordó asszimilalasaval, azt a hamvazoszerdai előzményhez való viszonya is jelzi. A két rítus ugyanis nagy mértékben párhuzamos, mégis eltér a könyörgések válogatása, és ami még jellemzőbb: az *In sudore* responzoriumhoz e második alkalommal már a „standard” verzus járul. Ettől eltekintve is van azonban néhány mozzanat, amelyben a H műhelyének formaérzéke nyilvánul meg:

Az egyik, hogy az egész ordó kivonatos. Ez a PRG ordójának abundáns jellegéhez képest nem egyszerűen rovıdıtes, hanem értelmes és arányos válogatás. A H a 7 bűnbánati zsoltár után talán szándékosan választ ki éppen kétszer annyi, azaz 14 parverset a PRG 26 párverse közül. Ezeket sem gépiesen, hanem tematikus alapon, a kifejezetten bunbanatiakat előnyben reszesıtve emeli ki az eredeti sorozatból. A rendelkezésre álló 8 oráció közül hármat választ ki, akárcsak hamvazószerdán, és oszshangban a harmassagok iranti, már tobbsszor tapasztalt eloszeretetevel.

A másik jellemző mozzanat, hogy a H ordója könyörgéssel bucsuzik el a vezeklő-tol, és csak ezután írja elő az elégtétel kiszabását. A záró könyörgést a PRG nyolcas sorozatának végéről, az elégtételről szóló rubrikát annak korábbi, a H-beli szertartást megelőző szakaszabol kölcsönzi. A könyörgés egyrészt, esztétikai értelemben jellegzetes zaroaktusa mindenfajta rítusnak vagy rituselemnek, másrészt, spirituális értelemben az a szovegtıpus, amelyben az Egyház a leghatékonyabban nyilvánul meg: nemcsak megjelenítő [mimetic], hanem kegyelmet kieszkzolo módon. Ha a PRG a kivetes és az *In sudore* responzórium után befejezi az ordót, azzal mintegy racsapja az ajtót a vezeklore: azt fejezi ki, hogy a Paradicsom kapuja bezárult, a vezeklő és az Egyház kapcsolata —legalábbis átmenetileg— megszakadt. A H eljárása mögött egyrészt a lekerekıtettsegre való nagyobb hajlam, másrészt az együttérzés magasabb foka sejthető. Az elégtétel kiszabása sem jogi előzménye a rítusnak, hanem már annak kegyelmi, gyogyıto atmoszférájában történik.

Mindezeknél fontosabb, hogy a H nem a PRG teljes ordójának, hanem csak egy bizonyos szakaszának rendjét követi. Az eredeti változat szerint a pap, mielőtt a bűnbánót fogadná, visszavonul, és egy apologetikus könyörgést mond. Ezt követi a tulajdonképpeni gyónás, azaz a bűnök megvallása, amelynek során a pap lelkitükörszerűen, kérdésekkel és magyarázatokkal segíti a gyónót. Ha az őszintén megvallotta minden bűnét, a pap kérdésére adott három feleletben hitvallást kell tennie. Ha erre nem hajlandó, akkor nem kaphat penitenciát, azaz nem szabad őt fölvenni a vezeklők rendjébe. A hitvallás után —a későbbi korok úgynevezett bánatimájához hasonlóan— a gyónó egy hosszabb bűnbánati formulával (*Confiteor*) fejezi ki töredelmét, amelyre a pap a közismert *Misereatur* szavakkal felel, majd kiszabja az elégtételt. A H-ban is szereplő szakasz csak ezután veszi kezdetét. Ebben a kontextusban tehát egy privát, nagyrészt aliturgikus gyónási cselekménysor teszi lehetővé, hogy a bűnösből vezeklő legyen, azaz liturgikusan mintegy fölavattassék. Nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a bűnbánattartásnak e koncepciója szerint a gyónáshoz nem csatlakozik föloldozás. A szoros értelemben vett gyónás a vezeklés előfeltétele, a föloldozás előfeltétele pedig a vezeklés. A H mindenesetre kihagyja a gyónási szakaszt.

A PRG másik többlete a bűnbánati zsoltárok, verzikulusok és könyörgések után következik. Ekkor ugyanis, ha —amint a rubrika megjegyzi— a hely és az idő lehetővé teszi, a pap a vezeklővel a templomba megy. Itt egy rövidebb és már nem annyira a bűnbánatra, mint inkább a lelki gyógyulás és újjászületés reményére koncentráló imasorozatot mondanak el. Ez négy zsoltárból, három párversnyi préceszből és egy könyörgésből áll. Utána a pap votív misét mutat be a vezeklőért, és csak ennek végével folytatódik az ordó úgy, ahogyan a H-ból már ismerjük: a hamvazással és a kivétéssel. A zsoltárokból, préceszből és könyörgésekből álló mozzanat már a PRG szerint is fakultatív, és valóban, a későbbiről ismert vezeklési rítusok vagy az első, vagy a második modul tételeit használják, de nem a kettőt együtt (a második sorozat jól azonosítható azokról a zsoltárokról, amelyek nem bűnbánatiak [Ps 53, 102], és arról, hogy a précesz ott a *Salvum fac* verssel indul). Érthető, ha az egyébként is tömörségre törekvő H ugyanígy tesz. A votív misék halmozása pedig mintha egyébként is idegen lenne tőle: már a víz nagyobb megáldásánál is azt láttuk, hogy a H nem veszi igénybe a votív misét mint kegyelemforrást ott, ahol a germán úzusok általában így tesznek.

A kor, a tételválogatás és a rubrikák megfogalmazása alapján kézenfekvő, hogy a H közvetlen előzménye a PRG valamelyik változata, vagy valamely abból merítő pontifikále volt. Maga a rítussor azonban nem a PRG találmánya. Az egyházkormányzati ordókhhoz hasonlóan a bűnbánatiak is legalább annyira hagyományozódnak kánonjogi, mint liturgikus környezetben. Az *Ordo ad dandam pœnitentiam* már az ősi szakramentáriumokban megjelenik egy hasonló ordónak, vagy legalábbis annak az 5–12 orációnak a címeként, amelyek közül a PRG 8 és a H 3 tétele is való.¹⁶⁹ Ugyanezt a címet használják a penitenciálénak nevezett könyvek, amelyeknek fő témája a bűnök fajtái és a hozzájuk rendelt vezeklés, de amelyek sokszor liturgikus keretbe ágyazzák a bűnkatalógust:¹⁷⁰ ez felel meg a pap kérdéseiben testet öltő lelkitükörnek. A kánonjogi gyűjtemények szintén tartalmazznak a bűnbánatot tárgyaló fejezeteken belül liturgikus ordót. A PRG sokat merít prümi Reginótól, de Burchard és később Gratianus is

közül analóg helyeket.¹⁷¹ Végül liturgikus vonalon Pseudo-Alkuin liturgiamagyarázata érdemel elsősorban említést, ebben ugyanis —*Ordo ad dandam pœnitentiam* cím alatt— a PRG ordójának legnagyobb része megvan, jóllehet éppen az a szakasz hiányzik, amelyet a H-ban megtalálunk. Számos, a PRG-nél korábbi vagy vele megközelítőleg egykorú pontifikále is tartalmazza ugyanezen szertartástípus változatait.¹⁷² A XI. század után sem merül feledésbe. Ennek elemeit látjuk viszont egyrészt a gall és anglo-normann úzusok hamvazószerdai abszolúciójában, másrészt a germán úzusok nagyhétfői kivetésében.¹⁷³

A magánbűnbánat liturgikus koncepciója

Mivel a változatok és a gyűjtemények, amelyek tartalmazzák őket, igen sokfélék, ráadásul többnyire nem feleltethetők meg konkrét úzusoknak, egyelőre el kell tekintenem a bűnbánati ordók tipológiájának fölvázolásától. Az azonban már ennyiből is megállapítható, hogy melyek a változatokat összetartó, állandó szerkezeti elemek. Ezek (1) a pap apológiája, (2) a bűnkatalógus, (3) a hitvallás, (4) a bűnvallás, (5) az elégtétel kiszabása, (6) a zsoltárokból, préceszből és orációkból álló rész (amely szabadon bővíülhet egy második ilyennel és a misével), (7) a hamvazás és a kivetés, (8) végül pedig —a nyugat-európai *absolutio populi* esetén azonnal, egyébként csak a vezeklés után— a föloldozás.

Ezeket a mozzanatok a H öt különböző ordóba szétosztva tartalmazza: (1) A bűnbánati zsoltárok és könyörgések, a hamvazás és a vezeklők kivetése már a hamvazószerdai ordóban szerepelt. (2) Ugyanezek précesszel kiegészítve, kissé más változatban megvannak a magánbűnbánat jelenleg tárgyalt ordójában. (3) Ezt követi a legnagyobb szabású bűnbánati ordó, a vezeklők nagycsütörtöki visszafogadása. (4) A nagycsütörtöki olajszentelési misében, közvetlenül a krizma konszekrációja előtt olvasható egy allokúció a hitről, amelyet hitvallás, közös bűnvallás és föloldozás követ. (5) A liturgikus év végét is magába foglaló lakúna után egy második *susceptio pœnitentis* következik, amelynek megmaradt része bűnkatalógust, bűnvallást, a gyóntatót együttérzésre és megkülönböztetésre intő buzdítást (utána az elégtétel kiszabására vonatkozó rubrikával), litániát, préceszt és föloldozást tartalmaz. Ez az elrendezés töredezettnek tűnik, és számos elemet kétszer tartalmaz. Valójában azonban egyetlen összetartozó, értelmes sorozat, amelyben az ordók egymást értelmezik.

A középkori bűnbánati praxis sokat vitatott kérdése a magán- és a nyilvános, kánoni bűnbánat viszonya.¹⁷⁴ Az ezzel kapcsolatos vélemények közt nem feladatom állást foglalni, de az eddigi, töredékes adatokból is kiviláglik, hogy a helyzet koronként és helyenként különböző volt. Így például az újabb kutatás fókuszában álló nyugat-európai gyakorlatban szorosan összekapcsolódott a kánoni vezeklés az egész nép periodikusan tanúsított bűnbánati gesztusaival.¹⁷⁵ A H bűnbánattartásról kialakított elképzelése viszont rekonstruálható, még akkor is, ha megmarad eszmei szinten, azaz nem következtethetünk belőle mindjárt a korabeli magyar egyház társadalmi életére.

Ez az elképzelés három bűnbánati formával számol: (1) a keresztény nép „rutinszerű”, évenkénti bűnbánatával; (2) a súlyos bűnösök „rendes”, nyilvános bűnbánatával; (3) a súlyos bűnösök „rendkívüli”, magánjellegű bűnbánatával.

A „rutinszerű” és a „rendes” kánoni bűnbánat ideje egyránt a nagyböjt, kezdete hamvazószerdá, vége nagycsütörtök. Ezért van, hogy hamvazószerdán előbb a klérus és a gyülekezet részesül a hamvazásban, majd előszólítják a vezeklőket, akik speciális értelemben ismétlik meg a nép általános értelemben már elvégzett bűnbánati gesztusait. A két csoportot erős szolidaritás köti össze: a gyülekezet önmaga ritualizált képét látja meg a vezeklőkben, a vezeklők viszont vigasztalást nyernek a gyülekezet önkéntes megalázkodásából, compassiójából. Nem ennyire nyilvánvalóan, de kettős a nagycsütörtöki szertartás is, amelyet később fogok részletesen elemezni. A vezeklők visszafogadása még nem föloldozás, hanem csak a hamvazószerdai kiűzés fordítottja, a vezeklői státusz megszüntetése. Ez még csak a nyilvános vezeklőket érinti. Általa újra egyesülnek a gyülekezettel, amely egyenrangú felekként fogadja vissza őket, hogy azután az olajszentelési misében már együtt végezzék el a hitvallást és a bűnvallást, és együtt kapják meg a föloldozást. Azért éppen a krizmaszentelés előtt, mert az Egyház „legerősebb” szentelményének, a Szentlélek közlekedőeszközének (*vehiculum Spiritus Sancti*) létrehozása igényli a legerősebb kegyelmi közösséget, amint a krizmaszentelést bevezető buzdítás fogalmaz.

Kívül van viszont az éves cikluson azoknak a súlyos bűnösöknek a vezeklése, akik nem ritualizált, nyilvános módon vezekelnek, vagy akik a liturgikus évtől függetlenül, a bűn elkövetése után gyakorolnak bűnbánatot.¹⁷⁶ Az ő vezeklői státusuk nem föltétlenül hamvazószerdával kezdődik, hanem egyszerűen akkor, amikor tetteiket megbánva a paphoz járulnak. Ez a rítus a hamvazószerdai kivetéssel analóg, ezért ugyanúgy nem tartozik hozzá föloldozás. A bűn elkövetése, és ezért megbánása sem időzíthető, de semmi akadályja nincs annak, hogy a vezeklésüket „rendkívüli” módon megkezdők a „rendes” formában, azaz nagycsütörtökön fogadtassanak vissza a gyülekezetbe. Erre utal az a számos forrással dokumentált történelmi tény, hogy a nagycsütörtöki visszafogadás ősi és egyetemesebb rítus, mint a hamvazószerdai kiűzés. A föloldozást a „rendes” és a „rendkívüli” vezeklők együtt nyerik el.

Mégis fölöslegesnek tűnik a H második *susceptio penitentis* ordója. Hogy nem az, azt egyrészt tartalma, másrészt a könyv szerkezetén belüli helye mutatja meg. A második ordó éppen azokat a mozzanatokat tartalmazza (bűnkatalógus, bűnvallás, föloldozás), amelyek az elsőből hiányoztak. Az elégtétel kiszabásáról azonban mindkettőben szó esik, és ez implicit módon azt föltételezi, hogy az első ordó is számol a bűnös gyónásával, még ha a H nem is ír róla. Ebben az értelemben tehát a két ordó valóban duplikátum. A jelenség magyarázatát az adja meg, hogy a második ordó a H utolsó, exodiasztikus szakaszában, a betegek kenete és a föltételezhető, de elveszett gyászszertartások előtt helyezkedik el. A bűnbánati ordókhoz a szakramentáriumokban is szorosan kapcsolódik az úgynevezett *reconciliatio penitentis ad mortem*, vagyis a vezeklő „rendkívüli” föloldozása a halál küszöbén. Ez éppúgy nem időzíthető, mint a bűn elkövetése: ilyenkor a bűnvallás és a feloldozás megtörténik, de az elégtétel elmarad, pontosabban jelképes mértékűre csökken, és az Egyház úgynevezett kegyelmi kincsestárából származó lelki javak egészítik ki.

A második magánbűnbánati ordó tehát —exodiasztikus kontextusa alapján— nem ugyanaz a bűnbánati ordó egy másik változatban, hanem egy speciális bűnbánati ordó

in articulo mortis. Az, hogy a bűnkatalógus és az elégtétellel kapcsolatos szövegek ebben kaptak helyet, esetleges választás eredménye. Lehetek volna az első magánbűnbánati ordóban is, de a szerkesztő nem akarta őket megismételni, és úgy döntött, hogy a kidolgozottabb, eredetibb ordóban, azaz a másodikban helyezi el őket. De csak ennek, és majd a nagycsütörtöki olajszentelési misének ismeretében alkothatunk teljes fogalmat arról, hogy miként tervezte el a magánbűnbánat komplex liturgiájának magyar redakcióját.

A vezeklők visszafogadása nagycsütörtökön

Mint az előző fejezetben előveteltem, valószínű, hogy a vezeklés befejezésének, a vezeklők visszafogadásának és föloldozásának (*reconciliatio*) rítusa eredetibb, mint kivetésüké. Ezt azért feltételezhetjük, mert vannak olyan korai, VII–X. századi források,¹⁷⁷ amelyekben a vezeklés kezdete kevésbé nyilvános és liturgikusan kidolgozottabb, míg a visszafogadás liturgiája érett változatában áll előttünk. Másrészt az lehet a magyarázat, hogy a bűn és így a következményét jelentő kiközösítés nem kollektív és nem rögzíthető az időben, tehát a bűnösök egyesével és az elkövetés után lehetőleg minél hamarabb kell, hogy megkezdjék vezeklésüket,¹⁷⁸ a visszafogadás azonban ünnepélyes, közösségi esemény, amelyet indokoltan helyeznek el a nagyheti szent háromnap, azon belül pedig az eucharisztikus közösség létesítő eseménye, az utolsó vacsora emlékezetének napján.

A szertartás a H szerint a római időszámítás harmadik órájában, a délelőtti közepén indul, azaz megelőzi a nap miséjét, amelyen —a föloldozás után— a krizma fölszenteltetik és az eucharisztikus közösség majd helyreáll, és amely az Egyház teljességét jeleníti meg: a római pápai misék nyomán a püspök tizenkét áldozópap, hét szerpap, hét alszerpap és két akolitus segédletével celebrál. A püspök már ehhez a miséhez öltözik be, és mondja el közben a *praeparatio missae* előkészületi zsoltárait.

A hét szerpap egyike azonban, mégpedig a főesperes (*archidiaconus*), aki az egyház-kormányzati rítusok alkalmával is közvetítői szerepet töltött be, nem az ünnepi misének megfelelő öltözékét veszi föl, hanem egyetlen fehér ruhában (*alba*), mezítláb áll a vezeklők között. Ezzel létrejön a két pólus: egyfelől az Egyházat megjelenítő, ünnepi ruhákba öltözött klérus, másrészt a zsákba öltözött, mezítlábas vezeklők. A kettő közt a kapcsolatot és így a helyreállítás esélyét a főesperes jeleníti meg, aki alanyilag ugyan az első csoporthoz tartozik, de megjelenését tekintve a másodikhoz alkalmazkodik. Ezt a helyzetet képezi le a két csoport elhelyezkedése is. A püspök a templom kapuja előtt (*prae foribus*), a vezeklők felé fordulva ül bírói székén, míg asszisztensei mellette és körülötte állnak. A főesperes a vezeklőkkel távolabb, a papsággal szemben áll a templom előcsarnokában (*in atrio*). A rubrikák egy római típusú bazilika teréhez illenek, ahol a templom kapuja előtt valódi, oszlopsorokkal szegélyezett, nyitott, négyszögletű átrium épült. Ez az átrium a kint és a bent közti átmeneti tér, amely igen alkalmas a vezeklők állapotának modellezésére,¹⁷⁹ és viszonylag nagy területe miatt lehetővé teszi a következő mozzanatot, a szakaszos közelítést.

A püspök ekkor egy zsoltárszövegű antifónát énekel: *Venite filii audite me* kezdettel. Erre a főesperes térdhajtásra, majd fölállásra szólítja a vezeklőket. Ez így ismétlődik meg még kétszer, a vezeklők pedig az antifóna minden egyes elhangzása alatt közelebb járulnak a püspökhöz. A harmadik térdhajtás már a püspök előtt történik. A vezeklők és a főesperes ekkor a püspök lábaihoz borulnak, és a fölállásra szólító formulát már nem a főesperes, hanem a püspök jelzésére egy másik, ünnepélyes díszbe öltözött és a püspök mellett álló, tehát az ő pólusához tartozó szerepap mondja ki. A vezeklők és a főesperes erre fölállnak, a *Venite* kezdetű antifónát pedig a teljes klérus éneкли újra, ekkor már hozzávéve a teljes zsoltárt,¹⁸⁰ és versenként megismételve az antifónát.

A főesperes ekkor a híres *Adest o venerabilis pontifex* kezdetű allokúcióval fordul a püspökhöz, amely párhuzamba állítja a keresztség vizét és a bűnbánat könnyeit, a hit-tanulókat és a vezeklőket, az Egyház gyarapodását a megtértek, illetve a visszatértek által. Ezt követi a szertartás szakramentális, azaz vallási értelemben „hatékony” szakasza. A vezeklők ismét leborulnak. A leborulás itt és később nemcsak az alázat gesztusa, hanem a szimbolikus halálé is, amely az új emberként való újjászületés feltétele. A tulajdonképpeni liturgikus imádság egy hosszabb szöveg (*Deus, qui humani generis benignissimus es conditor*), amely stílusával a prexekre emlékeztet. Van, ahol ez vagy egy másik, vele rokon ima formailag is megkapja a prefációk jellegzetes bevezető dialógusát és dallamát, de mivel ez nem valódi konszekráció, sem egy másik, központi imádság bevezetése, a H ordója megelégszik a stilisztikai, asszociatív kapcsolattal. Ez minden bizonnyal azzal is összefügg, hogy a H bűnbánati koncepciója szerint hátravan még a föloldozás, amely majd a misében, a krizmaszentelés előtt következik. A főima csak a negatív státuszt szünteti meg, létrehoz egy semleges státuszt, de a vezeklőknek a pozitív státuszra még várniuk kell.

A főimát öt zsoltár, három verzikulusból álló précesz és egy rövid könyörgés vezeti föl. Ez a rész hasonlít a PRG-nek ahhoz a második sorozatához, amely a magánbűnbánat ordójából kimaradt, de nem azonos vele. Mind a zsoltárok és a verzikulusok, mind a bevezető ima apologetikus természetűek: a püspök szolidaritását fogalmazzák meg a vezeklők iránt, hangsúlyozzák az ellentétet személyének méltatlansága és hivatalának méltósága között. A főima után egy újabb, rövid könyörgés következik. Kompozíciós értelemben ez szimmetrikus a főima előtti, apologetikus könyörgéssel, de szerepe már a főima lecsengetése, hatásának megerősítése. Valószínűleg nem véletlen, hogy a H itt is szívesen rendel három orációt egymás mellé.

Ezután megint a főesperes következik a *Redintegra in eis, apostolice pontifex* kezdetű, rövidebb allokúcióval, tulajdonképpen az *Adest o venerabilis* folytatásával. A püspök figyelmezteti a vezeklőket, hogy amit a bűnbánattal lemostak, ahhoz többé vissza ne térjenek, majd mindjárt újra fölhangzik a *Venite* antifóna a 33. zsoltár verseivel váltokozva. Közben a főesperes egyesével a püspök kezébe adja a vezeklők kezét, a püspök pedig továbbadja őket képviselőjének, azaz annak a szerepájának, aki az első szakaszban a harmadik fölállásra szólította őket. A püspök és a szerepap vezetésével, más források alapján vélhetően sorban, egymás kezét fogva bevonulnak a templom

közepéig, amelyet a rubrika kifejezően a templom vagy az Egyház ölének (*gremium ecclesiae*) nevez.

Itt a püspök újabb allokúciót intéz a vezeklőkhöz. Ez egyfelől a főesperes előző két allokuciojanak felel meg: mindhárom a ritusor szakaszait hivatott összekapcsolni. Másfelől valamiféle buzdítás, amelynek fő motívumai a visszaeséstől való tartózkodás és az Isten ırgalmaba vetett bizalom. A nagycsütörtöki ordóban először itt fogalmazódik meg a paradicsomból való kiuzetes párhuzama, amely a hamvazószerdai ordoknak volt meghatározó témája, ami viszont a reményt illeti, a püspök Dávid király vetkere utal, aki egyszerre követett el gyilkossagot és házasságtörést, mégis bocsánatot nyert.

Az utolsó szakasz a szakramentális rész megfelelője, azzal a különbséggel, hogy amaz inkább a határhelyzetet jelölte, a rítus tulajdonképpeni valtopontja volt, ez pedig már aggregációs jelentőségű, az elért, új állapotot fejezi ki és erosıtı meg. Azt a szerepet, amelyet korabbban a *Venite* antifóna és a 33. zsoltár töltött be, itt a *Cor mundum* antifóna és az 50. zsoltár veszi át. Ezalatt a püspök a vezeklokkel a templom közepéről a kórusba (*oratorium*) vonul: ez újabb hataratlepes, hiszen a kórust a hajótól a középkorban kapuval ellátott rekesztő, úgynevezett lettner választotta el. A kórusban ismét leborulnak —ezt tették először a kapu elé érve, majd a szakramentális rész alatt is—, míg a klérus litániát énekel. A mindenszentek litaniajarol van szó, vagyis az Egyházba visszafogadottak a belsőbb terszakaszba, a kórusba lépve mintegy új társadalomba is kerülnek, a szentek társaságába. A litániát ot verzikulusból álló précesz követi, amely egy terjedelmes, tizennégy könyörgésből álló sorozatban csúcsosodik ki. Ez a föloldozást kérő imáknak egy minden kulonosabb rendszert nélkülöző gyűjteménye. Az sem biztos, hogy teljes egészeben használták: forrásunkban a tizennegyedik tétel után két könyörgés erejéig véletlenül urakezdodik a sorozat. Mindenesetre a második szakasz foimajaval párhuzamos módon zárja le a visszafogadást. Amikor befejeződik, a vezeklők fölkelnek a földről, a püspök pedig békecsókot vált velük, a tiszteletadás és az egy kozsoseghez tartozás jelét.

Térben a ritusor három határsávon való atlepesbol, hierarchikusan emelkedő szentsegu terszakaszok bejarasabol áll. Az elso hataratlepes mintegy előkészület: az atriumon való haromreszes, a hívogató antifonakra felelő, de terdhajtasok által több-szor megszakitott áthaladás. A második hataratlepes a tulajdonképpeni belépés a templomba, amikor a püspök szerpapja segítségével kezen fogva bevezeti a vezeklőket a templom közepére. Végül a harmadik hataratlepes a templom közepéről a kórusba való bevonulás, ahol a mindenszentek litániája a szentek polgártársainak, a püspök bekecsokja pedig testvéreknek nyilvánítja a vezeklőket. Mindhárom vonulást, azaz processziót antifóna és zsoltarenek kíséri, de az elsonel csak lassan, szaggatottan bontakozik ki az ének is.

Szovegileg három allokúció és két euchologikus, szakramentális szakasz jelöli a megállásokat, azaz a stációkat. Az allokúciók összekötő és tagoló szerepű rıtuselemek, az euchológiai szakaszok önálló „események”: alattuk a vezeklők, mint más rítusokban a szentelendok, folldre borulnak. A leghangsúlyosabb szakasz, a szertartás logikai középontja a templomba való belépést megelőző és lehetővé tevő főima, amelyet

szimmetrikusan vesznek körül az allokúciók és a processziók. A templom közepére való belépés után látszólag megtörik a szimmetria, de ez már egy másik, posztlimináris szakasz, amely önálló logikát követ, és nem az átmeneti, hanem a megszentelő rítusokhoz hasonlít abból a szempontból, hogy itt az euchologikus rész nem az átmenet föltétele, hanem megerősítése.

I. A negatív állapot fölszámolása

1. PROCESSZIÓ (belépés az átriumtól a kapuig)

- (a) Ant. *Venite filii audite me* (3×)
- (b) F. *Flectamus genua, Levate* (3×)
- (c) Ant. *Venite filii audite me*
- (d) Ps. *Beati immaculati/Benedicam Dominum in omni tempore*

2. STÁCIÓ (szakramentális rész: a vezeklők alkalmassá tétele a belépésre a kapuban)

- (a) Exh. *Adest o venerabilis pontifex*
- (b) 5 zsoltár, précesz
- (c) Or. *Adesto Domine supplicationibus nostris et me* (apológia)
- (d) Or. *Deus qui humani generis benignissimus es conditor* (főima)
- (e) Or. *Præsta quæsumus Domine his famulis tuis* (lezárás)
- (f) Exh. *Redintegra in eis apostolice pontifex*

3. PROCESSZIÓ (a kaputól a templom közepéig)

- (a) Ant. *Venite filii audite me*
- (b) Ps. *Benedicam Dominum in omni tempore*

4. STÁCIÓ (megérkezés a templom közepére, az Egyház ölébe, a visszafogadás vége)

- (a) Exh. *Audivistis fratres carissimi qualiter primus homo*

II. A pozitív állapot megerősítése

5. PROCESSZIÓ (a templom közepétől a kórusig)

- (a) Ant. *Cor mundum crea in me Deus*
- (b) Ps. *Miserere mei Deus secundum magnam*

6. STÁCIÓ (földreidőzés, megszentelés és a közösség kinyilvánítása)

- (a) Litánia
- (b) Précesz
- (c) 14 könyörgés
- (d) Békecsók

A későbbi magyar hagyomány

A vezeklők visszafogadását illetően abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy a magyar középkornak gyakorlatilag minden évszázadából rendelkezünk egy-egy ordóval, és ezek földrajzilag is nagy távolságot fognak át. A köztük lévő különbség minimális, ezért az öt változatból könnyen elvonatkoztatatható az az ideális ordó, amelyet a

nemzetkozi összehasonlításban majd joggal tekintünk jellegzetesen magyarnak. Oszszetartozasukat megerosıtı, hogy a rubrikák megfogalmazása mind az ot forrásban egybecseng. Az ordó befejező szakasza viszont vitathatatlanul megváltozik az idővel, ami a nyilvános vezeklés koncepcıjanak átalakulását jelzi, mindenekelőtt az abszolucio helyzetét és jelentőségét illetően.

A H-hoz időben legkozeebbi, sőt vele minden bizonynal szövegtörténeti kapcsolatban álló változat hordozója a PZ, a XIII. századi zágrábi gyakorlat tanúja. Ezt követi az MNS egy nemrégiben előkerült toredeke,¹⁸¹ amely a XIV. századi Esztergom szokását dokumentálja. A töredék az ordinariuskonyvekhez hasonlóan bo rubrikaanyagot tartalmaz, de a liturgikus szövegekre csak incipitekkel utal, azaz a rítus nem volt elvégezhető magából az MNS-bol. Ez azt jelenti, hogy föltételeznünk kell egy egykorú esztergomi pontifikalet, amely az MNS-ben kivonatolt ordót teljes terjedelmében kozolta. A XV. századi ordó forrása egy Párizsban orzott kódex (Bibliotheque nationale de France, Lat. 1219), amelynek mindeddig egyetlen magyar vonatkozását tartották számon: a benne szereplő litániában Szent István, Imre és László neve szerepel. Épp a rekonziliációs ordó részletes elemzése mutatja meg, hogy a kódex magyarabb, mint amilyennek eddig tartottuk, és ezért érdemes a további kutatásra. Paleografaiilag azonban elut a magyar hagyománytól, címe kuriális pontifikalenak mondja, a korábbi kutatás pedig dominikánus eredetűnek tartotta.¹⁸² Idegensege a jelen elemzés szempontjából csak értékesebbé teszi: jollehet nem tudjuk, milyen intézmény szokását írja le, az nem kétséges, hogy ez az intézmény nem az esztergomi katedrális volt, így azok a vonások, amelyek a párizsi kódexben és a tobbi forrásban kozosek, a szélesebb értelemben vett magyar uzushoz tartoznak. Végül a XVI. század elejéről az OA-ban maradt fönn váratlanul részletes leírás a rekonziliaciorol, amely explicit módon hivatkozik a párhuzamosan használandó pontifikalera. Az adat azért is jelentős, mert a XV. századtól kezdve fönnmaradt magyarországi pontifikálék már kivétel nélkül a PGD példányai, amely a vezeklők visszafogadásának egy egészen más rendjét tartalmazza. Hogy az OA változata nem archaikus maradvány,¹⁸³ azt reszletesegen túl épp egyéni vonásai bizonyítják. Egyrészt olyan, a tobbi ordóban nem szereplő tételeket tartalmaz, amelyek nem vezethetők le a „korszerű” PGD-bol, és így egy nagymúltú reszhagyomanyt folteteleznek. Másrészt olyan drámai gesztusokkal és diszciplináris rubrikakkal egészül ki, amelyek leginkább egy még használatban lévő, sőt virágzó rítus késő középkori továbbfejlesztéseként magyarázhatók. Az egri rekonziliáció fényében akár azt is meg lehet kérdőjelezni, hogy a PGD a XVI. századra kiszorította volna a magyar szekesegyhazakbol a helyi pontifikalekat.

A következőkben kiemelem a magyar rekonziliaciok közös jegyeit, illetve értelmezni ıgyekszem azokat a mozzanatokat, amelyek különböznek bennük. Mint látni fogjuk, a kulonbsegek nem a hagyományozás esetlegességei, hanem tudatos beavatkozások abba az ordóba, amelynek osalakjat a H jelenıtı meg.

A PZ kivételével minden forrás a *preparatio ad missam* zsoltaraival kezd. Ez a tény nyomatékosítja, hogy az ordó kidolgozói a rekonziliaciot a nagycsütörtöki mise részének fogták föl: így helyezték el benne, mint máskor az Aspergest és a misekezdo processziót, amelyek szintén bűnbánati jellegűek. Ez azért figyelemreméltó, mert a

vezeklők visszafogadásának legkorábbi, az első évezredből való forrásai szintén a misébe illesztik az ordót —a rekonziliáció ugyanis végső soron az eucharisztikus közösség helyreállítása—, továbbá azért, mert igazolja azt a benyomásunkat, hogy a misében, a krizmaszentelés előtt következő hitvallás, bűnvallás és abszolúció tulajdonképpen a rekonziliációs ordó része.

A preparatio zsoltárai közül az első négy (Ps 83, 84, 85, 115: *Quam dilecta, Benedixisti, Inclina, Credidi*) megegyezik azzal a néggyel, amelyet Magyarországon és külföldön is leginkább használtak a sorozat elején, de a másik három (Ps 131, 132, 133: *Memento, Ecce quam bonum, Ecce nunc*) csak erre az alkalomra jellemző. Helyettük a legmegbízhatóbb magyar misekönyvekben a XII. századtól kezdve a középkor végéig a 116. zsoltár (*Laudate Dominum omnes gentes*) zárja a sort ötödikként.¹⁸⁴ Csak találgatni lehet, hogy milyen tartalmi megfontolások vezették a válogatás összeállítóit, de a bűnbánati zsoltárokénak megfelelő hetes szám biztosan tudatos. Tudatosak a módosítások is: míg az MNS a H-val tökéletesen azonos sorozatot közöl, addig a Lat. 1219 elhagyja a három rendhagyó zsoltárt, és helyettük a 129-et (*De profundis*) veszi föl ötödikként: azt a zsoltárt, amely a PZ miserendjében, de például a kuriális könyvekben is áll e pozícióban.¹⁸⁵ A szokásos magyar preparatio befolyása érvényesül az OA-ban, amely a sorozatot a 116. zsoltárral egészíti ki, de annak érdekében, hogy a hetes szám ne sérüljön, elhagyja a 85. zsoltárt. Ezt azért teheti meg büntetlenül, mert az MNS-sel összhangban később, az apologetikus szakaszban fogja majd alkalmazni. Az időszaknak és a bűnbánati tónusnak megfelelően doxológia nélkül, helyette a *Christus factus est* verssel szólnak meg a zsoltárok. Egyedül az MNS még a szent háromnap általános orációját, a *Respice*-t helyezi el lezárásul a zsoltározás végén.

A következő szakaszon, az első *Venite*-processzió előtt csak a Lat. 1219 tér el a többi adattól azzal, hogy mindjárt a preparációs zsoltárok után a hét bűnbánati zsoltárt iktatja be, szintén doxológia nélkül és a *Christus factus est* konklúzióval, az *Adest o venerabilis* allokúciót pedig nem a processzió után, hanem előtte közli. Magában a *Venite*-processzióban egyetlen variábilis pont van, mégpedig az antifóna alatt éneklendő zsoltár. A H nem ad incipitet, amiből arra lehetne következtetni, hogy az antifóna szövegét szolgáltató 33. zsoltárról (*Benedicam Dominum*) van szó, mint alább, a második processzióban, és ahogyan az MNS incipittel is megadja. A PZ azonban csak másodjára használja ezt a zsoltárt, először —talán a változatosság kedvéért— a rokon témájú 118. zsoltár első divízióját (*Beati immaculati*) rendeli az antifónához. Habár az asszignáció a magyar anyagban egyedülálló, számos külföldi példa mutatja, hogy nem téves vagy véletlenszerű. A Lat. 1219 és az OA legalábbis nem szól a zsoltárról.

A templom kapuja előtti apologetikus-előkészítő szakaszt mindenütt az *Adest o venerabilis* és a *Redintegra in eis* allokúciók, pontosabban ugyanazon allokúció kezdő és befejező szakasza foglalják keretbe. A tételek szabályos, bővített szufragiumformába illeszkednek, azaz a zsoltárokat précesz, majd könyörgések követik. Az öt zsoltár minden forrásban ugyanaz (Ps 50, 53, 56, 66, 69: *Miserere mei Deus secundum, Deus in nomine, Miserere mei Deus miserere, Deus misereatur, Deus in adiutorium*), de az MNS és vele egyezően az OA hétre egészíti ki a zsoltárok számát a Ps 85 és 87 (*Inclina Domine és Domine Deus salutis meae*) hozzáadásával. Az előbbi így az MNS-ben kétszer szerepel, a

preparatioban és itt, de az OA —mint korábban írtam— kikuszbobli ezt a hibát, elhagyva a 85. zsoltárt a preparatiobol.

A précesz Miatyánkkal és előtte —bár ezt kifejezetten csak az OA írja— valószínűleg Kyrievel kezdődik,¹⁸⁶ majd két verzikulusz, az *Averte+Redde* következik. Egyedül a PZ illeszti még eléjük az *Iniquitates* kezdetut, ami a *Beati immaculati* zsoltárhoz hasonlóan egyedülálló magyar viszonylatban, de számos külföldi párhuzam támogatja. A három oráció mindenütt ugyanaz, oszshangban az euchológiai réteg már tobbsszor megfigyelt stabilitásával. Az OA azonban két ritka orációt vesz föl a 2. és a 3. tétel közé (*Deus iustitie* és *Deus qui hominem*). E két tételt —meghossza ugyanebben a pozicióban és sorrendben— kiterjedt adatgyűjtés után mindeddig csak abban a XI. századi Monte Cassino-i pontifikáléban sikerült folfedeznem, amely a H zsinati rendtartásának alapul szolgalo 5A ordó szövegét is őrzi. Az egri változat tehat itt akár egy, a H-val egykorú magyar rész hagyomány tanúja is lehet.

Az apologetikus szakasz után következzo intellem és a második *Venite*-processzió —immár egysegetesen a 33. zsoltárral— minden forrásban azonos. A két szakasz határán, a templom közepén hangzik el az *Audistis fratres carissimi* kezdetű allokúció, amely magyar összefüggésben a H kizárólagos tulajdona, és egyelőre külföldön sem került elő párhuzama vagy szovegmintaja. Egyszerű, rövid, biblikus fogalmazása műveit, de liturgikus és a lelkipásztori erezekkel megáldott szerzőt sejtet. Habár püspöki allokúciók már a zsinati ordóban is szerepeltek, rubrikák pedig hamvazószerdán és itt, a második processzió előtt is utaltak ilyenekre, ez az első példa arra, hogy a H eredeti vagy kompilált, de teljes beszedekeket szerkeszt bele magába a liturgiába. Eljárása nem példa nélküli, de az allokúciók bősége és következetes használata kiemelkedő a korabeli pontifikalekhoz képest.

Nem kevésbé fontos az allokúció strukturális szerepe. A magyar rekonciliacios ordó legfoltunobb vonása a ketreszesseg [bipartity], amelyet a fonti elemzésben mint a negatív állapot fölszámolását és a pozitív állapot megerősítését írtam le. Ugyanakkor számos ordónál mutattam ki a H műhelyének vonzódását a harmassagok iránt, és valóban: a rekonciliacio feltűnő ketreszessege mögött ott húzódik egy rejtettebb haromreszesseg [tripartity]. Míg a ketreszesseg elsősorban a szövegekben, addig a haromreszesseg a terhasznalatban nyilvánul meg, tekintve, hogy a vezeklők három határsávon haladnak át (az átrium, a templom kapuja és a korusrekeszto), és három ponton állnak meg (a templom kapuja, a templom közepe és a kórus). A három processzionak van szövegi-zenei megfelelője, tudniillik a kétszer elénekelt *Venite*, majd a *Cor mundum* antifóna a megfelelő zsoltárokkal. A stációk közül azonban a középső nélkülöz mindennemu szöveget, legalábbis a H utáni forrásokban, amelyekben a második *Venite*-processziót azonnal követi a *Cor mundum*-processzió. A H rá jellemző módon e ketto közé, a második stációhoz asszignalja az allokúciót.

A templomba való belépést követo szakasz szintén bővített szuffragiumszerkezetu: a bevonulást antifóna és zsoltár kíséri, majd litánia és précesz vezetnek a könyörgések sorozatához. A tételek válogatása és sorrendje figyelemreméltóan egységes. Ez azért teszi kulonosen meggyőzővé az ordó magyar hagyományának hipotézisét, mert a ver-

zikulusok és az orációk is egy tág, sokféleképpen válogatható és elrendezhető készletből származnak. A kevés különbség az alábbiakban foglalható össze:

(1) A litániában az MNS-től kezdve következetesen megjelenik a vezeklőkért mondott háromszoros betétvers. Ilyen betétverseket a püspök vagy a pap a szentelési szertartásokhoz kapcsolódó litániákban rendszeresen énekel, de a vezeklőkért mondott litániában —tekintve, hogy itt nincs konszekráció— közel sem általánosak. Megtalálhatók viszont a PRG ordójának római (PR12-féle) redakciójában azzal az *et/ut praesentes penitentes* kezdetű szöveggel, amelyet a Lat. 1219 is használ.¹⁸⁷ Az MNS és az OA azonban nem ezt, hanem az *ut praesentibus famulis* kezdetű változatot őrzi, amely a magyar hagyományra jellemző, míg az előbbi a *De profundis* zsoltárhoz hasonlóan a Lat. 1219 enyhe kuriális befolyásoltságára enged következtetni.

(2) A verzikulusok sorozata a *Salvos fac* verssel kezdődik, és —amennyire az MNS és a Lat. 1219 kivonatos közléséből megállapítható— a PZ kivételével mindenütt azonos. Ez utóbbi forrás is csak annyiban tér el, hogy két további verzikulussal, a *Salvos eos fac*-kal és az *Adiuva eos*-szal bővíti a sort. Eljárása itt is azzal a külföldön jól dokumentált forráscsoportával rokon, amelyre a *Beati immaculati* zsoltár és az *Iniquitates* vers használata jellemző, és amelyről a későbbiekben részletesen szólok.

(3) Minden fennmaradt magyar forrás ugyanazt a 14 orációt használja ugyanabban a sorrendben,¹⁸⁸ csak a Lat. 1219 hagyja ki a *Domine Deus noster qui offensione* kezdetű tételt, vagyis éppen azt, amelyet a H is csak incipittel jelölt. A sorozat kezdő tétele az *Omnipotens ... confitentibus tibi famulis*, záró tétele a *Famulos tuos*. A H utáni források értelemszerűen elhagyják az első két tétel téves megismétlését a sorozat végén, de a Lat. 1219 itt is a H szöveghagyományát látszik folytatni azzal, hogy közülük a másodikat mégis megtartja. Ezen kívül a PZ és az MNS iktat be egy további könyörgést az utolsó előtti helyen (*Omnipotens ... miserere supplicibus*), illetve az MNS és a Lat. 1219 a sorozat végén (*Præsta quæsumus omnipotens*).

(4) Az OA különlegessége, hogy a könyörgések és az őket követő abszolúció között még egy *Domine sancte Pater Deus misericordiae* kezdetű prefációt ír elő. Az ordinárius szerint a szöveg egykor az egri pontifikáléban volt megtalálható. A PGD, amelyet a XVI. századi magyar egyházban a fennmaradt könyvek alapján elsősorban használhattak, valóban tartalmaz prefációt, de nem az abszolúció, hanem a *Cor mundum* antifóna, azaz a bevonulás előtt, és ez a prefáció a *Quem omnipotens Genitor ineffabiliter nasci voluisti* szavakkal kezdődik. Az egri változat tehát nem újítás, nem a korabeli nemzetközi gyakorlat beszüremkedése,¹⁸⁹ hanem egy saját részahagyomány emléke, amelyet Egerben még a XVI. század elején is képviselt mind az ordinárius, mind az időközben elveszett pontifikále. Habár a szöveget egyelőre nem tudtam azonosítani,¹⁹⁰ figyelemreméltó, hogy külföldön is csak egy XII. század végi, plocki pontifikáléban találtam prefációt az abszolúció előtt, igaz, az egritől eltérő szöveggel (*Tu Domine criminum absolutor*). A Monte Cassino-i orációkhoz hasonlóan tehát a prefáció is az egri részahagyomány archaikus rétegéhez tartozhat. Szintén az OA specialitása, hogy a litánia után előírja: a vezeklők gyűjtsák meg gyertyáikat, majd az abszolúciót követően úgy rendelkezik, hogy a püspökkel váltott békecsók után törjék el a fejük fölött tartott fát (botot?). Hasonló gesztusokat a PGD-ben és egyes XIV. század utáni pontifikálék-

ban¹⁹¹ is találunk, de korábban nem jellemzők. Ahogy a celebrns vagy a feszlet megtse virgvasrnap, gy ezek is inkább a ks középkori ceremonilis ízlés megnyilvánulásainak tnnek, az OA kortárs rétegéhez tartoznak. Kevésbé egyértelmű az OA-nak az ordó végéhez fztt toldaléka, egy, az incipitrl biztonsággal nem azonosítható *Præsta quæsumus Domine* orci és egy, *Effunde quæsumus Domine* kezdetű áldás. A PGD-ben is egy *Præsta quæsumus Domine* kezdetű tétellel indul az abszolcit megelőző könyörgssorozat, majd a szertartást áldás zárja, de ez utóbbi szövege (*Benedicite vos*) nem felel meg az egri incipitnek, ezért kérdéses marad, hogy e sajátosságokat az si rksghez, vagy a ks középkori fejlemnyekhez soroljuk-e. Az viszont biztosan kortárs egyházfegyelmi intézkedés, hogy az OA záró rubrikája előírja: a vezeklők a következő évben forduljanak abszolciért a római krihoz, mert amiben most részesültek, az nem tényleges feloldozs, hanem csak rekonzilici volt. Ez azt jelenti, hogy a XVI. század elején liturgikusan gyakorolták ugyan a rekonzilicit, de szentségi hatást nem tulajdonítottak neki.

Az abszolci problémája

Mindezeknél sokkal alapvetőbb az a klbns, amely a H-t az egs későbbi magyar hagyomnnal szembellítja: az abszolci helyzete és szvegezse. A H-ban a könyörgssorozattal látszólag véget r a rekonzilicis ordó: a vezeklők flllnak, bkecskt vltanak a pspkkel, és elkezdődik a krizmaszentelési mise. Itt azonban, mielőtt magára a krizma szentelésre sor kerülne, egy allokci következik a hitrl, amelyet közös hitvallás, kzgyns és abszolci követ. Mint a magnbnbnat ordjnál kifejtettem, a hitvallás, a gynsi formula és az abszolci éppen azok az elemek, amelyek a bnbnati ordknak szokásosan részei, de a H-nak mind a nyilvános, mind a magnbnbnati fejezeteibl hiányoztak. A közösségi hitvallás, a bűnök típusait összefoglalóan felsoroló közösségi gyns és a szintén az egs gylekezetre adott feloldozs nem volt ismeretlen jelenség a nagycstrtki misében, és a H szövegei konkrétan is fnnmaradtak Honorius Augustodunensisnél mint a legnagyobb nnpeken a gyülekezet által elmondandó formulák.¹⁹² Hogy a krizmaszentelési misnek ez a szakasza szorosan összefügg a rekonzilicival, azt az is alátámasztja, hogy a rekonzilicit a püspök a *præparatio ad missam* zsoltraival, már a misre beltzve kezd meg, hogy a H fejlett formarzkhez képest a rekonzilici feltnen befejezetlen, és hogy számos más, ezredforduló körüli példát ismerünk a rekonzilicinak a misébe illesztsre.¹⁹³ A H eljárása tehát koncepcizus: a hitvallás, a kzgyns és az abszolci egyesíti a magán- és a nyilvános vezeklőket az egs keresztény néppel, hogy a krizmaszentelés előtti közös imádságot, majd a nagycstrtki áldozst¹⁹⁴ már együtt vgezhessek el.

A PZ ehhez a konzisztens rendszerhez képest az eredeti koncepció meg nem rtsrl árulkodik. Itt az egyházi vet követő szakaszból eleve hiányzik a vezeklők viszszafoadsa, a virgvasrnapi ordó után mindjárt a krizmaszentelési mise következik. Ennek megfelelő pontján egy néhány soros rubrika foglalja össze a H eredetileg teljes szöveggel közölt allokcijt, hitvallst, kzgynst és feloldozst:

Tunc narrat illis catholicam fidem, in primis ipse dicat. Deinde post illum omnes dicent ita: *Credo in Deum*. Deinde dicat confessionem: *Confiteor Deo omnipotenti*. Absolutio: *Dominus Iesus qui dixit discipulis suis*.

Hogy a másoló kevéssé tudott mit kezdeni ezekkel a mondatokkal, azt a központosáson kívül (az első és a második mondat a hitvallás diktálására vonatkozott volna) az is jelzi, hogy az 'Absolutio' szót feketével, a rá következő incipitet viszont pirossal írta. A PZ rubrikája tehát az utolsó, már saját korában is fosszilis adat a misébe foglalt föloldozásról, de bizonyítja, hogy a kézirat összeállítói még ismerték a H teljes liturgikus rendjét. A későbbi magyar forrásokból ennek már az emléke is hiányzik.

Maga a nagycsütörtöki rekonziliáció a PZ-ben csak később, és meglehetősen illogikus helyen, a templomszentelési ordók csoportja után,¹⁹⁵ a mise általános rendje előtt következik, habár a kódex (egyik) fő írásával. A krizmaszentelési misével való kapcsolat tehát már a könyv szintjén, fizikailag is megszakad. Maga az ordó a fönt említett kisebb különbségeken túl pontosan követi a H-t, egészen a záró könyörgéssorozat végéig. Ott azonban közöl még egy ünnepélyes föloldozást, ami egyértelművé teszi, hogy az abszolúciót a rekonziliáció természetes záróaktusának tekintették. Mivel ez a záróaktus a krizmaszentelési miséből eltűnt, vagy legalábbis elvesztette kapcsolatát a rekonziliációval mint értelmetlen és csökevényes maradványelem,¹⁹⁶ a rekonziliáció végén szükségesnek látták pótolni. Ez az új abszolúció szövegileg sem felel meg a H változatának. Míg a H egy viszonylag rövid szöveget használ (*Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis suis*), amely az apostolok oldó és kötő hatalmára hivatkozik, majd a szentek közbenjárása által a gondolattal, szóval, cselekedettel és mulasztással elkövetett vétkek föloldozását kéri, addig a PZ egy hosszabb és ünnepélyesebb, formailag a püspöki hármasáldásoknak megfelelő abszolúciót alkalmaz (*Dominus Iesus Christus qui dignatus est discipulis suis dicere ... Et sicut peccata ... Devotionem quoque ... Adiuvante Domino*) — a látszólag hasonló incipitek ellenére két teljesen különböző szövegről van szó. Az abszolúció után a püspök szenteltvízzel meghinti és megtömjénezi a vezeklőket, majd az *Exsurge qui dormitis* kezdetű formulával szólítja őket föll állásra, és békecsókot vált velük. A többesszámú változat egyébként jellegzetes, az általam eddig megismert külföldi párhuzamok Cambrai kivételével az *Exsurge qui dormis* alakot használják.

A PZ szerinti abszolúciót és befejező gesztusokat tartalmazza kivétel nélkül minden későbbi magyar forrás, ezért a H változatát folytatás nélküli archaizmusnak kellene tekintenünk. Hogy mégis ez követte az ordó összeállítójának eredeti elképzelését, azt a H korán kívül belső érvek is igazolják. Ilyen érv a H műhelyének előszeretete a nagyívű struktúrák iránt, a bűnbánati ordók kimutatható összekapcsolódása, és a már többször regisztrált humánum, amely kifejeződik abban is, hogy a vezeklők és a gyülekezet együtt mondják a hitvallást és a bűnvallást, és együtt nyerik el a föloldozást. A későbbi magyar források már élesen elkülönítik a vezeklőket a gyülekezettől. A másik érvet a nemzetközi kitekintés szolgáltatja. A H abszolúciója jellemzően gall és iberoprovenszál forrásokban van jelen. A PZ és a többi magyar forrás abszolúciója az *Exsurge qui dormis* formulával együtt a PRG-típusú ordók, azaz a germán régió jellegzetessége. Mint a következő alfejezetben látni fogjuk, a vezeklők visszafogadása a H

első és mindeddig egyetlen valóban és tisztán gall típusú ordója, amelynek végén a germán típusú befejezés csak szervetlen, utólagos beavatkozás eredménye lehet.

Összefoglalóan az alabbı táblázattal szemléltetem a vezeklők visszafogadasanak jellegzetesen magyar változatát, hangsúlyozva, hogy az abszolúció és a befejezés vonatkozásában eltér egymástól a történelmileg tıpikus, és az eredeti, autentikusabb változatát:

Funkcio	Szovegkezdet	Elteresek
PREPARATIO AD MISSAM		PZ O
4 zsoltár (szokásos mise-elokeszuleti)	<i>Quam dilecta</i> <i>Benedixisti</i> <i>Inclina</i> <i>Credidi</i>	OA <i>Laudate Dnm</i> (helyette utolsokent)
3 zsoltár (saját)	<i>Memento</i> <i>Ecce quam bonum</i> <i>Ecce nunc benedicite</i>	Lat. 1219 <i>De profundis</i> Lat. 1219 O Lat. 1219 O
Konkluzio a zsoltarokhoz	<i>Christus factus est</i>	MNS Or. <i>Respice</i> (utána)
PROCESSZIO A TEMPLOM KAPUJAIG		
Antifona	<i>Venite</i> (3)	Lat. 1219 het bunbanti zsoltár (elotte)
Formula	<i>Flectamus, Levate</i> (3)	
Antifona	<i>Venite</i>	
Zsoltár	<i>Benedicam Dnm</i>	PZ <i>Beati immaculati</i> Lat. 1219 OA O
STACIO A TEMPLOM KAPUJÁBAN		
Allokucio kezdo szakasza	<i>Adest o venerabilis</i>	Lat. 1219 (sorrendcsere)
5 zsoltár	<i>Miserere mei Ds secundum</i> <i>Ds in nomine</i> <i>Miserere mei Ds miserere</i> <i>Ds misereatur</i> <i>Ds in adiutorium</i>	MNS OA <i>Inclina, Dne Ds salutis</i> (utána)
Precesz	<i>Pater noster</i> <i>Averte</i> <i>Redde</i>	OA <i>Kyrie</i> (elotte) PZ <i>Iniquitates</i> (elotte)
Apologetikus-elokeszıto konyorgesek	<i>Adesto ... et me</i> <i>Ds qui humani</i> <i>Præsta</i> <i>Re(d)integra in eis</i>	OA <i>Ds qui iustitiam, Ds qui hominem</i> (utána)
Allokucio zaro szakasza		
Buzdıtas a vezeklokkhoz		
PROCESSZIO A TEMPLOM KOZEPEIG		
Antifona	<i>Venite</i>	
Zsoltár	<i>Benedicam Dnm</i>	
STACIO A TEMPLOM KOZEPEN		
Allokucio (archaizmus)	<i>Audivistis fratres carissimi</i>	PZ MNS Lat. 1219 OA O
PROCESSZIO A TEMPLOM KORUSAIG		
Antifona	<i>Cor mundum</i>	

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
Zsoltár	<i>Miserere mei Ds secundum</i>	
STÁCIÓ A TEMPLOM KÓRUSÁBAN		
Litánia		H Ø (adathiány?)
Betétvers 3× (XIII. sz. utáni újítás)	<i>Ut praesentibus famulis</i>	H PZ Ø Lat. 1219 <i>Ut praesentes paenitentes</i>
Préciesz	<i>Kyrie, Pater noster</i>	OA gyertyák meggyújtása (előtte)
	<i>Salvos fac</i>	
	<i>Convertere</i>	MNS Ø (adathiány?)
	<i>Mitte</i>	
	<i>Illustra</i>	
	<i>Dne vide</i>	
	<i>Exaudi eos/illos</i>	H Ø
	<i>Ne memineris/reminiscaris</i>	H Ø PZ <i>Adiuva</i> (utána)
Könyörgések bűnbocsánatért	<i>Ops ... confitentibus</i>	
	<i>Ops et misericors</i>	
	<i>Dne ... respice</i>	
	<i>Ds misericors ... multitud.</i>	
	<i>Exaudi ... confitentium</i>	
	<i>Praveniat</i>	
	<i>Adesto ... nec sit</i>	
	<i>Dne ... qui offensione</i>	Lat. 1219 OA Ø
	<i>Precor</i>	
	<i>Exaudi ... in conspectu</i>	
	<i>Adesto ... hanc</i>	
	<i>Ds misericors ... secundum</i>	
	<i>Maiestatem</i>	PZ MNS <i>Ops ... miserere</i> (utána)
	<i>Famulos</i>	MNS Lat. 1219 <i>Præsta</i> (utána)
Fözlállás, békecsók		
ABSZOLÚCIÓ ₁ (a misében)	—	H PZ ₁ (archaizmus)
Allokúció	<i>Si quis fratres</i>	PZ Ø
Hitvallás	<i>Credo in Dm</i>	
Bűnvallás	<i>Confiteor</i>	
Feloldozás	<i>Dns ... qui dixit</i>	
ABSZOLÚCIÓ ₂ (folytatólagosan)	—	PZ ₂ MNS Lat. 1219 OA (újítás)
Feloldozás	<i>Dns ... dignatus est</i>	
Formula (fözlállásra, hintés, tömjén, békecsók)	<i>Exsurgite</i>	OA botok eltörése stb. (utána)

Eredet és rokonság

A rekonziliáció ordója két szempontból is váratlan meglepetés a H korábbi fejezeteinek elemzése után. Egyrészt ez az első ordó, amelynek nemcsak részleteiben, hanem egészében is többé-kevésbé pontos megfelelője azonosítható egy külföldi úzusban. Másrészt ez az első ordó, amely minden tekintetben idegen a germán tájtól, és gall párhuzamokkal rendelkezik, mégpedig Észak-Franciaország és Alsó-Lotaringia katedrálisainak pontifikáléiban. Az alábbiakban azt fejtem ki, hogy milyen vonások alapján mutatható ki ez a rokonság, majd arra keresek választ, hogy mi indíthatta a H szer-

kesztőit —akik előzőleg inkább csak a germán alap „fűszerezése” érdekében fordultak távoli hagyományok felé— e rendhagyó lépésre.

A nyugati liturgia rekonziliációjának az a standard típusa, amelyhez a H ordója is tartozik, nem mutatható ki a X. század előtt, jóllehet maga a liturgikus keretek közt végzett nagycsütörtöki rekonziliáció más változatokban bőven adatolt. A rítus eredetéről, kialakulásáról nem lehet megbízható állításokat tenni, de annyi biztos, hogy a standard változat egy olyan eukológiai anyagot használ, amelynek legkorábbi ismert forrása az SGV. Ehhez a készlethez tartozik az emblematis *Adest o venerabilis* allokúció is, amely az SGV-ben még osztatlan: az *Iniquitates+Averte+Redde* verzikulások a szöveg részei, a vezeklő érzülete fogalmazódik meg bennük, és utánuk folytatódik a szöveg minden megszakítás nélkül a *Redintegra* kezdetű mondattal. Az SGV általában egyes számban beszél a vezeklőről. Az orációkat öt blokkban közli: három könyörgést az allokúció előtt, hármat utána, négyet ezután, másik négyet a halál küszöbén való föloldozásra, végül további négyet mint egy, a vezeklőért mondott votív mise propriumát, kiegészítve prefációval és a misekánon változó részeivel.¹⁹⁷

I. Ad reconciliationem pœnitentium sequitur ordo

1. Ops ... universis famulis tuis plenius
2. Concede credentibus
3. Ops ... qui vitam humani generis

II. Ordo agentibus publicam pœnitentiam

1. Adesto
2. Præsta
3. Ds humani ... Tibi ergo

III. Item ad reconciliandum pœnitentem

1. Ops ... confitenti
2. Ops ... peccatorum
3. Ds qui confitentium
4. Dne ... respice

IV. Reconciliatio pœnitentis ad mortem

1. Ds misericors Ds clemens qui secundum
2. Maiestatem tuam Dne supplices
3. Maiestatem tuam qs Dne
4. Ds misericors Ds clemens qui indulgentiam

V. Orationes post reconciliationem vel postquam communicaverit

1. Ds qui confitentium (kollekta)
2. Virtutum cœlestium (szekréta)
3. VD Cuius passione cuncta commota sunt
4. Infra actionem, Communicantes, Hanc igitur
5. Concede ... ut percepti (posztkommúnió)
6. Ds qui confitentium (a vezeklő áldozására)
7. Gregem tuum (super populum)

Az SGV nem ad információt a rítus ceremoniális lefolyásáról. E tekintetben prűmi Regino az első ismert szerző, aki a vezeklők fogadását és bevezetését leírja.¹⁹⁸ Az ordó eszköztára a PRG-ben válik teljessé. Itt a Regino-féle rubrika szituálja az SGV szövegeit, és egyébként is látványosabbá, drámaibbá válik a ceremónia. A PRG-ből ismerjük először a jellegzetes énektételeket: a *Venite* és a *Cor mundum* antifónát a nekik megfelelő processziókkal, vagyis a három térdhajtással megszakított hívogatással és a vezeklők kézen fogva való bevezetésével. A PRG továbbá préceszt helyez el a könyörgések előtt, utánuk pedig abszolúciókat, amelyek közt az első és legfontosabb a püspöki hármasáldást parafrázáló *Dominus Iesus Christus qui dignatus est discipulis suis dicere* (ez az, amelyet a PZ-től kezdve a magyar források is használnak). Végül a PRG-ben találkozunk először az *Exsurge qui dormis* formulával az ordó végén.

Az SGV-ből öröklött szöveganyaggal a PRG sajátosan bánik. Az *Adest o venerabilis* allokúciót —a drámai tendenciával összhangban— dialogikussá alakítja át úgy, hogy a három verzikulust bevezető mondatot („Hic ergo, dum ad pœnitudinis actionem tan-

tis excitatur exemplis, sub conspectu ingemiscentis ecclesiae, venerabilis pontifex, protestatur et dicit”), amelynek alanya eredetileg a vezeklő, és megszólítottja a püspök, rubrikának fogja föl, amelyben a püspök az alany, magukat a verzikulusokat pedig vele mondatja el mint apológiát.¹⁹⁹ Ezután veszi vissza a szót az archidiákonus, így az allokúció *Redintegra* kezdetű szakasza önálló tétellé válik. Ami viszont a könyörgéseket illeti, a PRG enciklopédikus, akkumulatív jellege érvényesül. Az SGV differenciált anyagából a II–V. blokk tételeit továbbiakkal kiegészítve²⁰⁰ egy, legbővebb formájában 17 tételből álló, homogén sorozatként közli:

1. Adesto	SGV II. 1.	10. Ds misericors	SGV IV. 1.
2. Exaudi		11. Maiestatem	SGV IV. 3.
3. Præveniat		12. Famulos	
4. Ds infinitæ		13. Dne ... respice	SGV III. 4.
5. Ds sub cuius		14. Ds qui confitentium	SGV V. 1/6.
6. Præsta ... fructum	SGV II. 2.	15. Ds qui mundum	
7. Ops ... confitentibus	SGV III. 1.	16. Dne ... rex regum	
8. Ops ... peccatorum	SGV III. 2.	17. Ds humani generis	SGV II. 3.
9. Dne ... respice	SGV III. 4.		

Sem a kevés fönmaradt forrás, sem a liturgiaváltozatok keletkezésének alapvetően kreatív természete nem engedi meg, hogy családfákat állítsunk föl, de annyi érzékelhető, hogy a későbbből fönmaradt változatok használják ugyan a PRG-ben foglalt újdonságok némelyikét, de nem föltétlenül lesznek hűtlenek az SGV beosztásához. Ez leginkább abban nyilvánul meg, hogy a *Venite* és a *Cor mundum* antifónákat a hozzájuk tartozó processziókkal együtt szívesen használják, az allokúciót jobbra kettébontják, de olykor differenciálják a könyörgéseket, és nem általánosan veszik át a verzikulusok sorozatát, az abszolúciókat és az *Exsurge* formulát. Azt viszont ki lehet jelenteni, hogy a nyugati rekonziliáció standard formája az SGV–PRG szöveg- és gesztuskészletéből merít, amelynek könnyen fölismerhető markerei mindjárt az ordó elején az *Adest o venerabilis* allokúció és a *Venite*-processzió. Az ettől jelentősen eltérő változatok mindnyájan archaikus maradványok, vagy —a XIV. századtól kezdve— késő középkori újítások.

A standard típus változatai négy csoportba sorolhatók, de ezek közül csak kettő tekinthető viszonylag homogénnek: a német–római és az iberoprovenszál. Hogy a keleti csoportot ez esetben nem germánnak, hanem német–rómainak nevezem, az azért van, mert kimutatható francia területen is, és nyilvánvalóan ide tartozik a PR12, sőt olyan dél-itáliai pontifikálék (pl. Monte Cassino, Messina), amelyekben egyáltalán van rekonziliáció. A magyar változat különállása miatt fontos, hogy a német–római csoport tagjai a mai Lengyel- és Csehország területéről származó pontifikálék is (Plock, Krakó, Prága, Olmütz).

(1) A német–római változat képviselői hűségesen követik a PRG rendjét, legfőlegbb rövidítenek annak legteljesebb formáján. Jellegzetességei a következők:

Az ordó az *Adest o venerabilis* allokúcióval kezdődik, amelyet csak három (*Iniquitates+Averte+Redde*), ritkábban két verzikulus szakít meg, és mindjárt folytatódik a *Redintegra* szakasszal. Ezt követi a *Venite*-processzió, mindig a 33. zsoltárral (*Benedicam Dominum*), és folytatólagosan a *Cor mundum* antifóna, mindig és csak az 50. zsoltárral

(*Miserere mei Deus secundum magnam*). Az euchológiai szakasz egyetlen bővített szuffrágiumforma, meglehetősen sok tétellel. Litániával kezdődik, amelyben nem elterjedt a betétversek használata.²⁰¹ Jellemző a précesz válogatása és sorrendje: *Salvos+Convertere+Mitte+Illumina/Illustra+Domine vide+Exaudi me+Ne memineris+Adiuva*. Szintén jellemző az orációk PRG szerinti válogatása és sorrendje, amely következetesen az *Adesto*-val kezdődik és a *Deus humani generis*-szel végződik. Az abszolúció a hármasszándék-szerű *Dominus ... dignatus*, amelyet további abszolúciók követhetnek. Az ordó végén a püspök meghinti és megtömjénezi a vezeklőket, majd az *Exsurge* formulával szólítja őket föllálásra, és békecsókot váltanak. Ha van admoníció, akkor az itt, a szertartás végén következik.

E homogén csoporton belül az alváltozatok csak néhány többlettétellel vagy az orációk sorrendjének enyhe módosulásában mutatkoznak meg, de ezek is kisebbségben maradnak.²⁰² Mégis fölismerhető az SGV öröksége azokban az ordókban, amelyek a legjelentősebb orációt, a *Deus humani generis*-t nem a sorozat végén, hanem az elején helyezik el. Mindkét esetben a tétel prefációszerű használatáról van szó, a különbség csak abban áll, hogy a *Deus humani generis* az egész euchológiai részt, vagy magát az abszolúciót készíti elő.

(2) Az iberoprovenszál változat ugyanebből a készletből merít, de sorrendje sajátos, és néhány szövegválasztása azonnal fölismerhetővé teszi. Jellegzetességei a következők:

Az ordó az archidiákonus *State cum silentio* felszólításával kezdődik, ezt követi az *Adest o venerabilis* allokúció, az apologetikus verzikulusok és a *Redintegra* folytatás nélkül — a püspök attitűdje itt egyébként is inkább bírói, semmint szolidáris. Ha van admoníció, az mindjárt az allokúció után hangzik el. Ezt követi a *Venite*-processzió a 33. zsoltárral, de a zsoltár itt nem a *Venite* antifóna megismétléséhez, hanem a zsoltár hatodik verséből lett *Accedite ad eum et illuminamini* antifónához kapcsolódik. A zsoltár után a püspök egy formális párbeszédet folytat az archidiákonussal, *Est dignus/ Scis illos dignos esse* kezdettel. Csak ezután következik a *Cor mundum* antifóna, amely alatt mindhárom *Miserere* kezdetű zsoltárt (Ps 50, 55, 56) eléneklik. Az euchológiai szakasz egyetlen bővített szuffrágiumforma, de rövidebb, mint a PRG-ben, és nem előzi meg litánia. Jellemző a précesz válogatása és sorrendje: *Domine non secundum+Ne memineris+Convertere+Salvos+Esto+Mitte*. Szintén jellemző az orációk válogatása és sorrendje, amely az SGV II. és IV. blokkját használja: *Adesto+Præsta+Deus qui humani+Deus misericors+Maiestatem*. Az ordót egyetlen abszolúció zárja, mégpedig a H-ból ismert *Dominus ... qui dixit*, a végén a közismert *Absolutionem* formulával.

Az iberoprovenszál típus nem olyan jól dokumentált, mint a német–római, de fennmaradt forrásaiban (Vic, Arles, Aix en Provence) egységesnek bizonyul. Érdekes megjegyezni,²⁰³ hogy a PGD nyilvánvalóan ebből a típusból indul ki, de szokatlanul eredeti módon továbbfejleszti, részben a PRG egyes elemeinek beépítésével, részben új tételek (antifónák, prefáció, abszolúció, áldás) és drámai gesztusok alkalmazásával.

(3) Jóval széttartóbb, de az előzőektől és egymástól is elkülöníthető az anglonormann és a gall csoport. A brit és a normandiai ordók szerkezete változatos, és jelleg-

zetességeik sem általánosak a német–római, a gall és az iberoprovenszál²⁰⁴ ordókkal való sokféle kölcsönhatás miatt. Ami elsősorban fölismerhetővé teszi őket, az olyan, csak rájuk, de rájuk általánosan jellemző tételek használata, amelyek egy angolszász, tehát még normann hódítás előtti rétegből származnak. Ilyen tipikus tétel a *Domine ... qui vulnera nostra curare* oráció és az *Absolvimus vos vice beati Petri* abszolúció, mely utóbbi már a hamvazószerdai absolutio populi-ban is anglonormann jellegzetességnek bizonyult. Másodsorban a következők jellemzők rájuk:

Az *Adest o venerabilis* allokúcióval vagy annak egy sajátos, normann változatával, az *Adest tempus*-szal kezdődnek, de nem használják az apologetikus verzikulusokat és a *Redintegra* szakaszt. Ezt követi a *Venite*-processzió, mindig a 33. zsoltárral. Ha van admoníció, az ezután vagy az abszolúció után hangzik el. Előszertettel használják a hét bűnbánati zsoltárt a *Venite*- és a *Cor mundum*-processzió között. A *Cor mundum* antifónához csak az 50. zsoltárt énekeltek. Az euchológiai rész hol egy-, hol kétrészes,²⁰⁵ és a tételek sorrendje sem egységes, bár közelebb áll az SGV-hez, mint a PRG-hez; sehol nincs litánia, és a verzikulusok, orációk készlete —az angolszász forrásokat leszámítva— redukált. Az ordót egyetlen, jellegzetes abszolúció zárja.

(4) Mivel a francia területen használt ordók között is több olyan van, amely osztozik a német–római típus jellegzetességeiben, elsősorban azok a vonások érdemelnek figyelmet, amelyek eltérnek a PRG rendjétől, másodsorban viszont azok, amelyek Franciaország normann és provanszál területeitől engedik őket megkülönböztetni. Ezek a következők:

Az ordó a *Venite*-processzióval kezdődik. Az antifónához tartozó zsoltár a Ps 118 első divíziója (*Beati immaculati*). Csak ezután következik az *Adest o venerabilis* allokúció. Használják a *Redintegra* folytatást is, de az allokúció két szakasza közé számos további tételt illesztenek. E tételek bővített szuffrágiumformába rendeződnek, amely zsoltárokból, a PRG apologetikus verzikulusaiból (*Iniquitates*+*Averte*+*Redde*) és a SGV II. blokkjának orációiból áll. A beillesztett zsoltárok vagy a hét bűnbánati zsoltár, vagy a magyar ordókból is ismert öt zsoltár, azaz a Ps 50, 53, 56, 66, 69. A *Redintegra* allokúció után hangzik el az admoníció, majd másodszor is sorra kerül a *Venite* antifóna, de ezúttal csak egyszer és a 33. zsoltárral (*Benedicam Dominum*). Folytatólagosan következik a *Cor mundum* antifóna az 50. zsoltárral, majd litánia betétvers nélkül és a PRG szerinti précesz. A könyörgések főleg az SGV II–III. blokkjából valók, a sorozat jellemzően az *Omnipotens ... confitentibus*-szal kezdődik, de viszonylag rövid, és válogatása atipikus. Az ordót az abszolúció zárja; szövegének megválasztása atipikus, sőt néha nincs is abszolúció.²⁰⁶ Szerkezetileg az ordó két párhuzamos részre oszlik, amelyek egy-egy antifónával és zsoltárral, illetve a hozzájuk rendelt processzióval kezdődnek, majd bővített szuffrágiumformába rendezett euchológiai anyaggal folytatódnak.

A gall típuson belül —az egyházszerkezet „sűrűségének” és tekintélyes múltjának megfelelően— számos alváltozat dokumentált, de a főnti jellegzetességek meglehetősen elterjedtek. Közülük ezek azok, amelyek a H ordójáról is megállapíthatók, de szembenállnak a másik három csoporttal, mindenekelőtt a német–római típussal:

(1) Az ordó a *Venite*-processzióval kezdődik, és csak ezt követi az allokúció.

(2) Az allokúció kétrészes, közéjük bővített szuffrágiumforma illeszkedik, amely

- (a) az 50., 53., 56., 66., 69. zsoltdarbol,
- (b) a PRG apologetikus verzikulusaibol,
- (c) az SGV II. blokkjának konyorgeseibol áll.
- (3) A *Venite* antifóna másodszor is elhangzik, ekkor a 33. zsoltdarral.
- (4) A *Cor mundum*-processzió, a litánia és a précesz a PRG szerinti.
- (5) Az első könyörgések az SGV szerintiek, kezdve az *Omnipotens ... confitentibus*-szal.
- (6) Az ordó ezzel befejeződik, illetve az odaértendő abszolúció a *Dominus ... qui dixit*.
- (7) A szerkezet ketresz-es: párhuzamos antifónák zsoltdarral, majd bővített szuffragiumforma.

A mondott tulajdonságok közül a gall csoporton belül az allokucioba ékelődő ot zsoltdar és a ketreszesseg számít a legegenyibbnek. Ezek egy földrajzilag Triertol Cambrai-ig terjedő sávban mutathatók ki, de Cambrai ordója közelebb áll a PRG-hez (allokúcióval kezdődik, használ abszolúciót, és a végén van *Exsurgete* formula), Trier pedig egy Toulban is dokumentált, jellegzetes alsó-lotaringiai változatot használ, amelyben a verzikulusok és a zsoltdarok fordított sorrendben állnak, és a PRG-hez hasonlóan a verzikulusok után fejeződik be az allokúció egy csak itt használatos, *Redde integram gratiam* kezdetű szövegváltozattal — ez egyébként nem teszi fölöslegessé a *Redintegra* szakaszt, amely a szokásos helyén szintén elhangzik. Közelebb áll a magyar ordóhoz egy Senlisbol és Soissons ismert, központi változat, de a verzikulusok és a könyörgések válogatása, sorrendje sokszor pontosabban követi a cambrai-i és a lotaringiai párhuzamokat. Ebből arra lehet következtetni, hogy a H egy számunkra ma már ismeretlen, de ehhez a típushoz tartozó mintát követett, és esetleg annak elemeit is szabadon rendezte át. Az alábbi táblázatban ezeket a párhuzamokat hasonlítom össze a H ordójával, incipittel csak azokat a tételeket írva ki, amelyek nem teljesen egységesek, és normalizálva a kevésbé informatív szövegváltozatokat:

H	Senlis	Soissons	Cambrai	Trier	Toul
7 preparációs zsolt. PROCESSZIÓ <i>Venite</i> etc. 3 [<i>Benedicam Dnm</i>] <i>Adest o venerabilis</i> PRECESZ 5 zsoltdar <i>Pater noster</i> <i>Averte</i> <i>Redde</i>	PROCESSZIO <i>Venite</i> etc. 3 <i>Beati immaculati</i> <i>Adest o venerabilis</i> PRECESZ 5 zsoltdar <i>Pater noster</i> <i>Iniquitates</i> <i>Averte</i> <i>Redde</i> KONYORGES <i>Adesto</i> <i>Presta</i> <i>Ds humani</i>	PROCESSZIO <i>Venite</i> etc. 3 <i>Beati immaculati</i> <i>Adest o venerabilis</i> PRECESZ 5 zsoltdar <i>Pater noster</i> <i>Iniquitates</i> <i>Averte faciem</i> <i>Cor mundum</i> <i>Ne proicias</i> <i>Redde</i> KONYORGES <i>Adesto</i> <i>Presta</i> <i>Ds humani</i>	<i>Adest o venerabilis</i> PRECESZ 5 zsoltdar <i>Pater noster</i> <i>Iniquitates</i> <i>Averte</i> <i>Redde</i> KONYORGES <i>Adesto</i> <i>Ds humani</i> <i>Presta</i> <i>Nos etiam</i>	PROCESSZIO <i>Venite</i> etc. 3 <i>Beati immaculati</i> <i>Adest o venerabilis</i> PRECESZ <i>Iniquitates</i> <i>Averte</i> <i>Redde</i> <i>Redde integram</i> 5 zsoltdar <i>Pater noster</i> <i>Iniquitates</i> <i>Averte</i> <i>Redde</i> KONYORGES <i>Adesto</i> <i>Ds humani</i>	PROCESSZIO <i>Venite</i> etc. 3 <i>Beati immaculati</i> <i>Adest o venerabilis</i> PRECESZ <i>Iniquitates</i> <i>Averte</i> <i>Redde</i> <i>Redde integram</i> 7 bunbanati zsoltdar <i>Pater noster</i> <i>Salvos</i> <i>Mitte</i> <i>Esto</i> <i>Nihil</i> KONYORGES <i>Adesto</i> <i>Presta</i> <i>Ds humani</i>

H	Senlis	Soissons	Cambrai	Trier	Toul
<i>Redintegra</i>	<i>Redintegra</i>	<i>Redintegra</i>	<i>Redintegra</i>	<i>Redintegra</i>	<i>Redintegra</i>
Admoníció	Admoníció	Admoníció		Admoníció	Admoníció
PROCESSZIÓ	PROCESSZIÓ	PROCESSZIÓ	PROCESSZIÓ	PROCESSZIÓ	PROCESSZIÓ
<i>Venite</i> 1×	<i>Venite</i> 1×	<i>Venite</i> 1×	<i>Venite</i> etc. 3×	<i>Venite</i> 1×	<i>Venite</i> 1×
<i>Benedicam Dnm</i>	<i>Benedicam Dnm</i>	<i>Benedicam Dnm</i>	<i>Benedicam Dnm</i>	<i>Benedicam Dnm</i>	<i>Benedicam Dnm</i>
STÁCIÓ					
<i>Andivisti fratres</i>					
PROCESSZIÓ	<i>Cor mundum</i>	<i>Cor mundum</i>	<i>Cor mundum</i>	<i>Cor mundum</i>	<i>Cor mundum</i>
<i>Cor mundum</i>	<i>Miserere</i>	<i>Miserere</i>	<i>Miserere</i>	<i>Miserere</i>	<i>Miserere</i>
<i>Miserere</i>	PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ	PRÉCESZ
PRÉCESZ	Litánia, Kyrie	Litánia, Kyrie	Litánia, Kyrie	Litánia, Kyrie	Litánia, Kyrie
Litánia, Kyrie	<i>Salvos</i>	<i>Salvos</i>		<i>Salvos</i>	<i>Salvos</i>
<i>Salvos</i>	<i>Peccavimus</i>	<i>Convertere</i>	<i>Convertere</i>	<i>Convertere</i>	<i>Convertere</i>
<i>Convertere</i>	<i>Dne non secundum</i>	<i>Mitte</i>	<i>Mitte</i>	<i>Mitte</i>	<i>Mitte</i>
<i>Mitte</i>		<i>Illustra</i>	<i>Illustra</i>	<i>Illustra</i>	<i>Illustra</i>
<i>Illustra</i>			<i>Dne vide</i>	<i>Dne vide</i>	<i>Dne vide</i>
<i>Dne vide</i>			<i>Exaudi me</i>	<i>Exaudi me</i>	<i>Exaudi eos</i>
	<i>Ne memineris</i>	<i>Ne memineris</i>	<i>Ne memineris</i>	<i>Ne memineris</i>	<i>Ne memineris</i>
	<i>Adiuvá</i>	<i>Adiuvá</i>	<i>Adiuvá</i>	<i>Adiuvá</i>	<i>Adiuvá</i>
	<i>Memor esto</i>				
	<i>Exsurge Christe</i>				
	<i>Dne Ds virtutum</i>	<i>Dne Ds virtutum</i>			
KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS	KÖNYÖRGÉS
<i>... confitentibus</i>	<i>... confitentibus</i>	<i>... confitentibus</i>	<i>... confitentibus</i>	<i>... confitentibus</i>	<i>... confitentibus</i>
<i>... peccatorum</i>			<i>... peccatorum</i>		<i>... peccatorum</i>
<i>Dne ... respice</i>			<i>Dne ... respice</i>	<i>Dne ... respice</i>	<i>Dne ... respice</i>
<i>Ds misericors</i>					
<i>Exaudi</i>					
<i>Præveniat</i>					
<i>Adesto</i>					
<i>Precor</i>					
<i>Exaudi</i>	<i>Adesto</i>	<i>Adesto</i>			
<i>Adesto</i>	<i>Ds misericors</i>	<i>Ds misericors</i>			
<i>Ds misericors</i>	<i>Maiestatem</i>	<i>Maiestatem</i>			
<i>Maiestatem</i>	<i>Famulos</i>	<i>Famulos</i>			
<i>Famulos</i>			BEFEJEZÉS		BEFEJEZÉS
			<i>Exsurgite</i>		<i>Ops ... beato Petro</i>
					<i>Surge</i>

Érdekes megfigyelni, hogy azokon a pontokon, ahol a PZ különbözik a H-tól, következetesen a gall ordók irányába tér el: ilyen különbség, hogy elhagyja a preparációs zsoltárokat, használja a 118. zsoltár első divízióját (*Beati immaculati*), az első apologetikus verzikulust (*Iniquitates*), és a préceszt záró verzikulust (*Adiuvá*). Ugyanezek az elemek a többi magyar ordóból hiányoznak, ami azt jelenti, hogy a PZ összeállítója még ismerhette azt a gall mintát, amelyből a H is merített, de az MNS és a későbbi magyar források egy, a H-hoz közeli változatot vettek alapul.

A rekonziliáció kétrészes, öt zsoltárt használó típusa szórványosan kimutatható a gall tájon kívül is: egyelőre egy XVI. századi roskildei, és ami fontosabb, egy, a H-val egykorú, krakkóinak tartott pontifikáléban találtam meg.²⁰⁷ Különösen a krakkói párhuzam alapján elvileg nem lehetne kizárni, hogy a magyar hagyomány közvetve jutott birtokába a gall ordónak. Ennek azonban ellene mond egyrészt az, hogy mindkét adat

jobban kulnbozik a H-étől, mint a H ordója a francia és lotaringiai ordoktol. A dán ordó csak az apologetikus verzikulusokat és az t zsoltárt veszi t (ebben, tehát a lotaringiai sorrendben), a második szakaszban már teljesen a német–római típust köve-ti. A régi krakkói ordó a *Venite*-processzióval indul, használja a *Beati immaculati* zsoltárt, de az t zsoltárból csak hármat választ ki (Ps 50, 66, 69), és az egész ordót az anglonormann típus egyik markerevel, az *Auctoritate et vice beati Petri* abszolucioval zárja. Lengyel történészek hangsúlyozzák, hogy Tyniecben és a korai lengyel monaszticizmusban általában is fontos szerepet játszottak lotaringiai és brit szerzetesek, ami megmagyarazza a gall típusú ordó és az anglonormann abszolúció jelenlétét. Hogy ez nem csak a történelmi adatok ráerőltetése a liturgikus tényekre, azt az bizonyítja, hogy a pontifikále több-i ordójában is nagy mennyiségben fordulnak elő kifejezetten anglonormann tételek.

A másik ellenérv az, hogy a krakkói ordó egyetlen, bizonytalan identitású pontifikáléban maradt fönn. Míg a H ordója a magyar hagyomány szerves és tartós részének bizonyul, addig a lengyel, cseh és morva pontifikálék a XII. századtól kimutathatóan egy másik, az orációk sorrendjéről könnyen azonosítható változatot használnak,²⁰⁸ és ez a változat minden szempontból a német–római típus képviselője. Ebből arra következtetnek, hogy az elszigetelt krakkói ordó nem a hagyományozás közvetlen szintjén áll kapcsolatban a H-val, hanem közvetve, mint a kor és a térség liturgiaalkotoi stílusáról tanúskodó dokumentum. A régi krakkói forrás a H modszerehoz hasonlóan egy tájidegen ordót vett alapul, bizonyos mértékig tszerkesztette, majd egy egzotikusnak számító tettel koronázta meg, de ez a kísérlet —szemben a H-éval— nem llta ki az idő próbáját.

A fonti táblázat azt is megmutatja, hogy melyek a H-nak a ketresz-es gall típushoz képest egyéni vonásai. Ezek azért különösen fontosak, mert jelenlétük a később-i magyar forrásokban bizonyítja, hogy a hagyomány kezdopontjanal a H, illetve a belőle kikövetkeztetheto esztergomi protopontifikále áll. A kifejezetten magyar vonások a következők: a preparációs zsoltárok használata, a *Beati immaculati* zsoltár elhagyása a *Benedicam Dominum* kedvéért, az elso apologetikus verzikulus (*Iniquitates*) hiánya és a bő oraciosorozat középső szakasza (*Deus misericors – Exaudi*). A később-i források újítása a litaniaba iktatott *Ut presentibus famulis* vers és a német–római típusú befejezés (abszolúció és *Exsurgete*), míg a H folytatás nélkül maradt leleménye a második processziót megszakító stáció az *Audivitis fratres* allokúcióval, amely azonban —mint kifejtettem— jól illik a H-ban másutt megmutatkozó formaerzekhez. Hogy a nagycsütörtöki misében elhelyezett abszolucionak voltak-e gall előzményei, az a rokon pontifikálék alapján nem bizonyítható. Az viszont igen, hogy az ünnepi, és különösen a nagycsütörtöki misékben létezett ilyen szokás francia teruleteken, és az is, hogy a H szerkesztői jól ismerték a püspöki szertartások német–római változatait, amelyekben az abszolúció a szertartás elmaradhatatlan része.

Utolsó és legfontosabb kérdésünk a H rendhagyó forrashasznalatara irányul. Mi motiválta az ismeretlen szerkesztotket, amikor szokásukkal ellentétben nem egy germán, hanem egy gall típusú ordóból indultak ki? A kérdés tétje azért is nagy, mert a korábbi kutatás alaptalanul túlértékelte az szak-francia és a lotaringiai úzusok hatását

a korai magyar liturgiára, és részletes elemzéseim során itt van az első alkalom, hogy ez a hatás valóban kimutatható.²⁰⁹

A választ a H strukturális preferenciáiban vélem megtalálni. A liturgiátörténetben korán kialakított ordóknál rendszerint azt tapasztaljuk, hogy a gall változatok rövidebbek, egyszerűbbek, kezdetlegesebbek a germánoknál. Érthető, hogy az, aki egy fiatal egyház új úzusát dolgozza ki, szívesebben nyúl a germán anyaghoz, amely bővebb, színesebb és drámaibb, és amelyhez földrajzilag maga is tartozik. Nem ez a helyzet egy olyan ordónál, amelynek standard változata valószínűleg nem régebbi a X. századnál. Itt a gall úzusok sem régről öröklött szövegeket és gesztusokat hagyományoznak tovább, hanem kreatívan érvényesítik korabeli ízlésüket. Hogy a vezeklők rekonziliációja még a középkor derekán is képlékeny, alakítható rítus volt, azt XIII. század utáni francia pontifikálék, az OA, és mindenekelőtt a PGD példája bizonyítja.

A PRG-re visszavezethető germán ordókra általában jellemző, hogy az azonos műfajhoz tartozó liturgikus tételeket tömbökben, gyűjteményesen használják, ami bő tételkészlethez, de egysíkú szerkezethez vezet. Ilyen a német–római rekonziliáció is. Ehhez képest a H kedveli a változatosabb szerkezeteket: szívesen szakítja meg az eukológiai tételeket énektételekkel, szívesen használ rövidebb, beláthatóbb sorozatokat, és szívesen szervezi az így generált sorozatokat párhuzamos csoportokba, amelyekben kiemelkedő szerepe van a keretes szerkesztésnek, az ismétlésnek és a hármasságoknak. A kétrészes gall ordóban a H műhelye egy olyan létező mintát fedezett föl, amely nem volt puritánabb a rendelkezésre álló germán változatoknál, viszont megvoltak benne a felsorolt szerkezeti követelmények. A magyarországi szerkesztőknek nem volt más dolga, mint hogy egy, a második processziót megszakító stációval háromrészessé tegyék a kétrészes eredetit.

A krizmamise nagycsütörtökön

A nagycsütörtöki krizmamise a maga közel 20 fóliójával a kódex hatodát teszi ki. A benne foglalt terjedelmes beszédek —a korábban már említett allokúciókkal együtt— a magyarországi prédikációs irodalom legkorábbi egészben fennmaradt emlékei,²¹⁰ így az ordót eddig elsősorban ezek miatt kutatták. Maga a krizma a legnagyobb tisztelettel kezelt, „legerősebb” szentelmény, a Szentlélek hordozója. Szentelése a hagyományos keresztény liturgiák egyik legősibb és legelterjedtebb pontifikális szertartása, és a római rítuson belül is meglehetősen állandó. Az év legnagyobb szabású ünnepi miséjébe illeszkedik, ahol az egyházirend minden fokozata és a laikus gyülekezet is kitüntetett szerepet kap. A krizma mellett ezen a misén áldja meg a püspök a betegek kenetét a kánon vége előtt, majd a krizmával együtt a hittanulók olaját a mise vége felé. A három szentelés viszonylag kevés, ősi és széles körben ismert gesztussal és szöveggel történik. Ezek a keretek és eszközök elméletileg kevés alkalmat szolgáltatnak változatok képződésére és liturgikus kreativitásra. Annál különösebb, hogy a H krizmamiséje, mint látni fogjuk, egyike a legextrémebbeknek: ahhoz a kísérleti réteghez tartozik, amely végül nem tudott meggyökerezni a magyar hagyományban.

Az ordó leírása egy, a PRG-bol váló rubrikaval kezdődik. Ez szervetlen átvétel, mert logikusan meg kellene, hogy előzze a rekonziliációs ordót. Lerja, hogy a sekresztesek (*mansionarii*) reggel elő kell, hogy készítsenek három ampullát tiszta olvaolajjal tele, a háromféle szent olajnak megfelelően. Közülük a legnagyobb a krizme, ezt fehér selyem borítja, a másik kettőt másféle selyem. A harmadik órában (ekkor kezdődött volna a rekonziliációs ordó) harangoznak, a szolgalattevok pedig ünnepi paramentumokba öltöznek (ezt elvileg már megtették a rekonziliáció előtt), a diakonuszok dalmatikaba, a szubdiakonuszok selyem albaba. Ezen a napon még szólnak a harangok a mise és a zsolozsmahorak előtt, majd elhallgatnak nagyszombatig (ez is ellenkezik a Tenebre kezdő rubrikajaval, amely szerint már a nagycsütörtöki matutinumra fa eszközzel adtak jelt). A misén a püspök mellett hét diakonusz, hét szubdiakonusz, hét gyertyavivo és két tömjénező szolgal, mint utóbb kiderül, tizenkét aldozopappal együtt. Ez az asszisztencia az Egyház teljességét jelenti meg: a püspök Krisztust, a áldozópapok az apostolokat, a diakonuszok az Apostolok Cselekedetei szerint kiválasztott hét diakonust; a hét gyertyavivo az ószövetségi előképekre és az Apokalipszisre utal.

Jóllehet a Szenvedés ideje és tulajdonképpen hétköznap van, az introitust doxológiával éneklik, megszólal a Gloria in excelsis Deo, ünnepélyes tónuson recitálják a kollektat, és az evangeliumoskonyvet gyertyák és tömjénfüst kísérik. Nincs viszont homília és Credo. A rubrika nem ad incipitet a szentleckehez, gradualehez, evangéliumhoz, offertoriumhoz, de nem kétséges, hogy ezek a római rítus szokásos tételei voltak,²¹¹ amit tényszerűen megerősít a két olvasmány forrashivatkozasa a Korintusi levélre és a János-evangéliumra. A felajánlás alatt az áldozópapok és akik még akarnak, felajánlást tesznek. Következik a szekréta, a prefáció (nem tudjuk, melyik)²¹² és a kánon.

A kánon utolsó előtti szakasza, az *Intra quorum nos consortium* után, a befejező *Per quem hac omnia* előtt folajanljak a püspöknek a betegek olajat, amelyet a jelenlévő aldozopapokkal együtt megáld, közepes hangon, hogy csak a körülötte állók hallják. A kánonnak ez a pontja az etelszentelesek leghagyományosabb helye a misében.²¹³ Az áldás egy rövid exorcizmussal (*Exorcizo te immundissime spiritus omnisque incursio Satanae ... ut recedas*) és egy könyörgéssel (*Emitte Domine Spiritum Sanctum Paraclitum*) történik. Megelozi azonban egy Amalariustol vett szóvég a betegek kenetének apostoli eredetéről és szentelésének római liturgiájáról (*De oleo quo unguuntur infirmi auctoritatem habemus apostolicam*). A szóvég lehetne liturgiamagyarazo betoldás, amint az a korai pontifikálékban nem szokatlan, és lehetne részletező rubrika is. A H azonban minden valosinuseg szerint allokúciónak szánja: ez derül ki a layoutból (piros címfelirat után fekete szóvég iniciáléval), és ezt erősítői meg az ordó folytatása, amelyben továbbí három allokúció, köztük két másik Amalarius-szóvég szerepel. A mondott szakaszokat az is összeköti, hogy éppen ezek voltak azok, amelyeket az általam arab 1-essel jelölt korrektor gondosan és módszeresen vegjavitott.

A betegek olajanak szentelését egy betoldás követi, amelyről a H szerkezetéről szóló fejezetben már írtam: az általános olajszenteles betegség ellen. Ez két hosszú exorcizmusbol áll, amelyek az előző szentelés rövid, klasszikus szovegeinel sokkal hosz-

szababb és nyilvánvalóbban apotropaikus jellegűek. Habár tekinthetők az előző szentelés folytatásának (egyes forrásokban így szerepelnek), a H-ban is közölt címük („quocumque tempore”) egyértelművé teszi, hogy nemcsak nagycsütörtökön, hanem bármikor használhatók. Ebből arra következtetnek, hogy nem magát a betegek kenetét, hanem egy másik szentelményt exorcizáltak velük. Ez a rész tehát nem a nagycsütörtöki ordó része, hanem asszociatív alapon került ide, annak az inkluzív logikának megfelelően, amelyet korábban kifejtettem.²¹⁴

A betegek olajának szentelése után a mise folytatódik a kánon záró, *Per quem haec omnia* szakaszával a püspöki hármasságig és a *Pax Domini sit semper vobiscum* formuláig, az olajat pedig visszaviszik. Az *Agnus Dei* szokásos három akklamációjából azonban csak az első éneklik el. A másodikra a püspök áldozását és az olajokkal fölvonuló processziót követően, a harmadikra pedig mindkét szentelés és e processzió visszatérése után, a kommúnió előtt kerül majd sor. Ez a szerkesztés tökéletesen megfelel annak a vonzalomnak, amelyet a H a hármasságok és a keretezés iránt általában tanúsít, szélesebb összehasonlításban pedig az ordó legfontosabb jelölőjének bizonyul.

Az első *Agnus Dei* után csak a püspök áldozik, mégpedig úgy, hogy a diakonus nyújtja neki a kelyhet. Ennek az a jelentősége, hogy az OR hagyománya szerint a pápa, illetve a püspök minden más napon szívószállal vette magához a szent vért, egyedül nagycsütörtökön áldozott közvetlenül a kehelyből. Más napokkal ellentétben elmarad a kenyértörés, illetve a püspök csak azt az ostyát töri meg, amelyet majd magához vesz. Miután a püspök megáldozott, a diakonus a kelyhet az oltárra helyezi, átveszi a paténát a szubdiakonustól (amelyet az addig a püspök háta mögött tartott letakarva), és balról a kehely mellé teszi. Ekkor két másik diakonus (az oltár két oldalán állva) letakarja a kelyhet és a paténát egy tiszta lepellel, amelyet előzőleg az oltárnak a püspök felé néző szélére készítettek ki, a korporálén kívülre. Egyes archaikus ordók szerint ez volt a módja az Oltáriszentség másnapra való elrejtésének, de a H-ban és általában az érett római rítusban már azt a célt szolgálja, hogy az olajszentelés alatt őrizetlenül hagyott színek ne szennyeződjenek be fizikailag, és rituálisan mintegy el legyenek határolva a rajtuk kívül folyó szakramentális cselekménytől. Ekkor a püspök a diakonusokkal együtt a székhéhez megy, leül és vár.

Közben a kazulába öltözött tizenkét áldozópap és a többi klerikus a sekrestyébe megy, hogy előkészítse a krizmával és a hittanulók olajával fölvonuló menetet, amely majd a következőképpen áll föl: (1) Elöl két akolitus halad égő gyertyákkal. (2) Őket követi két keresztvivő, akik között egy akolitus viszi a krizma ampulláját. (3) Utánuk két turifer megy, kezükben füstölgő tömjénezővel, és köztük egy akolitus, aki a hittanulók olaját viszi. (4) Mögöttük hordozza egy szolgálattevő az evangéliumoskönyvet. (5) Ezt követi a tizenkét áldozópap kettesével: ők lesznek a püspök tanúi és segédei az olajok konszekrációjában. (6) Végül a menetet gyermekek zárják, akik az *O Redemptor sume carmen* kezdetű processziós himnusz első hat strófáját éneklik (*Audi iudex – Ut novetur*). A H rubrikája nem tér ki két további mozzanatra, de a párhuzamok alapján ezeket is föltételezhetjük. Az egyik, hogy a két ampolnát és az őket hordozó akolitusokat fehér gyolccsal tekerték körül, a másik, hogy a szentélyhez érve az egyházi rend

egyes fokozatainak képviselői hierarchikusan emelkedő sorrendben álltak föl a lépcsőkön, és így adogatták föl a püspöknek kézről-kézre az ampullákat.

A második *Agnus Dei* akkor hangzik el, amikor a menet megérkezett, és a proceszsios himnusz jelzett szakasza befejeződött. Itt illeszti be a H az ordó hat allokucioja közül a leghosszabbat, címe szerint a krizmaszentelesrol szolot. A beszéd sajátossága, hogy bár a PRG megfelelő allokuciojanak kezdoszavaival indul (*Magnum divinae bonitatis*), attól eltérően folytatódik (*Tribus modis fratres carissimi dies iste*). Amint korábban, Madas Edit kutatásainak eredményét összefoglalva írtam, a szöveg az evangéliumot és több szerző (Beda, Radbertus, Amalarius) műveit ötvöző, átdolgozó és kiegészítő kompilatum. Összeállításának módszeré és szellemisége jól megfelel annak a módszernek és szellemiségnek, amellyel a H műhelye magukat az ordókat is előállítja. Az ordó szerkezete szempontjából fontos kiemelni, hogy míg a PRG allokucioja kifejezetten a krizmarol szóló, liturgiamayarázo fejtegetés, addig a H kompilatuma altalanos nagycsütörtöki beszéd (ez lehet felelős előzőleg a homília elmaradásáért is), amelyben különösen hangsúlyos az eucharisztikus téma.

A nagycsütörtöki communio generalis, azaz a klérus és a nép altalanos szentáldozáshoz jarulasa széles körben elterjedt szokás volt. Ezt indokolta egyrészt az utolsó vacsora emlékezete, másrészt a vezeklőknek az eucharisztikus kozsegsegbe való visszafogadása, harmadrészt az egyházi község hangsúlyos kinyilvánítása a krizmaszentelesben. Jóllehet a H explicit módon nem hivatkozik rá, a communio generalis „erőterében” nyeri el értelmét az ordó következő modulja.

Az allokúció és a krizmaszentelés közé illeszkedik ugyanis az az abszolúciós ritusor, amelyet fontebb mint a rekonciliacios ordó befejezését határoztam meg. Ennek elemei a következők: (1) buzdítás a hitről, (2) hitvallás, (3) közgyónás, (4) abszolúció. Ezt követi majd egy buzdítás közbenjáró imára, amely föltételezi az abszolúciót, de már átvezet a következő modulhoz. A sorozat logikája az, hogy a visszafogadott vezeklők és a hívek előbb kifejezésre juttatják azt az orthodoxiát, amely kozsegseguk és kegyelmi állapotuk előfeltétele, majd megtisztulnak buneiktol, és végül úgy „kamatoztatják” az elnyert kozsegseget és tisztaságot, hogy általa különleges hatékonysággal konyorognak az egész Egyházért, a pápától kezdve a megholtakig és személyes barataikig. Ez a hatékonyság ervenyesul azután akkor, amikor a puspokkal nemcsak a tizenkét áldozópap, hanem az egész gyülekezet működik együtt a krizmaszentelesben, és ez az egység válik teljessé utána az eucharisztikus kozsegsegben.

Ugyanezt a ritusort (hitvallás, bűnvallás, föloldozás, közös közbenjáró imádság) írja le az a *Speculum Ecclesiae* című beszédgyűjtemény, amelyben a H hitvallásának és kozgyonasanak a szövege is megtalálható. Honorius Augustodunensis műve kesobbi a H-nál vagy legfoljebb egykorú vele,²¹⁵ ezért forrásaként nem johet szóba, mégis hasznos kozelebbreol megvizsgálni a szövegek kontextusa miatt. A *Speculum Ecclesiae* a karacsonyi prédikáció után közli az abszolúciós ritusort, de azzal a megjegyzéssel, hogy minden nagyobb ünnepre ervenyes — a karacsonyi ugyanis a gyűjtemény első prédikációja, a gyűjtemény pedig nemcsak beszédeket tartalmaz, hanem afféle ars predicandi. E nagyobb ünnepeken népes gyülekezetre, ideális esetben a teljes község jelenlétére lehetett számítani, a folkeszulesnek része volt a gyónás vagy a bunba-

nat aktuális formája, a liturgia tetőpontja pedig a *communio generalis* volt. A tényleges bűnbánati és szentségi fegyelem azonban nem volt ilyen színvonalon, így a realitább jogi és liturgikus előírások évenként egyszeri gyónásra és áldozásra számítottak, amint azt később a IV. lateráni zsinat el is rendelte. A H egy ilyen rítussort helyez el a krizmaszentelés előtt, ami a vezeklők szempontjából lezárása a rekonszolidációnak, a hívek szempontjából előkészület a szentáldozásra, a klérus és a püspök szempontjából támogatás a szent cselekményhez. Mellesleg következtethetünk belőle arra, hogy a H szerkesztőinek elképzelése szerint nagycsütörtök volt az éves *communio generalis* eseményi időpontja.²¹⁶

A hitről szóló beszéd (*Si quis fratres carissimi vult edificare domum*) igen egyszerű. Forrása ismeretlen, de stílusa és terjedelme is emlékeztet a visszafogadott vezeklőkhöz intézett, korábbi, és a lábmosásnál mondandó, későbbi allokúcióra. Liturgikus beágyazottsága azonban nagyobb, mert zárószavai kifejezetten a rá következő hitvallásra vezetnek át. Ahogy korábban már kitértem rá, a H-ből mind az allokúció, mind a hitvallás és a közgyónás előtt kimaradtak a rubrikák, így liturgikus helyzetük, szerepük nem egyértelmű. A PZ-ből azonban pótolhatók a hiányzó rubrikák, így világossá válik, hogy szerves részei az ordónak.

A hitvallás (*Credo in Deum ... et omnium creaturarum*) előtti arról is tájékoztat, hogy a szöveget a püspök szakaszonként mondta elő a gyülekezetnek, azok pedig megismélték. Valószínűleg ugyanígy hangzott el a közgyónás is (*Confiteor ... et dominæ sanctæ Mariæ*). Eredetét azok között a hosszú bűnkatalógusok között kell keresni, amelyek a penitenciálékban és a bűnbánati ordókban rendszerint követik a hitvallást, de a H-ban olvasható változat már egy rövidített, stilizált-liturgizált summája a lehetséges bűnöknek. Ilyen közgyónások Európa-szerte használatban voltak. Honorius művében a szónok fölhívja a figyelmet arra, hogy ez a közgyónás nem helyettesíti a személyes vallomástételt,²¹⁷ hanem csak azokra a bűnökre érvényes, amelyeket a hívek vagy már meggyóntak, vagy tudatlanságból követtek el, de maradtak fenn — olykor egészen humoros — leírások arról, hogy egyes laikusok ezt tartották a gyónás tulajdonképpeni formájának.²¹⁸

Az erre következő abszolúció a rekonszolidációnál már említett *Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis suis*. A H itt elszakad a *Speculum Ecclesiæ* szövegétől, ott ugyanis a közismert *Indulgentiam et absolutionem* tölti be ugyanezt a szerepet. A H változata egyértelműen Nyugat-Európában, különösen anglonormann és észak-francia területen jellemző: ez a tény is mutatja, hogy az előző, szintén nyugati jellegű rekonszolidációs ordóhoz tartozik.

A püspök ezután újabb allokúciót intéz a jelenlévőkhöz (*Modo facite sicut consuetudo est*), amelyben imára szólítja őket, arra hivatkozva, hogy Krisztus megígérte: ahol ketten vagy hárman összegyűlnek az ő nevében, közöttük lesz. A közbenjáró ima a pápáért, a püspökökért, a klérusért, a királyért, a laikusokért (különös tekintettel a katonákra), a keresztények szükségleteiért, a bűnösök megtéréséért, a megholtakért és kinek-kinek saját barátaiért szól. Ugyanilyen témájú, de más szövegezésű buzdítást találunk a *Speculum Ecclesiæ*-ben. Ez a pápa, a püspök, a klérus, a király, a világi előjárók

és a megholtak után még a zarándokokat, hajózókat, betegeket és foglyokat is megemlíti.

Maga a közbenjáró imádság kinek-kinek maganimaja, nem kap liturgikus megfogalmazást. Az allokúció után mégis elhangik a püspök szájából egy formula, amely erre szolit: *Fratres commune donum consecratur communis oratio prosequatur*. A „communis oratio” az előző buzdítás tárgya volt, a „commune donum” pedig itt a krizma. így létesít a H kapcsolatot az abszolúciós modult követő közbenjáró imádság és a krizmaszentelés között. Maga a formula annak a szovegnek a parafrázisa, amelyet a püspök az ordinacioknal, kozlebbbrol a fölszentelt diakonushok megáldása előtt mond, és amely így kezdődik: *Commune votum communis oratio prosequatur*.²¹⁹

Mindjárt ezután a klérus a *Protege Domine plebem tuam* éneket énekli a *Te sancta Dei crux* verzussal. A nép ezalatt a *Kyrie eleison* szavakkal foglalja össze a maga imádságát, a püspök pedig elkezdí a krizmaszentelést azzal, hogy összekeveri a balzsamot és az olajat, háromszor, *Ψ* alakban rájuk lehel, majd halkan elmondja az exorcizmust. A *Protege* eredetileg Szent Kereszt Felmagasztalasanak offertoriuma. Tematikája nem szokatlan nagycsütörtök összefüggésében, amikor az introitus és talán a prefáció is a Szent Keresztről szólt.²²⁰ Funkcionálisan értelmes helyen van: azon kívül, hogy „takarja” és megfogalmazza a hívek imádságát, a krizmaszentelés előtt kvázi-offertoriumkent szolgal, ahogyan az *Ave gratia plena* Gyertyaszentelőkor vagy az *Ante sex dies* virágvasárnap. A krizmaszentelo prex úgy hangzik majd föl utána, ahogyan a mise prefációja az offertórium után. Az is indokoltá teszi, hogy ahol a rekonciliacio a nagycsütörtöki mise része, ott az offertórium előtt szokott megtörténni. E második offertórium használata ismét a H „zenekedvelő” attidudjenek tanúja, vagyis annak az ízlésnek, amely szívesen iktat be éneket a szertartás csöndes vagy halk részei alatt, és az euchológiai tételeket szívesen váltogatja enektetelekkel.

A balzsamhoz kapcsolódó szovegek az eredeti kódexnek nem voltak részei. Nem kifejejtettek őket, mert a krizmaszentelést bevezető rubrika szól a balzsam és az olaj osszekevereserol, és kulfolldrol is több példát ismerünk arra, hogy a balzsamra vonatkozó szovegeket a lapszélen vagy betétlapon, utólag illesztették a szertartásba.²²¹ A balzsamot egsez Európában csak fokozatosan kezdték önálló szentelmenynek fölfogni, amelyet saját szovegekkal kell megáldani.²²² A III. kéz azonban, amely az utólag betoldott 65. folıot írta, az I. kézzel körülbelül egykorúnak látszik, így a módosítás sem lehet sokkal kesobbi a H keletkezési idejénél. A betétlap, amely fizikailag a krizmaszentelési prexet szakítja meg, három szoveget tartalmaz: az *Oremus Dominum nostrum omnipotentem* kezdetű buzdítást 'Benedictio' cím alatt, a *Hac commixtio liquorum* formulát a két folyadék elegyıtesekor és a *Dominator Domine rex unctus* könyörgést, amely mintegy felajánlási konyorgeskent, kvázi-szekeretakent szolgal a keverék fölött.

A betétlapot záró rubrika szerint csak ezek után mondja el a püspök vagy megbıztotta a krizmarol szóló beszédet, és csak azt követően lehel az olajra és kezdi az exorcizmust. Ez azonban nem felel meg a H eredeti dramaturgiájának, mert nem említi sem az abszolúciós modult, sem a *Protege* offertóriumot. Azért is valosınıbb, hogy a szertartást az eredeti, és nem a betétlap rubrikája szerint végezték, mert a betétlap a 64. folıo után, a krizmaszentelés kezdeténél, és nem az 54. folıo után, az allo-

kúció kezdeténél lett a kódexbe fűzve.²²³ A betétlap rubrikája tehát irreleváns, minden bizonnyal a balzsamhoz kapcsolódó szövegek mintapéldányából származik.

Maga a krizmaszentelés a közkeletű *Exorcizo te creatura olei ... ut fias omnibus qui ex te ungenti sunt in adoptionem filiorum* exorcizmussal és a *Qui in principio* prexszel történik. A prex után a püspök társaival együtt köszönti a csupasz krizmás ampullát, majd betakarják, és így viszik le a szentélyből, hogy mások is köszönthessék. Miután ez megtörtént, nagy tisztelettel őrzik a hittanulók olajának megáldása alatt, hogy majd a kettőt egyszerre vigyék vissza a sekrestyébe.

Mielőtt azonban sor kerülne a hittanulók olajának megáldására, a H egy újabb Amalarius-szöveget iktat be arról, hogy mit szimbolizál a krizma csupaszsága és betakarása (*Dicit libellus Romani ordinis*). A szöveg forrása, terjedelme, helyzete és layoutja is ugyanolyan, mint a betegek olajához kapcsolódó, előző Amalarius-szövegé. Jóllehet kiegészítő magyarázat vagy rubrika is lehetne, minden jel arra mutat, hogy ténylegesen elhangzó, liturgikus allokúciónak szánták a szerkesztők.

Hasonló allokúció előzi meg a hittanulók olajának szentelését (*Exorcismus igitur Græce Latine coniuratio*), szintén Amalariustól. Ezt az olajat is úgy viszik föl betakarva a szentélybe, mint előzőleg a krizmát, és erre is ugyanúgy lehel rá a püspök. Maga a szentelés nem tér el a közkeletű szövegválasztástól: az *Exorcizo te creatura olei ... ut in hac invocatione trinæ potestatis* exorcizmust és a *Deus incrementorum* könyörgést használja. A püspök és társai ezután köszöntik az olajat, majd leviszik a szentélyből, hogy a többiek is köszönthessék. Végül a processzió, amely előhozta őket, vissza is viszi mindkét konszekrált olajat a sekrestyébe, miközben a gyermekek az *O Redemptor* himnusz utolsó három strófáját éneklik (*Læta mente – Sit hac dies*).

A püspök ezalatt megmossa a kezét, a diákonusok kitakarják az oltáron hagyott Szentséget, és folytatódik a tulajdonképpeni miseliturgia. A püspök megtöri az asznapra szánt ostyákat, a többi viszont nem töri meg, hanem elkülöníti a másnapi, nagypénteki áldozásra. A szent vérből azonban nem hagy, hanem az egészet magához veszi.

A harmadik *Agnus Dei* a cselekmény szintjén csak ekkor, akusztikusan körülbelül az *O Redemptor* befejezése után hangzik el,²²⁴ azaz keretbe foglalja a krizmának és a hittanulók olajának megáldását. A békecsók a szinte egyetemes középkori gyakorlatnak megfelelően, amely ezen a napon nem akart közösséget vállalni Júdás csókjával, elmarad. Közvetlenül utána éneklik a *Dominus Iesus* kommúniót zsoltárral²²⁵ és doxológiával, majd következik a klérus és a gyülekezet áldozása.

A nap vesperását az áldozás alatt éneklik. Figyelembe véve a vesperás terjedelmét (legalább 20 perc), ez közvetve újabb érv a nagycsütörtöki *communio generalis* mellett. A órát csak antifónákkal és zsoltárokkal, illetve Magnificattal végzik, az Európa-szerte általános *Calicem salutaris* sorozat szerint; az első antifónát a kántor kezdi. Bár a H csak általánosságban ír a mise befejezéséről, szinte biztos, hogy a vesperás könyörgésének helyén a nap posztkommúniója hangzott el, ahogy a karácsonyi éjféli misében vagy nagyszombaton is. Erre következett a diákonus által énekelt *Ite missa est*, ami ugyanúgy szakítást jelent a böjtnapokon szokásos renddel (eszerint a misét *Benedicamus* zárja), mint előzőleg a *Gloria in excelsis Deo*.

A mise után a szolgálattevők visszatérnek a sekrestyébe, és a püspök megparancsolja az aldozopapoknak, hogy a régi krizmát és katekumenolajat —ha egyáltalán maradt— keverjék össze az újjal, és úgy osszák szét az egyházmegye papjainak.²²⁶

Az ordó szerkezetének alapja tehát az ünnepi mise. Ennek menetét három „idegen elem” szakítja meg: a betegek olajának szentelése, a krizma és a katekumenolaj szentelése, illetve a vesperás. Közülük az első és a harmadik nem áll párhuzamok nélkül: mind a kánon vége előtti szentelesekre, mind a posztkommúnió előtti zsolozsmahorara vannak más példák a római rítusban. A nap igazi unikuma a krizma és a katekumenolaj szentelése. Ennek fő szerkezeti motívumai a keretezés és a fokozás. A blokkot kettős keretbe foglalja egyrészt az *Agnus Dei* első és harmadik elhangzása, másrészt a processzió, amelyet az *O Redemptor* himnusz kísér. A blokkon belüli modulokat az Amalariustol vett, rövid allokúciók keretezik. A fokozás eszköze, hogy az egész modul egy nagyszabású kateketikai elokeszitest kap az általános nagycsütörtöki beszeddel. Ennek önállóságát —hogy tudniillik nem egyszerűen a krizmahoz fuzzott allokúció— terjedelme és az előtte énekelt második *Agnus Dei* is nyomatekosítja. Az elokeszites azonban nem merül ki ebben, hanem folytatódik az abszolúció és a közbenjáró imádság beiktatásával. Mindkettőt allokúciók nyitják. E két modul egyszerre kapcsolódik a szent olajok megaldasahoz, és mutat előre a *communio generalis* felé.

Az ordó bonyolult, de nem attekintethetlen szerkezetét alább szemléltetem, a H-ban nem kiírt, de kikövetkeztethető tételeket szögletes zárójelben kozolva:

(1) MISE

- (a) Intr. [*Nos autem gloriamur*] Ps. [*Deus misereatur*] *Gloria*
- (b) *Kyrie eleison*
- (c) *Gloria in excelsis Deo*
- (d) Or. [*Deus a quo et Iudas*]
- (e) Lc. [*Convenientibus vobis in unum*]
- (f) Gr. [*Christus factus est V. Propter quod et Deus*]
- (g) Ev. [*Ante diem festum Paschae*]
- (h) Off. [*Dextera Domini*]
- (i) Secr. [*Ipse tibi*]
- (j) VD [*Qui salutem humani generis*] (?)
- (k) *Te igitur ... Intra quorum*

(2) BETEGEK OLAJA

- (a) Alloc. *De oleo quo unguuntur infirmi*
- (b) Ex. *Exorcizo te immundissime ... ut recedas*
- (c) Or. *Emitte Domine*

(3) ÁLTALÁNOS OLAJ BETEGSEG ELLEN (nem kifejezetten nagycsutortokra)

- (a) Ex. *In tuo nomine*
- (b) Ex. *Exorcizetur Crucis Christi vexillo*

(4) MISE (folytatás)

- (a) *Per quem haec omnia*
- (b) Ben. [*Benedicat vos Deus*]
- (c) *Pax Domini sit semper vobiscum*

- (d) 1. *Agnus Dei* (a püspök megáldozik)
- (5) PROCESSZIÓ
- (a) Hy. *O Redemptor ... Ut novetur*
- (6) ELŐKÉSZÜLET
- (a) 2. *Agnus Dei*
 (b) Alloc. *Magnum divinæ bonitatis ... Tribus modis*
- (7) ABSZOLÚCIÓ
- (a) Alloc. *Si quis fratres carissimi*
 (b) *Credo in Deum ... et omnium creaturarum*
 (c) *Confiteor Deo omnipotenti et dominæ sanctæ Mariæ*
 (d) Abs. *Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis suis*
- (8) KÖZBENJÁRÓ IMÁDSÁG
- (a) Alloc. *Modo facite*
 (b) F. *Fratres commune donum*
 (c) Off. *Protege Domine V. Te sancta Dei Crux*
 (d) F. *Kyrie eleison* (az előző alatt)
- (9) BALZSAM (utólag betoldva)
- (a) Pf. *Oremus Dominum nostrum*
 (b) F. *Hæc commixtio*
 (c) Or. *Dominator Domine rex unctus*
- (10) KRIZMA (előtte lehelés, utána köszöntés)
- (a) Ex. *Exorcizo te creatura olei ... ut fias omnibus*
 (b) VD *Qui in principio*
 (c) Alloc. *Dicit libellus Romani ordinis*
- (11) KATEKUMENOLAJ (előtte lehelés, utána köszöntés)
- (a) Alloc. *Exorcismus igitur Græce*
 (b) Ex. *Exorcizo te creatura olei ... ut in hac invocatione*
 (c) Or. *Deus incrementorum*
- (12) PROCESSZIÓ
- (a) Hy. *Læta mente ... Sit hæc dies*
- (13) MISE (folytatás)
- (a) 3. *Agnus Dei* (kenyértörés)
 (b) Comm. *Dominus Iesus Ps. [Beati immaculat] Gloria*
- (14) VESPERÁS (alatta communio generalis)
- (a) Ant. *Calicem salutaris Ps. Credidi*
 (b) Ant. *Cum his Ps. Ad Dominum cum tribularer*
 (c) Ant. *Ab hominibus iniquis Ps. Eripe me*
 (d) Ant. *Custodi me Ps. Domine clamavi*
 (e) Ant. *Considerabam Ps. Voce mea*
 (f) Ant. *Cenantibus autem Ps. Magnificat*

(15) MISE (folytatás)

(a) [Postcomm. *Refecti vitalibus*]

(b) *Ite missa est*

Az összeállítás módja és eredetisége

Mivel a krizmaszentelés rítusa meglehetősen ősi, és főbb vonásait tekintve egységes, a H viszonyát a későbbi magyar hagyományhoz és a külföldi úzusokhoz nem lehet olyan eszközökkel vizsgálni, mint a liturgikus év más ordóinál. A kutatást tovább nehezíti, hogy a későbbi magyar forrásanyag e tekintetben hiányos vagy semmitmondó.

A PZ ordója még a H ordójának szinte változatlan megismétlése. Szinte csak abban különbözik tőle, hogy a H-ban kiírt hosszú allokúciókat és más, nem tipikus szövegeket (hitvallás, közgyónás) rövid rubrikás utalással vagy incipitel említ, a misepropriumából viszont valamivel több tételt kiír.²²⁷ Ez annyit legalábbis bizonyít, hogy az ordót a XIII. századi Zágrábban még használták, sőt kis mértékben módosították, de nem árul el semmit a Zágrábon kívüli magyar egyházak gyakorlatáról. Az MNS-ből a megfelelő ordót tartalmazó rész elveszett, habár azon a töredéken, amely a rekonziliációs ordót megőrizte, szerepel a krizmamise ordójának első mondata, és az megegyezik a H-val. Perdöntőnek azonban ezt sem tekinthetjük, mert a mondat —mint fentebb írtam— azonos a PRG szövegével, így a kezdő rubrika nem tipikusan magyar. A Lat. 1219 tartalmazza ugyan az ordót, de egy olyan jellegtelen megfogalmazásban, amely nemcsak a H és a PZ hagyományához nem kapcsolódik a meghatározó pontokon, de más tekintetben is a legáltalánosabb korabeli gyakorlatnak (modernizált PRG) felel meg. A későbbi magyarországi pontifikálék a PGD változatát hozzák, így nem használhatók az összehasonlításkor.

A XV–XVI. századi ordináriuskönyvek, az OS és az OA ugyancsak a PGD ordóját föltételezik. Bár nem adnak meg azonosítható incipiteket, erre utal az introitus doxológiájának elhagyása (csak Esztergomban) és a Credo használata, a szent olajokat előszólító akklamációk szövege, valamint az, hogy az *O Redemptor* himnusz a *Consecrare* és az *Ut novetur* (*monetur*) strófa között dividálják. Egy jelentéktelennek látszó adatuk mégis figyelmet érdemel. A PGD a krizmaszentelést az Agnus Dei utánra helyezi. Ugyanígy tesz az OA, de valamiféle átszerkesztést sejtet, mert az Agnust nem a megfelelő helyen, hanem a püspöki áldás előtt említi. Ilyen sorrendcserék a szövegtörténetben akkor szoktak előfordulni, ha a kéziratok előzmények valamelyikében még lapszéli vagy interlineáris jegyzet volt az Agnusra utaló rubrika, amelyet azután nem az adekvát helyre másoltak be egy későbbi tisztázáskor.²²⁸ Hogy valóban ez történt, azt megerősíti az OS tanúsága, amely minden másban megfelel ugyan az OA-nak, és így a PGD-nek, de a krizmaszentelést nem az Agnus után, hanem előtte helyezi el. Úgy látszik tehát, hogy a krizmaszentelésnek az Agnushoz viszonyított helyzete még a XV–XVI. századi Magyarországon sem volt megállapodott.

A probléma nem magyar specialitás. A római rítus korai történetének egyik legismertebb kronológiai támpontja, hogy az Agnus Dei éneklését mint a mise állandó részét a kenyértörés alatt I. Sergius pápa vezette be 687-ben. Ez azt jelenti, hogy a római rítus első forrásai, amelyek a krizmaszentelést már tartalmazták (SGV, SGr), nem

tudtak az Agnusról,²²⁹ és csak annyit rögzítettek, hogy a krizma és a katekumenolaj szentelésére valahol a Miatyánk (pontosabban az embolizmus) és a kommúnió között kerül sor. A képletet tovább bonyolította, hogy Rómában nem használták a hármassáldást, amelyet az Alpokon túli egyházakban szintén a Miatyánk és a kommúnió között adott a püspök. A legősbibb, autentikus római források tehát nem szolgáltattak egyértelmű információt arról, hogy mi legyen az olajszentelés helyzete a hármassáldáshoz és az Agnushoz képest.

A különféle úzusok ötféleképpen reagáltak erre a problémára: (1) Az archaizáló megoldás az volt, hogy az Agnust egyszerűen elhagyták. Ezt a döntést támogatta, hogy a szent háromnap következő két napján is elmaradt az Agnus, de ellene szólhatott volna, hogy a nagycsütörtöki krizmamise ordináriuma egyébként teljes, Gloriával, és néhol Credóval. Mindenesetre az Agnus elhagyását találjuk már az OR 29-ben (Corbie?, 870–890) és az OR 31-ben (Észak-Kelet-Franciaország, 850–900). Az érett középkorban egy roueni, egy soissons-i és egy besançoni forrásban találtam meg ugyanezt. (2) Az Agnust elhagyó pontifikálék, rajtuk kívül pedig néhány másik észak-francia (Párizs, Angers) és az összes anglonormann forrás a Miatyánk és a hármassáldás közt helyezi el az olajszentelést. (3) A PRG és vele a források döntő többsége a hármassáldás és az Agnus közé rendeli. Így tesz számos francia, a legtöbb német és kelet-európai, és az összes dél-európai forrás. (4) Szórványos ehhez képest az a megoldás, amely szerint az olajszentelés az Agnus után kap helyet, még akkor is, ha a PGD révén idővel ez a változat vált uralkodóvá. Ezt találjuk például Mainzban, Reimsben vagy Toulban. (5) Végül a legeredetibb pontifikálék nem foglalnak állást, hanem magán az Agnuson belül helyezik el, annak szétválasztott akklamációival keretezik az olajszentelést. Ez nemcsak elegáns, hanem liturgikusan is logikus döntés. Az Agnus eredetileg a kenyértörést kísérő tétel, és mint láttuk, a krizmamisében két kenyértörés van: a püspök ostyájáé az olajszentelés előtt, a klérus és a hívek ostyáié utána. A kevés példa itt is Észak-Franciaországból származik (Párizs, Sens, Noyon–Senlis), de egyik sem felel meg pontosan a H változatának, mert az Agnust nem három-, hanem csak kétfelé vágják. Az is szembeötlő, hogy ez a rendhagyó ötlet nem aratott osztatlan sikert. Párizsból és Sens-ből is ismerünk olyan pontifikálét, amely nem követi, és a fennmaradt források egy kivétellel nehezen értelmezhetők, néha utólagos módosításokat is szenvedtek éppen ezen a ponton. Valószínű, hogy a H szerkesztői ismerték valahonnan ezt a lehetőséget, hiszen az észak-francia nagycsütörtöki ordók a rekonszolidáció tanúsága szerint a látóterükben voltak. De az is biztos, hogy az ötlet kidolgozása az Agnus háromfelé osztásával már a magyarországi redakció kreativitását dicséri.

Az olajszentelés pozicionálásán kívül csak egyvalamiben mutathatók ki változatok a krizmamiséhez. Míg az órómai hagyomány és ezért szinte minden európai úzus a krizma után szenteli a katekumenolajat, addig az anglonormann ordók —kissé szofisztikusan— emelkedő hierarchikus sorrendbe rendezik át őket, és előbb a katekumenolajat, azután a krizmát konszekrálják. A meglehetősen egységes és jól elkülöníthető anglonormann csoporton kívül éppen az a sens–párizsi ordó használja még ezt a sorrendet, amelyben az Agnus szétválasztását is regisztráltuk. Ez a sorrend nem

állt volna távol a H ordójától sem, amelynek egyik szervező elve a fokozás, és amely ezen a ponton nem idegenkedik a formabontó megoldásoktól. Mégsem élt vele. Ezért sem valószínű, hogy az említett sens–párizsi ordó és a H között közvetlen kapcsolat lenne, anglonormann párhuzamok pedig, mint hamarosan látni fogjuk, itt szóba sem jöhetnek.

Ami a szerkezet mellett a tételkészletet és a ceremoniális gesztusokat illeti, pontosan elkülöníthetők azok az adatok, amelyek egyetemesek, azok, amelyek alapján változatok különíthetők el, és azok, amelyek kuriózumnak számítanak. Mivel a hosszú ordó legnagyobb részét egyetemesen elterjedt szövegek és gesztusok teszik ki, elég lesz a változatokra és a kuriózumokra koncentrálnunk. A változatokon belül is hasznos lesz különbséget tennünk azok között, amelyek regionális, és azok között, amelyek kronológiai mintázatot követnek; azaz lesznek olyanok, amelyek Európa egyes tájai között tesznek különbséget, és olyanok, amelyek a korai és a későbbi forrásokat engedik megkülönböztetni. A kuriózumok —éppen azért, mert kuriózumok— nem engednek meg összehasonlító elemzést. Jelentőségük inkább az, hogy érzékeltetik: az arány, amelyben a H egyedi megoldásokkal él, megszokottnak vagy extrémnek számít-e az európai kontextusban.

Az egyetemes vonások megállapításakor eltekintek azokról az adatokról, amelyek csak az archaikus, PRG előtti forrásanyagban mutathatók ki, és azokról is, amelyek csak egy-egy forrásban találhatók meg, így jelentéktelen ritkaságnak számítanak (ezeket lábjegyzetben közlöm). A mise szempontjából az általánosságok és a sajátosságok megoszlása így a következő:

(1) ÁLTALÁNOSÁGOK

- (a) Intr. *Nos autem gloriari* Ps. *Deus misereatur*²³⁰
- (b) Van *Gloria in excelsis Deo*, de csak a krizmamisében, egyébként elmarad
- (c) Or. *Deus a quo et Iudas*²³¹
- (d) Ep. *Convenientibus vobis in unum*
- (e) Gr. *Christus factus est* V. *Propter quod et Deus*
- (f) Ev. *Ante diem festum Pascha*²³²
- (g) Off. *Dextera Domini*²³³
- (h) Secr. *Ipsa tibi*
- (i) *Communicantes*, *Hanc igitur*, *Qui pridie* saját
- (j) Betegek olajának szentelése a kánon végén, az *Intra quorum* és a *Per quem hac* között
- (k) Ben. *Benedicat vos*²³⁴
- (l) Vesperás a posztkommúnió előtt²³⁵
- (m) Ant. *Calicem salutaris* stb.²³⁶

(2) SAJÁTOSÁGOK

- (a) Van-e doxológia az introitushoz?
- (b) Van-e homília az evangélium után?
- (c) Van-e Credo?
- (d) Mi a prefáció (közös, Szent Kereszt-, *Clementiam tuam*, más saját)?
- (e) Mi az áldás lezárása (*Pax Domini*, *Et pax Domini*, *Et pax eius*)?
- (f) Krizma és katekumenolaj szentelésének helye a misében
- (g) Krizma és katekumenolaj szentelésének sorrendje
- (h) Változik-e az *Agnus Dei* (szokásos, *miserere* 3×, elmarad)?

- (i) Mi a kommúnió, van-e második (*Dominus Iesus, Hoc corpus*)?
- (j) Van-e zsoltározás (*Beati immaculati*) és doxológia a kommúnióhoz?
- (k) Mi a posztkommúnió, van-e második (*Refecti, Concede, Respice*)?
- (l) *Ite missa est* vagy *Benedicamus* zárja-e a misét?

Az áttekintésből kitűnik, hogy a H-ból a sajátosságokra vonatkozó kérdéseknek csak kis része válaszolható meg. Van doxológia az introitushoz és a kommúnióhoz, nincs homília, sem Credo az evangélium után, az áldás a szokásos *Pax Domini* formulával zárul, a kommúnió a megszokottabb *Dominus Iesus*, zsoltárral, és a mise *Ite missa est*-tel fejeződik be. Ezek az adatok azonban önmagukban kevésbé informatívak, és könnyen változnak egyazon hagyományon belül is. Az introitus doxológiáját például már a PZ-ben törölte valaki, viszont beiktatta a Credót — mindkét esetre mindenütt van példa. Történelmi tendencia, hogy a *Pax Domini* formulát a hármassáldás után idővel mindenütt az *Et pax eius* váltja föl, amely nyelvtanilag szervezettebben kapcsolódik. A *Dominus Iesus* kommúnió és az *Ite missa est* annyira elterjedt, hogy inkább a tőlük való eltérés érdemelne figyelmet.

Nem sokkal jellemzőbb a szent olajok megáldásának gesztus- és euchológiai készlete sem. Az első római ordóktól kezdve mindenütt megtaláljuk a szent olajokra való háromszori rálehelést Ψ alakban és az olajok köszöntését (a krizmánál csupaszon, illetve betakarva). A PRG óta a processzió rendje és az olajoknak a szentélybe való föladoztatása is általánosan elterjedt. A vonatkozó imáknak egy-egy jellemző sorozatát kínálja föl a két ősi szakramentárium és a PRG, a következőképpen:

SGV	SGr	PRG
BETEGEK OLAJA	BETEGEK OLAJA	BETEGEK OLAJA
Or. <i>Emitte Domine Spiritum</i>	Or. <i>Emitte Domine Spiritum</i>	Ex. <i>Exorcizo ... ut recedas</i> Or. <i>Emitte Domine Spiritum</i>
KRIZMA	KRIZMA	KRIZMA
Or. <i>Deus incrementorum</i> VD <i>Qui in principio</i>	VD <i>Qui in principio</i>	Ex. <i>Exorcizo ... ut fias</i> VD <i>Qui in principio</i>
KATEKUMENOLAJ	KATEKUMENOLAJ	KATEKUMENOLAJ
Ex. <i>Exorcizo ... ut in hac</i> VD <i>Qui mysteriorum tuorum</i>	Or. <i>Deus qui virtute</i>	Ex. <i>Exorcizo ... ut in hac</i> Or. <i>Deus incrementorum</i>

Az érett középkor úzusai egész Európában a PRG sorozatát és asszignációit alkalmazták az anglonormann tájat kivéve, ahol egy olyan változat dívik, amely a SGr sorozatát egy hosszabb exorcizmussal és számos speciális, angolszász eredetű orációval egészíti ki. A kontinensen (Normandiát kivéve) ennek a típusnak semmi hatása nincs, legföljebb néhány fosszilis szerkönyv őrzi a gelazián vagy a gregorián örökséget — ezek könnyen felismerhetők a *Deus incrementorum* helyzetéről, illetve *Deus qui virtute* orációról. A H a PRG tételeit hozza (az általános olajszentelés két exorcizmusa is közéjük tartozik), így e tekintetben is megfelel az európai főszodornak.

A szentelési imákon kívül a közkincshez tartozik még az *O Redemptor* processziós himnusz, amelyet Rómán kívül mindenütt megtalálunk. A PRG-hez közelebb álló

ordókra jellemző, hogy nem a refrén (*O Redemptor*), hanem az első strófa kezdetével (*Audi iudex*) hivatkoznak rá, és szintén jellemző lehet egy-egy zusra, hogy hol divdljak az neket. Végül az általánosságok közé kell sorolni a balzsam megáldásának két szövegét, az *Oremus Dominum* kezdetű „prefációt”²³⁷ és a *Hec commixtio* formulát. Ezek a szövegek valossnuleg iberoprovanszal irányból terjedtek el, és a XI–XII. században még sok helyen újdonságnak szamítottak. Miután azonban használatba vették őket, nem akadt alternatívájuk. Mind az *O Redemptor*-t, mind a balzsamhoz tartozó két szöveget (habár csak függelékesen) megtaláljuk a H-ban.

Mindebből jól látszik, hogy a krizmamise esetében nem sok lehetőség kínálkozott egy-egy hagyomány egyenítésere. A kötött struktúrán belül elsősorban a következo toldalékok, kiegészítések jelenthetnek újdonságot, változást:

- (1) Proklamaciok, azaz a szent olajokat eloszolıto liturgikus formulák és ezek szövegezése
- (2) Koszontesek, azaz a szent olajokat koszonto liturgikus formulák és ezek szövegezése
- (3) Hy. *Veni Creator* a krizmaszentelés előtt
- (4) A PRG készletén túli áldások-konyorgesek
- (5) Allokuciok vagy liturgiamayarázo rubrikák beiktatása
- (6) Vezeklők rekonziliacioja, többnyire az offertórium előtt

Az említettek közül nem regionális, hanem történelmi jelenség előbb a koszonto, utóbb a proklamacios formulák bevezetése. Valossnuleg ezek is az iberoprovanszal táj felől terjednek el (a rekonziliacional már láttuk, hogy arrafelé kulonosen kedvelték a dialogikus elemeket), és kulonosen a proklamációk rendkívül változatos megfogalmazásban használatosak. Szintén a virágzó középkor divatjelensege —amint már a zsinattartasnal szó volt róla— a *Veni Creator* himnusz alkalmazása epikletikus helyzetekben. Hogy ezek a változatok kronológiai mintázatot követnek, az egyértelmű, ha azonos uzushoz tartozó, de kulonbozo korú forrásokat hasonlítunk össze.²³⁸ A proklamációk és a koszontesek később Magyarországon is megjelennek, a *Veni Creator* megmarad angol–francia jelenségnek, de a H mindkét tendenciához képest korai forrás, gy hiába keresnénk benne ilyesmit.

A PRG készletén kívüli áldások-konyorgesek mindenekelőtt az anglonormann zusokra jellemzők, másodsorban az iberoprovanszal tájon találunk néhány olyan tételt, főleg a balzsamhoz kapcsolódóan, amely kulonlegesnek számít. Közülük a *Deus mysteriorum* s a *Creaturarum omnium* kezdeti a PGD kozvetítésevel utóbb széles körben elterjedt. A H anyagabol egyedül a *Dominator Domine Deus rex unctus* számít viszonylag kulonlegesnek a balzsamszentelesi betétlap végén. Ezt a tételt a balzsammal elegyített olaj fölött, a krizma exorcizmusa előtt vagy után használták. A PRG ordója függelékesen közli. A törzsszövegben a H-n és a PZ-n kívül csak cseh és lengyel forrásokban (Plock, Prága–Litomysl), Toulban, a PR12 egy változatában, és érdekes módon Toledóban talalkoztam vele.²³⁹

Az allokúciók tárgyalásánál kulon kell választanunk a krizmaszentelés előtt mondto sermo generalis-t, a hitről, majd a közös imádságról szóló buzdítást az abszolúció előtt, illetve után, és a három rövid Amalarius-szöveget. Az elsőnek legalábbis a tényét számos forrás rogzıti, de csak általában, a „sermo congruens de consecratione chrismatis” megfogalmazással.²⁴⁰ Konkrét beszedminta ritkábban fordul elő, és ahol

igen, ott mindig a *Magnum divinæ bonitatis* kezdetű. A *Chrismate unguendum primum Moyses* kezdetű allokúció egyes forrásokban másik, önálló beszéd, másokban az előző folytatása. A két szöveg a PRG-ben a krizmaszentelési ordó függelékében, utoljára kap helyet. Más pontifikálék azonban (Monte Cassino, Trier, Beauvais-St-Lucien²⁴¹) beépítik az ordóba, a krizmaszentelés előtt. Ez az a beszéd, amelynek kezdőszavait a H két helyen is kiírja: egyszer a sermo generalis kezdetén, másodszor a balszamszentelési betétlap záró rubrikájában. A tulajdonképpeni, *Tribus modis fratres carissimi* kezdetű kompilációnak azonban mindeddig nem találtam külföldi párhuzamát: a H sajátjának, igazi kuriózumnak számít, és így joggal tekinthető magyarországi alkotásnak. Ez az eredmény azt sugallja, hogy a H műhelyének a liturgiaalkotás mellett homiletikai ambíciói is voltak, és fölbátorít arra, hogy a kódexben szereplő többi, mindeddig párhuzamok nélküli allokúciót is a magyarországi prédikációs irodalom zsengei közé soroljunk. Valószínűleg közéjük tartozik a hitről és a közös imádságról szóló buzdítás is.

A sermo generalis-hoz hasonló mértékben elterjedt a három Amalarius-részlet. Ezek sorozatként fordulnak elő a már hivatkozott trieri és beauvais-i kódexben, de rajtuk kívül használja őket még egy sens-i és egy cambrai-i pontifikále. A forrásvidék tehát talán itt is az észak-francia és lotaringiai térség, mint a rekonziliációs ordónál. A H eredetisége abban áll, hogy a három szöveget a sermo generalis-hoz hasonlóan allokúciónak fogja föl. A hivatkozott források ugyanis, sőt a PZ is, amely a betegek olajáról szóló szöveget még megőrizte (a többi már nem), rubrikaként kezelik őket. A korai pontifikálékban nem ritka, hogy egy rubrika a technikai információkon kívül allelgorikus magyarázatot is tartalmaz. Ennek legszebb példája talán az anglonormann ordó, amely hosszan kifejti a szent olajok processziójának szimbolikáját. A H azonban, amely nagycsütörtökön a rekonziliációs ordóban, majd a lábmosás ordójában is közöl egy-egy allokúciót, a krizmamisében pedig három másikat, ezeket a szövegeket tényleges elhangzásra szánja, és fölhasználja az egyes modulok keretezésére. A kateketikai-homiletikai hajlamot tehát, amely már több kutatónak föltűnt, bizvást fölvehetjük a H műhelyének meghatározó vonásai közé.

A nagycsütörtöki misében elhelyezett rekonziliáció vagy abszolúció kérdését az előző fejezetben már érintettem. Tényleges adatot ilyesmiről csak kevés és korai forrás tartalmaz, ilyen például az OR 31 (Észak-Kelet-Franciaország), egy különös, a SGr-re épülő forrás Poitiers-ből, egy-egy pontifikále Beauvais-ből és Évreux-ből. Ezek mindnyájan a IX–X. századból valók. De a krizmamise anglonormann ordójának tipikus kezdő rubrikája is így fogalmaz: „convenientque ad ecclesiam populi, gratia promerendæ absolutionis sive consecrandi olei et chrismatis”, jóllehet abszolúciós formulát az ordóban nem találunk. Ez azt jelenti, hogy az abszolúció olyan úzusokban is szokás lehetett, ahol a szertartásrend nem tér ki rá közvetlenül. A jelenség mindenesetre kifejezetten archaikus, párhuzamai pedig ismét a távoli nyugaton fedezhetők föl. Ezt támasztja alá a már elemzett abszolúciós formula elterjedési köre is.

A Honoriusnál fönnmaradt hitvallás és bűnvallás kissé ellene mond ennek az eredménynek. Honorius az újabb vélemények szerint inkább német, közelebbről regensburgi „skót” szerzetes, nem pedig francia volt.²⁴² A *Speculum Ecclesiæ* minden korai kézírata is német monostorokból származik. Valószínű tehát, hogy ha az általa

használt formulákat nem  maga szerezte, akkor a dél-német, Duna-völgyi régióban hasznaltos szövegeket épített be muvebe.²⁴³

Eddig terjed a H ordójának az a rétege, amely rendelkezik külföldi párhuzamokkal. A forrásbázis töredékes, és különösen a korai forrásanyagban aránytalanul több a nyugati adat, de ezt figyelembe véve is következtetni lehet a H kompilációs technikájára. Azt tapasztaltuk, hogy az alap mindvégig egy, a kornak és a közép-európai tájnak mindenben megfelelő PRG-ordó. Ehhez a germán réteghez tartoznak a Honoriustol ismert szövegek is. A nyugat- és dél-európai rendhagyosagoknak semmi befolyása nincs rá. Az alapon túli „extrák” azonban ugyanahhoz a —fogalmazzunk gy— aust-rasiai körzethez kapcsolódnak, amelyhez a rekonciliacios ordó. Itt viszont nincs közvetlen, pontosan megállapítható minta. A nyugaton külön-külön forrásokban és zusokban kimutatható elemeket, mozzanatokokat a H szuverén módon dolgozza össze, az Agnus és az allokúciók esetében pedig kimondottan extravagáns megoldást választ.

Ami az összehasonlítható rétegen túl van, az a saját allokuciokon kívül a közbenjáró imádság modulja. Habár a *Speculum Ecclesiae* is rögzíti ennek tényét, a konkrét szövegek és a liturgizaltsag teljesen egyedi. Arról a szakasról van szó, amikor a püspök a diakonusszentelesbol parafrazeált *Commune donum* formulával fordul a gyülekezethez, majd a második offertoriumkent énekelt *Protege Domine* alatt a hívek *Kyrie eleison* szavakkal teljesítik a kérést, és vesznek részt maguk is a szentelesben. A *Commune donum* egyrészt azokra a közvetítő formulákra emlékeztet, amelyeket az archidiakon us használt a zsinati és a kiközösítési ordóban, másrészt arra a virtuóz szövegalkotási eljárásra, amelyet a klerikusi degradacioknal elemeztem. A *Protege* offertórium nagycsütörtöki használatára van ugyan egyetlen besanconi példa, de a kettős offertórium a H, és nyomában a PZ sajátja. Rajtuk kívül csak egy XV. századi, ismeretlen eredetű, de szintén Zágrábban rozott gradualeban²⁴⁴ sikerült megtalálni. Mint kiemeltem, a H zenekedvelő attitudjehoz köthetjük. Végül a gyülekezet közös imádsága annak az integrativ megkozelítésnek a tanúja, amelyet a magánbűnbánat ordojanal szreveteleztem: a vezeklők, a laikus gyülekezet, a klérus és a püspök különféle adományokat bírván [having different gifts], de együtt „intrans in consecrationem chrismatis”.

Mindez azt jelenti, hogy a H szerkesztői maximálisan kihasználták a mozgásteret, amelyet a római rítus egyik legossibb és legegységesebb ordója egyáltalán meghagyott nekik. Az utókor azonban túlzásnak telte az eredetiségnek ezt a fokát, gy a kísérlet nem rhette meg a magyar középkor végét.²⁴⁵

Lábmosás és oltárfosztás

Az év szertartási cselekményekben leggazdagabb napját a lábmosás és az oltárfosztás zárja. A krizmamisetol és egymástól is elkülönülnek mind térben, mind idoban. Megertesukhoz az visz közelebb, ha tekintetbe vesszük, hogy legkidolgozottabb alakjában mindkettő jóval több, mint amit a központi gesztusra utaló elnevezés sejtet. A lábmosás, liturgikus nevén a *mandatum*, vagyis a ’parancsolat’ nem más, mint az utolsó vacsora megjelenítése, az oltárfosztás pedig, a *denudatio et ablutio altarium* halottas jelleghu tiszteletadas a templom és annak oltárai körül. A H megfelelő lapjain nincs részle-

tes rubrikaanyag, ezért csak párhuzamok széles köre képes megvilágítani, hogy a benne lejegyzett szövegek miért és hogyan hangoztak el.

Ha a legteljesebb európai összefüggésben szemléljük, a lábmosás a következő lehetséges modulokat foglalja magába:

- (1) olvasmány vagy olvasmányok, jellemzően a napi evangélium;
- (2) bevezető, invokációs jellegű imák;
- (3) cselekményt kísérő énektételek sorozata;
- (4) lezáró, megerősítő jellegű imák;
- (5) étkezési áldások, esetleg a rituális étkezéshez kapcsolódó további formulák, énekek;
- (6) Jézus búcsúbeszédének és olykor főpapi imájának fölolvása;
- (7) homília;
- (8) processzió.

Ezek közül szinte bármelyik elmaradhat, a forrásokban legbiztosabban a lezáró ima-sorozatot találjuk meg. A hagyományozás csatornája is bizonytalan: állandó meglepetés, hogy pontifikálék, rituálék, misekönyvek, processzionálék, graduálék tartalmazzák-e, és ha igen, milyen mértékig tartalmazzák a szertartás anyagát.

Valamivel átláthatóbb az oltárfosztás: egyszerű alakjában egyetlen énektétel kíséri, bonyolultabb változatában liturgikus tételekből valamiféle keretet kap, amelybe az egyes oltárok titulusához kötődő megemlékezések sorozata illeszkedik.

A H ordójának eleje nehezen értelmezhető. A kezdő rubrika szerint a püspök és a klérus a mise végeztével sietve oda mennek, ahol a lábmosást szeretnék tartani (tehát a templomon kívülre, ami általában a refektóriumot vagy a káptalantermet jelentette), és mosni kezdik egymás lábát, kezdve a püspökön, miközben antifónát énekelnek. A leírás két ponton kerül összeütközésbe a soron következő szövegekkel. (1) A rubrika szerint mindez megtörténhet az étkezés előtt és után is, de a tulajdonképpeni lábmosást követően —mint hamarosan látni fogjuk— majd ételáldás következik. (2) Az éneklésről szóló rubrika után valójában nem antifóna áll, hanem a napi evangélium eleje, a neki megfelelő kezdőformulával (*In illo tempore*) és formátumban (iniciáléval és nagyobb betűmérettel), miközben fölvasásról a rubrikában nincs szó. A magyarázat ugyanaz, mint előzőleg a krizmamisénél: a rubrika szó szerinti kölcsönzés a PRG hagyományából, amely mintegy asszimilálatlan mottóként vezeti be a szertartást.²⁴⁶ A tényleges gyakorlatról többet mondanak el az utána következők.

Ezek szerint a rítus a napi evangéliummal indult, amelyet vélhetően diákonus olvasott, elhagyva a szokásos bevezető dialógust, és talán lecketónuson. E fölolvásás rendeltetése volt, hogy földézze a soron következő cselekmények ősmintáját, *aition*-ját.

Ezt követte maga a lábmosás, melynek során előbb a püspök övezte fel magát kendővel, töltött vizet egy edénybe, és kezdte mosni alárendeltjei lábát. A lábmosást énektételek hosszú sora kíséri, amiből következtetni lehet arra, hogy a püspök után az előjárók és klerikusok püspökük és egymás lábát is megmosták, amint a kezdő rubrika írja; tizenkét férfi lábának megmosásához ugyanis legföljebb két-három énektételre lenne szükség. Az énekelt tételek közt kiváltságos helyzete van a nagyszabású *Ante diem festum* antifónának, egyrészt mert a sorozat élén áll, másrészt mert tartalmazza az evangéliumi elbeszélés szavait, és a püspök e szavak elhangzásával párhuzamosan

övezi föl magát, önt vizet az edénybe és kezdi mosni a lábakat. Nem kizárt, hogy a Péterrel való párbeszéd is dramatizálva volt, de erről már nincs szó a rubrikákban.

A lezáró imasorozat modulja bővített szuffrágiumforma: az antifónák után három zsoltár (Ps 50, 53, 87), három versnyi précesz (*Suscepimus, Tu mandasti, Tu lavasti*) és egy könyörgés (*Adesto*) következik. Mint alább látni fogjuk, közülük csak a zsoltárok méltók megkülönböztetett figyelemre.

A voltaképpeni lábmosságnak ezzel vége. A lezáró imasorozatot egy „Benedictio piscium” című áldás követi (*Deus qui hanc creaturam piscium*). A haláldás jelenléte minden rubrikás utalás hiányában is arra enged következtetni, hogy a lábmossást vacsora követte, amelyen halételt fogyasztottak. Ez megfelel az általános böjti szokásnak, de szemben áll a nagycsütörtöki liturgikus vacsora más forrásokból ismert gyakorlatával, ott ugyanis kenyér és bor képezték a rituális étkezés „fogásait”. Maga a H haláldása is rendkívül ritka, különleges szöveg, amint arra később még visszatérek.

Az áldást követően, valószínűleg étkezés közben hangzott el egy, a napi evangéliumot magyarázó buzdító beszéd (*Multa quidem Dominus*), a H saját homiletikai anyagának utolsó tétele. Eddigi tudásunk szerint teljesen önálló megfogalmazás.²⁴⁷

A beszéd és egyszersmind a vacsora után a klérus visszatért a templomba, miközben a *Tellus ac aethra iubilant* processziós himnuszt énekelték.

Itt került sor az oltárfosztásra, mely alatt a *Diviserunt sibi* antifóna, majd a *Ierusalem luge* responzórium szólt. A párhuzamokra és a cselekmény terjedelmére való tekintettel föltételezhetjük, hogy az antifónát a teljes 21. zsoltárral együtt, versenkénti visszatéréssel énekelték, a responzórium pedig a rítust lezáró tétel, mintegy sirató volt. A napot magányosan elmondott kompletóriummal fejezték be.

Az ordó szerkezete tehát a következőképpen foglalható össze:

(1) OLVASMÁNY

(a) Ev. *Ante diem festum*

(2) LÁBMOSÁST KÍSÉRŐ ÉNEKEK

(verzus/strófák)

(a) Ant. *Ante diem festum*

(b) Ant. *Cena facta*

V. *Melius illi erat*

(c) Ant. *Postquam surrexit*

(d) Ant. *Mandatum novum*

V. *Reges terræ*

(e) Ant. *Diligamus nos invicem*

(f) Ant. *Vos vocatis me magister*

(g) Ant. *Exemplum dedi vobis*

(h) Ant. *Domine tu mihi lavas*

(i) Ant. *In diebus illis mulier*

V. *Dimissa sunt ei*

(j) Ant. *Maria ergo unxit*

V. *Audite hæc omne gentes*

(k) Ant. *Deus caritas est*

1. *Maneat in nobis*

(l) Ant. *Ubi est caritas et dilectio*

1. *Christus descendit* 2. *Exemplum præbuit*

(m) Ant. *Ubi fratres in unum*

V. *Ecce quam bonum*

(n) Ant. *Congregavit nos Christus*

1. *Ignem* 2. *A solis* 3. *Deus qui* 4. *Dicant nunc*

(o) Ant. *Ecce quam bonum*

(p) Ant. *In hoc cognoscent omnes*

V. *Laudate Dominum omnes gentes*

(q) Ant. *Dominus Iesus postquam cenavit*

(r) Ant. *Commendat autem suam caritatem*

(3) LEZÁRÓ IMASOROZAT

- (a) Ps. *Miserere mei Deus*
- (b) Ps. *Deus in nomine tuo*
- (c) Ps. *Domine Deus salutis meae*
- (d) V. *Suscepimus*
- (e) V. *Tu mandasti*
- (f) V. *Tu lavasti*
- (g) Or. *Adesto Domine nostrae servitutis officio*

(4) ÉTKEZÉS ÉS HOMÍLIA

- (a) Or. *Deus qui hanc creaturam piscium*
- (b) Alloc. *Multa quidem Dominus et Salvator noster*

(5) PROCESSION

- (a) Hy. *Tellus ac athra iubilant*

(6) OLTÁRFOSZTÁS

- (a) Ant. *Diviserunt sibi* [Ps. *Deus Deus meus respice in me*]
- (b) R. *Ierusalem luge*

A későbbi magyar hagyomány

A H lábmosási ordójának nincs pontos megfelelője a későbbi esztergomi és a tágabb magyar hagyományban, de van több olyan eleme, amelynek csak a későbbi magyar hagyományban maradt fenn párhuzama. Különösen feltűnő e közös elemek jelenléte a magyar ordókban ahhoz képest, hogy azok helyenként egymástól is jelentősen eltérnek. A H tehát ebben az esetben olyan közös előzménynek mutatkozik, amely szükséges az újabb fejlemények megértéséhez, de amelyhez képest jócskán történtek módosítások a magyar hagyomány egészében és egyes részhagyományonként is.

Nem tekintve az egész Európában többé-kevésbé elterjedt mozzanatokot, ilyen „hungarikum” az *Ante diem festum* antifóna emblematikus használata, a három zsoltár beiktatása a lezáró imasorozatban, az *Adesto*-n kívüli könyörgések hiánya (legalábbis a kelet- és közép-európai környezethez képest), az oltárfosztás lábmosás utáni elhelyezése, és ehhez kapcsolódóan a *Tellus ac athra iubilant* himnusz processziós éneklése a templomba való visszatéréskor. Ezek a vonások a magyar források mindegyikében, vagy —szórtan, tehát világos leszármazási rend nélkül— nagy többségükben megtalálhatók, külföldön pedig vagy teljesen hiányoznak, vagy csak egészen ritkán és egyenként fordulnak elő. Külön lesz érdemes foglalkoznunk a rituális vacsora és az ehhez kapcsolódó tételek kérdésével.

Amiben a H utáni magyar források eltérnek, az elsősorban a rítus gazdagítása olyan elemekkel, amelyek külföldön gyakoriak. Az előzőleg bemutatott cselekménysorból ugyanis teljesen hiányzott két modul: a bevezető ima vagy imasorozat és a búcsúbeszéd-olvasás. Ezek a környező úzusokban maguktól értődők voltak, így érthető, ha a magyar liturgusok nem kívántak „lemaradni” szomszédaikhoz képest. További, a magyar hagyomány egészére jellemző bővítmény, hogy a kezdő evangélium elé a napi

szentleckét is fölveszik. Ez viszonylag korai, de tisztán magyar jellegzetesség: jelen van már a XIII. század eleji, és a H-hoz egyébként szorosán kapcsolódó PZ-tol kezdve a lábmosás minden hazai forrásában.²⁴⁸ Csak „vidéken”, tehat Esztergomon kívül adatolt, de szintén magyar sajátosság az *Accessit ad pedes Iesu* responzórium használata, mindig a szertartás hangsúlyos helyén. Új stílusú, 5. tonusut tételként zeneileg is kilóg a sorból, eredetileg Mária Magdolna ünnepe második nokturnusanak végén használták. Új összefüggésébe azért kerülhetett, mert a lábmosási antifónák egy csoportja azt a vendegseget idézi föl, amelyet Jézus Betaniaban, a poklos Simon házában költött el, és ahol a Magdolnával azonosított bűnös asszony megmosta Jézus lábát. A responzórium Pécsett a búcsúbeszéd-olvasást zárja, Egerben a lábmosás kezdő tétele, Zágrábban a második (és egyetlen) az *Ante diem festum* mellett; megvan az egyetlen bővebb, olvasható kottával ellátott magyar tetelkeszletben, a Futaki-gradualeban is. Ami bővítményt ezen kívül találunk, az vagy külföldi uzusokbol ismert elemek átvétele (ebben főként a pálosok jártak elol), vagy egyéni megoldás, kulonosen a vacsorához kapcsolodoan és a szertartás illeszteseinel, „lágy” részein.

A másik tendencia az anyag rovidıtese, egyszerűsítése, kulonosen nem székesegyházi körülmények között. Ennek esett áldozatul a bőséges enekkeszlet, néhol a három zsoltár, a vacsora és a beszéd. Az enekkeszlet hiányát mégis fenntartással kell kezelni: a legtöbb forrás külföldön is rovidıt, csak az első két-három tételt írja ki, a tobbiivel kapcsolatban más könyvre (processzionale, graduále, antifonále) hivatkozik. A bő lábmosási tételkészlet semmiképpen nem tekinthető archaikumnak: kiszamıthatatlannul, de még a kora újkorban is hagyományozódik.

Azok a reszhagyomanyok, amelyek az anyagot eredeti módon átrendezik, maguk is megőrzik a magyar hagyomány sarokkoveinek számító tetelvalasztasokat. Erre a legjobb példa a pécsi gyakorlat, ahol az *Ante diem festum* kozenekke („kvázi-graduále”) alakul át a szentlecke és az evangélium között, ezt követi a búcsúbeszéd az *Accessit*-responzóriummal, magát a lábmosást pedig a *Tellus ac athra* himnusz kíséri. A magyar hagyomány érett változatát az alabbi összefoglalassal lehetne szemléltetni:

Funkció	Szovegkezdet	Eltérések
OLVASMÁNYOK		
Szentlecke (egyedi újítás)	<i>Convenientibus vobis</i>	H O (archaizmus)
Evangélium (általános)	<i>Ante diem festum</i>	
BEVEZETŐ IMA		
Könyörgés (külföldi eredetű újítás)	<i>Ds cuius sacratissimam</i>	H PZ MU MQ MZ O (archaizmus)
ÉNEKEK		
Antifónák (egyedi kiemelés)	<i>Ante diem festum</i> etc.	MQ OA (sorrendcsere) MP (kulfoldi minta)
Responzórium (egyedi ujıtas)	<i>Accessit ad pedes Iesu</i>	H PZ MU MS MP O (archaizmus)
LEZÁRÓ IMASOROZAT		
Zsoltárok (egyedi)	<i>Miserere mei Ds</i> etc.	MU MS MZ OA O (redukció)
Précesz (általános)	<i>Suscipimus Ds</i> etc.	
Konyorges (általános)	<i>Adesto ... servitutis officio</i>	

Funkció	Szövegkezdet	Eltérések
VACSORA		MS MQ MP OA Ø (adathiány/redukció)
BESZÉD		MU MQ MZ OA Ø (adathiány/redukció)
BÚCSÚBESZÉD		
Evangelium (külföldi eredetű újítás)	<i>Amen amen dico vobis</i>	H MS MU MZ Ø (archaizmus)
PROCESSZIO		
Himnusz	<i>Tellus ac aethra iubilant</i>	MU MZ Ø (adathiány?) MQ OA (sorrendcsere)
OLTÁRFOSZTÁS		
Antifóna	<i>Diviserunt sibi</i>	
Zsoltár	<i>Ds Ds meus respice in me</i>	H MQ (adathiány)
Responzórium	<i>Ierusalem luge</i>	MP MZ OA (redukció)

A tágabb környezet

Lábmosási ordónk tételválogatásának nagy része túlságosan általános ahhoz, hogy segítségével rokonsági viszonyokat tárhatnánk föl. E tekintetben nem is a H kapcsolatai, hanem inkább kapcsolatainak hiánya a szembeötlő. Pontosabb következtetésekre az énektételek adnak alkalmat: ezek is igen ritkák, de rokonsági körük fölismerhető. Az alábbiakban e két szempontra, a H-nak és magyar leszármazottainak a térségben való elszigeteltségére és énektételeik lehetséges eredetére térek ki.

Ha egész Európára nézve szeretnénk fölvezetni a lábmosás tipológiáját, az énekek sorozatának emblemikus kezdőtételeiből, illetve a bevezető és lezáró imasorozatból érdemes kiindulni; minden egyéb vagy túl általános, vagy túl egyedi. A keleti és nyugati „félteke” közti határvonalat elsősorban az jelöli ki, hogy a nyugati úzusok ének-sorozata rendszerint a *Mandatum novum*-mal indul, bár sokféleképpen folytatódhat. Van ezen kívül egy kisebb, foltokban megjelenő, de szintén kizárólag nyugatról adatolt csoport, amely a *Dominus Iesus postquam*-ot használja kezdőtételként. A germán úzusokban ugyanezt a szerepet a *Cena facta* antifóna tölti be: igen ritka és elszigetelt jelenség, ha nem e három tétel valamelyike áll a sorozat élén, vagy ha „tájjidegen” módon használják őket (pl. a *Cena facta*-t Osmában, Spanyolországban).

Az euchológiai anyag bősége önmagában is keleti sajátosság, és ez nemcsak a lábmosásra érvényes. A keleti úzusok szívesebben használnak bevezető könyörgést, és előszeretettel többszörözik a lezáró könyörgéseket. Ha nyugaton is találunk bevezető könyörgést, az rendszerint egy szűkebb, észak-francia körre jellemző, és maga a tételválasztás is árulkodó (*Actiones, Adesto, Ablue*). Ennél is ritkább, hogy egy nyugati úzus ne, vagy ne csak a szokványos, *Adesto* kezdetű lezáró könyörgést használja: ez legfőképpen elvétve, és földrajzilag is mindig szórtan fordul elő.

Utolsóként a lezáró könyörgést vagy könyörgéssorozatot előkészítő tételek lehetnek informatívak. Mint már kitértem rá, teljes zsoltárokat (és mindig ugyanazt a hármat) csak magyar források írnak elő. Nyugati jellegzetesség a précesz elején a *Kyrie* és a *Pater noster*, ezen belül —és ismét nemcsak a lábmosásnál— iberoprovenszál az

Adiutorium nostrum és a *Sit nomen Domini*. Az *Ecce quam bonum* verspár anglonormann, az *Ostende+Converte* észak-francia eredetre enged következtetni.

A H-t a zsoltárok jelenléte egyértelműen a magyar rokonsági körbe vonja. A Magyarországot széles körű liturgikus táj lábmosságai mindössze két típust képviselnek, ami szokatlanul kevés a más szertartásoknál megnyilvánuló változatossághoz képest. Valamivel széttartóbb az a típus, amelyet leginkább a „reichsdeutsch” jelzővel írhatnánk le: ide tartozik ugyanis a Német-Római Birodalom törzsterületéről származó ordók nagy része. Nem használ bevezető imát, az énekeket a *Cena facta*-val indítja, és hármassal lezáró könyörgéssorozatot alkalmaz (*Adesto, Deus qui discipulorum, Annue*).

Egységesebb az a típus, amelyet „határörvidékiek” mondhatnánk: a lengyel, cseh és osztrák területről való források kivétel nélkül ezt hozzák, kapcsolatai a Rajnavidék és Alsó-Lotaringia felé mutatnak. Használ bevezető könyörgést (*Deus cuius sacratissimum*), szigorúan egységes énekanyaga —keleten szokatlan módon— a *Mandatum novum*-mal indul (megkülönböztető jegye a *Beati immaculati* verzus), az énekek után iktatja be a búcsúbeszédet, és négy lezáró könyörgést alkalmaz (a „reichsdeutsch” sorozat után még a szent háromnap *Respice*-t). Ez a „határörvidéki” típus befolyásolta utóbb az esztergomi, és még inkább a pálos gyakorlatot. Ha meggondoljuk egyeduralmát a környező országokban, éppen az tűnik föl, hogy mennyire érintetlen tőle a H ordója, amelynek nyugati eredetét viszont itt kizárja a *Mandatum novum* alárendelt helyzete az énekkészletben.

Az énektételek sorozata

A H-éhoz mérhető énekanyagot Magyarországon csak a CA és a Futaki-graduáléként ismert XV. századi kézirat tartott fenn. Egyik sem egyezik meg maradéktalanul és végig a H-ban közöltekkel, de a másutt tapasztalható diverzitáshoz képest bátran ki lehet jelenteni, hogy a három forrás készlete, sorrendje és nem utolsósorban verzus- illetve strófakezelésük közeli rokonságban áll egymással. Mindössze három tétel van, amely a H-ban még nem szerepelt: a már bemutatott *Accessit* responzórium, a környezetéből fríg hangnemével kilógó, külföldön is népszerű *Si ego Dominus*, és egy többlet-strófa-ként viselkedő, jelentéktelen antifóna, a *Qui non habet caritatem*. Ezekről eltekintve mindkét későbbi forrás anyaga levezethető a H-ból. Esztergomban a két kezdőtétel a XVI. századig ugyanaz, és az *Ante diem festum*-nak az összes „vidéki” részahagyományban is meghatározó jelentősége marad.

A tételek zenei alkatáról, folyamatáról a Futaki-graduále alapján alkothatunk fogalmat. Nem mint független énekek esetleges sorozatát kell elképzelnünk őket, hanem valamiféle egybefüggő ciklusként, amely megszakítás nélkül, mintegy oratórium-szerűen hömpölyög, és idézi föl a lábmossághoz kapcsolódó tartalmakat: az utolsó vacsora jeleneteit, a betániai étkezést, a testvéri szeretet parancsát. A folyamatosság egyik eszköze, hogy a gregorián tételek többsége nem az egyes tónusok megszokott fekvésében, hanem transzponálva lett lejegyezve. Az egyes tételek a tónus változása ellenére szervesen vannak összefűzve, az új tétel következetesen az előző zárlatán vagy túbáján kezdődik, az énekes megtarthatja a hangnem érzetét, és a hangterjedelem is a sorozat egészéhez igazodik. Így történhet, hogy szinte az egész lejegyzés a G

alaphangból indul ki, tekintet nélkül arra, hogy a kezdő és a befejező tételcsoport is dór dallamokra jellemző fordulatokat használ.²⁴⁹

Az összefüggés érzetét megteremtő másik eszköz, hogy a források szerkezetileg is kapcsolatba hozzák egymással a tételeket. Ez kétféleképpen történik: vagy úgy, hogy verzusokat adnak az antifónákhoz, vagy úgy, hogy egy-egy kiemelt tételt refrénként hoznak vissza más, ezáltal strófának értelmezett tételek után. Sajátos probléma, hogy maguk a források sem egyeznek meg abban, mit tekintsenek önálló tételnek, mit egy fölérendelt tétel verzusának vagy zsoltárának, és mit refrének közt visszatérő strófának — a Futaki-graduále a folyamatosság jegyében szinte minden tételt verzusnak címez. Kiindulni csak a dallamokból érdemes. A verzusok könnyen fölismerhetők arról, hogy a zsolozsma vagy az introitusok zsoltártónusán szólnak meg (a fönti áttekintésben ezeket jelöltem V-vel). A strófáknál azonban (ezeket számmal jelöltem) nehezebben dönthető el a kérdés, épp a már leírt, egységes hangnem-érzet miatt. Egyes csoportoknál valóban azonos a hangnem és a strófák dallammodellje (*Deus caritas est, Ubi est caritas*), másutt viszont a H refrénje eltérő hangnemű és dallamszerkezetű strófákat foglal egységbe (*Congregavit*).

Ami párhuzamait illeti, a magyar sorozat három rétegből tevődik össze. Értékelésükhöz nemcsak az egyes tételek előfordulását, hanem típusukat, jelentőségüket, szövegüket, illetve a sorozatban elfoglalt helyüket is mérlegelni kell.

A legtöbbször azok a tételek vannak, amelyek széles körben, az egész nyugati rítusterületen használatosak. Többségük a sorozat elején áll, kisebb részük pótlólagosan a sorozat legvégén — az utóbbiak helye a magyar forrásokban is változó. Előfordulásuk önmagában semmitmondó, tájékoztató csak sorrendjük és válogatásuk lehet. Ehhez mindeddig egyetlen külföldi analógiát találtunk: a hildesheimi nyomtatott misszálékét. A hildesheimi sorozat távolabb áll a magyar forrásoktól, mint azok egymástól, de mindenképpen rokon velük, és a „reichsdeutsch” környezetben elszigetelt.²⁵⁰ Egyelőre, bővebb forrásanyag híján nem nyilatkozhatunk a kapcsolat okáról és természetéről. Az azonban figyelemreméltó, hogy az *Ante diem festum* az észak-keleti térségben másutt is bekerülhetett a „kedvencek” közé. A német lovagrend és az annak egykori területén kialakított warmiai egyházmegye lábmosása például pontosan követi a dominikánus hagyományt, azzal az egyetlen eltéréssel, hogy az éneksorozatot a végén kiegészíti az *Ante diem festum*-mal, amely az eredeti dominikánus forrásokból hiányzik, de a párizsi és a premontrai gyakorlatban ünnepélyes zárótétele volt a lábmosásnak (innen az ún. caput-melizma műzenei „karrierje”). Az alábbi táblázatban a szám a H sorrendjére, a + a H-ból hiányzó tételekre, a – az adott tétel hiányára utal.

	H	CA	Futaki	Hildesheim
(1)	<i>Ante diem festum</i>	<i>Ante diem festum</i>	<i>Ante diem festum</i>	<i>Ante diem festum</i>
(2)	<i>Cena facta dixit</i>	–	<i>Cena facta dixit</i>	<i>Cena facta dixit</i>
(3)	<i>Melius illi erat</i>	–	<i>Melius illi erat</i>	–
(4)	<i>Postquam surrexit</i>	<i>Postquam surrexit</i>	<i>Postquam surrexit</i>	<i>Postquam surrexit</i>
		<i>Vos vocatis me</i> (8)	<i>Exemplum enim dedi</i> (9)	
+	–	<i>Si ego Dominus</i>	<i>Si ego Dominus</i>	<i>Si ego Dominus</i>
		<i>Exemplum enim dedi</i> (9)		

	H	CA	Futaki	Hildesheim
			<i>In diebus illis mulier</i> (11) <i>Maria ergo unxit</i> (13) <i>Dimissa sunt ei</i> (12)	<i>In diebus illis mulier</i> (11)
				<i>In hoc cognoscent</i> (28)
(5)	<i>Mandatum novum</i>	<i>Mandatum novum</i>	<i>Mandatum novum</i>	<i>Mandatum novum</i>
(6)	<i>Reges terrae</i>	<i>Reges terrae</i>	<i>Reges terrae</i>	–
(7)	<i>Diligamus nos invicem</i>	<i>Diligamus nos invicem</i>	<i>Diligamus nos invicem</i>	<i>Diligamus nos invicem</i>
(8)	<i>Vos vocatis me</i>		<i>Vos vocatis me</i>	
+	–		<i>Accessit ad pedes Iesu</i>	–
(9)	<i>Exemplum dedi</i>			–
(10)	<i>Domine tu mihi lavas</i>	–	–	<i>Domine tu mihi lavas</i> <i>Vos vocatis me</i> (8)
(11)	<i>In diebus illis mulier</i>			–
(12)	<i>Dimissa sunt ei</i>			–
(13)	<i>Maria ergo unxit</i>			–
(14)	<i>Audite haec</i>			–
(15)	<i>Deus caritas est</i>	<i>Deus caritas est</i>	<i>Deus caritas est</i>	–
+	–	<i>Qui non habet caritatem</i>	<i>Qui non habet caritatem</i>	–
(16)	<i>Maneat in nobis</i>	<i>Maneat in nobis</i>	<i>Maneat in nobis</i>	–
			<i>Commendat autem</i> (31)	
(17)	<i>Ubi est caritas et dilectio</i>	<i>Ubi est caritas et dilectio</i>	<i>Ubi est caritas et dilectio</i>	–
(18)	<i>Christus descendit</i>	<i>Christus descendit</i>	<i>Christus descendit</i>	–
(19)	<i>Exemplum praebuit</i>	<i>Exemplum praebuit</i>	<i>Exemplum praebuit</i>	–
(20)	<i>Ubi fratres in unum</i>	–	–	–
(21)	<i>Ecce quam bonum</i>	<i>Ecce quam bonum</i>	<i>Ecce quam bonum</i>	–
			<i>Sicut unguentum</i> (27)	
(22)	<i>Congregavit nos Christus</i>	<i>Congregavit nos Christus</i>	<i>Congregasti nos Christus</i> <i>Dicant nunc</i> (27)	–
(23)	<i>Ignem tui amoris</i>	<i>Ignem tui amoris</i>	<i>Ignem tui amoris</i>	–
(24)	<i>A solis ortu</i>	–	–	–
(25)	<i>Deus qui inhabitare</i>	–	–	–
(26)	<i>Ecce quam bonum</i>	<i>Ecce quam bonum</i>	–	–
(27)	<i>Sicut unguentum</i>	<i>Sicut unguentum</i>	–	–
(28)	<i>Dicant nunc</i>	–		–
(29)	<i>In hoc cognoscent</i>	<i>In hoc cognoscent</i>	–	
(30)	<i>Laudate Dominum omnes</i>	–	–	–
(31)	<i>Dominus Iesus postquam</i>	<i>Dominus Iesus postquam</i>	–	–
(32)	<i>Commendat autem</i>	–		–
		<i>In diebus illis mulier</i> (11) <i>Dimissa sunt ei</i> (12) <i>Maria ergo unxit</i> (13) <i>Audite haec</i> (14) <i>Accessit ad pedes Iesu</i> (+)		

Néhány tétel csak Magyarországról adatolt. Ezek verzusok (*Melius illi erat*, *Reges terrae*, *Laudate Dominum*)²⁵¹ és egyszerű, általában strófaként használt antifónák (*Ignem tui amoris*, *Dicant nunc*).²⁵² Fölérendelt tételekhez kapcsolva, ezért a teljes anyagban elszórtan, mégis inkább a sorozat második felében szerepelnek. Ha önmagukban vett jelen-

tőségük nem is nagy, mindennél látványosabban bizonyítják az érintett források szoros és kizárólagos kapcsolatát.

Végül fontos tételeknek egy viszonylag bő csoportja csak Dél-Európában, egy Zarágozától Akvitánián és Burgundián át Palermóig terjedő sávban mutatható ki. Föltűnő, hogy ezek az énekek egyáltalán nem fordulnak elő a germán tájon, de még északi gall területeken sem. A legtöbb egyezés a burgundiai Macôn székesegyházának szokására mutat, amiből esetleg clunyi kapcsolatra lehet következtetni, a híres apátság ugyanis a macôni egyházmegyében fekszik.²⁵³ A tételek egy tömbben, a sorozat második felében szerepelnek, refrénből és strófákból álló csoportokat alkotnak, szövegük a testvéri szeretet témáját járja körül (pl. *Deus caritas est, Ubi est caritas, Congregavit nos Christus*), és e tematika nem lenne idegen egy monasztikus közegetől.

A hiányos és egyenetlen forrásanyag miatt tartózkodnom kell a túlságosan merész megállapításoktól. Mégis az a benyomásom, hogy a sorozat összeállítója két különböző tételkészletből indult ki. A hosszabb, elbeszélő jellegű tételeket a sorozat elején egy, a hildesheimihez közel álló germán hagyományból kölcsönözte, a rövidebb, moralizáló tételeket pedig egy dél-európai, talán clunyi készletből vette át. Hogy a verzusok és strófák, amelyeknek még nem került elő külföldi párhuzama, saját szerzeményei-e, nem dönthető el, de az biztos, hogy a gondolkodásmód, amely beiktatta őket, velük is a tételsor kohézióját igyekezett biztosítani.

A haláldás és a rituális vacsora

Hogy a lábmosást rituális étkezés követte, a középkorban nem számított különlegesnek. A szertartáskönyvek legfőljebb egy-egy ételáldással utalnak rá, de azok a normaszövegek, amelyek a tételeken kívül a cselekményeket is leírják, rendszerint és a legkülönbözőbb hagyományokban beszámolnak róla. Magyarországon egy későbbi kéz már a PZ-be is bejegyezte az evangélium és a lábmosás közé, hogy „Hic fiat cena”. A XV–XVI. századi esztergomi ordináriuskönyvek szerint a vacsora a lábmosás után történik: a püspök a szerpap és az alszerpap által fölszolgált adományokat (valószínűleg konszekrálatlan kenyeret) nyújt át klerikusainak, miközben a *Mandatum novum* antifónát intonálja, a kar pedig az antifóna folytatásával felel: „Ut diligatis invicem”. A kenyér után ugyanezt megismétli a borral, amelyet segédei szolgálnak föl (másutt ezt a gesztust „potus caritatis”-nak nevezik). A legrészletesebb leírást a középkori esztergomi úzus utolsó nyomtatott forrása, az 1580-as Telegdi-féle *Ordinarium* adja, ezzel is megmutatva, mennyire nem szabad alábecsülni a késői szövegek forrásértékét:

Mandatum, seu repræsentatio cenæ dominicæ fit a prandio, ad quod bis pulsantur campanæ, et tertio instrumentum ligneum, quo deinceps usque ad sabbatum utimur. Disponitur autem mensa in medio templi, in qua ponuntur hostiæ in scutellis, vinum in calicibus [...] episcopus porrigit hostias ordine duodecim presbyteris, cantans ante unumquemque eorum antiphonam: *Mandatum novum do vobis*, choro prosequente semper: « Ut diligatis », et cetera. Ultimo dignior simili modo porrigit episcopo hostias. Exinde idem fit cum calice, cantando antiphonam: *Bibite ex hoc omnes*, et choro respondente: « Amen ».

Ahol a vacsora kevésbé volt stilizált, ott értelemszerűen sor került asztali áldásra, és maga az étkezés is tovább tartott. Ilyenkor evés közben szólalhatott meg a lábmosási

énektételek egy része, a búcsúbeszéd vagy a magyarázó-buzdító allokúció. Ez az a keret, amelyben a H áldását és homíliáját értelmezni lehet. Ami jelen tudásunk szerint példa nélkül áll, az a hal kiemelt szerepe a rítusban.

A haláldás és annak H-ban foglalt szövege is meglehetősen ritka: a nyomtatványkorban egyedül a plocki, a prágai és az olmützi agenda közli a húsveti etelszentelések között. Ez önmagában is figyelemreméltó, hiszen a hal a nyugati egyházban jellegzetes bojti étel, amely kirí a húsvéhoz kötődő szimbolikus (pl. bárány) vagy bojtot megtörő (pl. hús, tojás, tejtermék) élelmiszerek sorozatából. Miért éppen halat szentelnének húsvét vasárnapján? Valosínu, hogy más ételekhez hasonlóan ez is csak valamiféle „tombosítás” következtében került a húsveti sorozatba.

Hogy valóban így lehetett, azt egy XII. századi, ugyancsak cseh eredetűnek tartott kéziratós misekönyv támasztja alá. Ebben a halaldásnak egy romlott, de a késobbii nyomtatványokéhoz közel álló szovegváltozata nem húsvétkor, hanem nagycsütortokon szerepel, méghozzá a tárgyszenteléseknek elképzelheto legelőkelőbb helyen, a kánon végén (hasonlóan pl. a krizmához, a húsveti bárányhoz vagy a Sixtus-napi szólohöz). A H szintén nagycsütortokra eloirt halaldása nemcsak régibb mindezeknél, hanem nyelvileg is épebb náluk. Szemben a cseh-morva-lengyel párhuzamokkal jelen idóban beszél a szenvedéstorténet átelésérol, és óhajtó módban a foltamadásról:

... ut, qui de passione Domini nostri, Iesu Christi ardore tribulationis excoquimur, de ineffabili eius resurrectione refrigerii rore laetamur.

Nem ez az első eset, amikor az érett prágai és olmützi úzus olyan elemeket tartott fönn, amelyeknek első tanúja a H, vagyis minden bizonnyal az esztergomi hagyomány archaikus állapotából vezethetők le. Ilyen volt már a vízkereszti nagy vízszentelés vége vagy a gyertyaszentelői processzió befejező szakasza is.

Még érdekesebb az értelmezés, amelyet a könyorgés a halnak, és ezáltal a nagycsütortoki rituális étkezésnek ad. Az ima anamnézise három eseményre hivatkozik: a vízi állatok teremtésére, a két hal megáldására a csodálatos kenyérszaporítaskor, végül azokra a sült halakra, amelyeket Jézus föltámadása után evett tanítványaival a tóparton. A fontebb már idézett, voltakeppei kérés a halakat átsütő tüzet Krisztus szenvedésének átelésével, a húsito harmatot (talán a halak természetes, nedves életkozege miatt) a foltamadással állítja párhuzamba. A vezérmotívum tehát a *piscis assus — Christus passus* megeleltetés: a hal mint Krisztus-szimbólum vesz részt a rítusban.

Nagycsütortok, különösen a lábmosási rítus az utolsó vacsora emlékezete, „repraesentatio cenae dominicae”. Legautentikusabb fogása a bárány lenne, amely megfelel az oszovetségi gyakorlatnak és az újszovetségi szimbolikának is. Ezt azonban már az askenázi zsidóság is aggályosnak találta: hogyan lehetne bárányt fogyasztani a templom és az áldozati kultusz megszunte után? Keresztény szempontból is fonnáll ugyanez a probléma: a bárányldozat elokép, amelynek beteljesülése egyrészt Krisztus nagypénteki áldozata (ennek szimbolikáját a János-evangélium következetesen végigviszi), másrészt a mindenkori szentmise. A latin rítus ismer ugyan bárányszentelést, de ez a bárány —többek között épp a H húsveti rubrikái szerint— csak azokért van, akik nem ldozhatnak húsvétkor, így a Krisztus testéből való tényleges részesedést jelképes részesedéssel helyettesítik. Alapvetobb probléma, hogy nagycsütortok még bojti

nap, így húsétel fogyasztására nem ad lehetőséget. Ezért dönt a későbbi esztergomi szokás és számos külföldi párhuzama a konszekrálatlan kenyér és bor mellett, amelyek böjtösek, és az utolsó vacsorát is fölidézik.

A H ezek helyett vagy mellett a báránynak is talál keresztény, böjtös megfelelő: a sült halat. Az utókor befogadóképességének ez az ötlet, a liturgikus halvacсора bizonyára túlzás volt, megmaradt folytatás nélküli kísérletnek, mint a degradációk vagy a „görög” vízszentelés. Maga a szöveg szűk körben ugyan fennmaradt, ám használatának módja és értelme elhomályosult. Mindenesetre kutatásunk elsődleges tárgya, a H szerkesztői műhelye ismét egy szokatlan eljárással tanúsította hajlamát és egyben képességét a hagyományt alkotó módon továbbépítő liturgikus megoldásokra.

A processzió és az oltárfosztás

Forrásvidékét tekintve a processzió és az oltárfosztás énekanyaga ugyanahhoz a dél-európai és talán monasztikus környezethez tartozik, amelyhez a lábmosási énekek sorozatának második fele. Magát a *Tellus ac æthra* himnuszt Flaviusnak, Châlon-sur-Saône VI. századi püspökének tulajdonítják, akinek egykori székhelye annyira közel van Macônhoz és Clunyhez, hogy mára a hármat egyetlen egyházmegyévé vonták össze. A himnuszt a XI. századra közismert volt, de korántsem használták egyetemlegesen, és még szűkebb az a kör, amely a lábmosási tételsor végére helyezte. Szinte minden forrás, amelyben így szerepel, az akvitán-burgundi térségből származik (pl. Bordeaux, Agen, Autun, Besançon). Egyetlen lábmosásra vonatkozó, késői adatával csatlakozik hozzájuk a nyomtatott prágai obsequiale, amely vélhetően itt is magyar hatás alatt áll. Ezt támasztja alá, hogy nem a voltaképpeni lábmosáshoz, hanem kifejezetten processzióra írja elő a himnuszt.

Az oltárfosztás jelentősége nem azonos a latin rítus keleti és nyugati úzusaiban. A „reichsdeutsch” hagyományok igen kezdetlegesek: egyáltalán nem rendelnek hozzá szertartást, énekeket vagy imákat; mindössze rubrika írja elő, hogy a nagycsütörtöki mise befejezésétől nagyszombatig csupaszok maradjanak az oltárok. Nyugaton, főleg gall és anglonormann területeken éppen ellenkezőleg: az oltárfosztás, és még inkább az oltármosás hangsúlyos eleme a nagycsütörtöki rítussornak. A két szélsőség között helyezkednek el a „határőrvideki”, azaz a lengyel, cseh és ez esetben magyar úzusok is. Az oltárfosztás viszonylag egyszerű, az oltármosásról szóló adatok ritkák, de a cselekmény egyértelműen liturgikus, és nincs híján kísérő énektételeknek.

A legnépszerűbb oltárfosztási ének kétségtelenül a Szenvedés idejéből ismételt *Circumdederunt* responzórium. Ezt énekelteti szinte az összes gall és anglonormann hagyomány, sok esetben az *In monte Oliveti* nagycsütörtöki responzóriummal kiegészítve (elvétve akadnak észak-francia úzusok, amelyekben csak az utóbbi szerepel, a *Circumdederunt* nélkül). Egységesen a *Circumdederunt* az oltárfosztást kísérő ének Lengyelországban és Prágában is. Annál meglepőbb, hogy a magyar források kivétel nélkül a *Diviserunt* antifónát és a hozzá tartozó zsoltárt részesítik előnyben. Hogy ez mennyire nem általános, csak azért nem tűnik föl, mert történetesen a római-kuriális úzus is így tesz. De ebben az esetben —mint számos más alkalommal— a római gyakorlat nem a latin rítus jellegzetes képviselőjének, hanem egy viszonylag behatárolt mediterrán

csoport tagjának mutatkozik: rajta kívül csak iberoprovanszal (pl. Evora, Salamanca, Palencia, Viviers) forrásokban találjuk ugyanezt a gyakorlatot.

Végül a sirató-szerepben beiktatott, záró *Ierusalem luge* responzórium (olykor kiegészítve az azonos jellegű *Plange quasi virgo*-val) szinte biztosan magyarországi lelemény: jelenléte a H-tol kezdve a középkor végéig minden részahagyományban töretlen, kül-földön viszont egyetlen említésével sem találkozzunk.

A másik magyar sajátosság nem szövegeket és dallamokat érint, hanem a szertartás sorrendjét és dramaturgiáját. Az oltárfosztás rendszerint a mise után történik, a liturgikus napot a lábmosás fejezi be. A H és a XVI. századig ot követő esztergomi szokás megfordítja ezt a sorrendet, és így ad értelmet a lábmosáshoz már nem hiányzó processziós himnusznak, amelyet zeneértő hajlamának megfelelően — és más, hasonló értékű és jellegű processziós himnuszokhoz hasonlóan — meg akar menteni az ér-demi hasznalatlannak. Egyszersmind bejárja a rendelkezésére álló teret, és finom gesztussal a templomban fejezi be a gyászosan végződő napot, hasonlóan ahhoz, ahogy az esztergomi temetési liturgia fejeződött be a templomba való visszatéréssel. Hogy az analógia nem légből kapott, azt az oltarfosztashoz illesztett sirató responzóriumok igazolják.

Nagypéntek

Ezen a napon a H két ordót közöl: előbb terjedelmes rubrikában rendelkezik a *Tenebrae*-rol és a nappali zsolozsmahorakrol (tartalmát korábban már ismertettem és elemeztem), majd a nap fő szertartására tér, amelyet újabban, keleti analógiák alapján eloszenteltek liturgiájának, népiesen csonkamisenek hívunk. Az ordót archaikus alkata és gyászos karaktere is meglehetős egyszerűségre predestinálja, így szerkezete és meghatározó tételei, gesztusai a római rítus közös tulajdonát képezik. Mégis megragadható benne bizonyos történelmi rétegzettség, amely az időbeli előrehaladással válik egyre nagyobb mértékűvé. Az olvasmányokból, traktusokbol és konyorgesekbol álló hittanulók liturgiája szinte érinthetetlen, a kereszthódolat már változatosabb, az eucharisztikus részt kifejezetten nehéz áttekinteni, végül a sırbateteli szertartás majdnem paraliturgikus toldalékként viselkedik.

A kezdő rubrika az előző napokehez hasonlóan nem eredeti szöveg, hanem a PRG-hagyományból vett kölcsönzés, sőt ahhoz képest kissé hiányos, ezért tartalmilag érdemes rokon forrásokból kiegészíteni. A szertartásra a nappal hatodik órájában, azaz délben, Krisztus megfeszıtesenek idejében kerül sor, Rómában eredetileg a Szent Kereszt-ereklye őrzési helyén, a Santa Croce in Gerusalemme-bazilikában — ezt az adatot a nem római források nagy része, köztük a H is elhagyja. A szolgalattevokun-nepelyes püspöki rítushoz illo számban, de a legegyszerűbb bojti öltözetben vonulnak föl (vászon albában, illetve fekete kazulaban), egyes adatok szerint mezítláb, de ez nemcsak a rubrikákban nem altalanos, hanem elméleti forrásokban is vita tárgya; a Közép-Európában legelterjedtebb PRG-ordó a mezıtlabassag ellen foglal állást. Az oltár csupasz, csak az evangeliumoskonyv alá fektetnek egy kis kendőt. A kendő Krisztus köntösét jeleníti meg: amikor később, a passıoban elhangzik az „elosztották

maguk között ruháimat” zsoldáridézet, ezt is leveszik az oltárról. Az evangélium olvasása előtti menetben nincsenek gyertyák, sem tömjén.

Az első, legszilárdabb modul a hittanulók liturgiája. Szerkezete a két próféciával egyes kiváltságos böjti köznapokra emlékeztet, de egyfelől kezdetlegesebb náluk a misekezdő tételek (introitus, Kyrie, lépcsőima) hiánya miatt, másfelől nagyobb szabású náluk, mert hosszú, 2. tónusú traktusokat használ (ilyenek csak nagyböjt első vasárnapját és virágvasárnapot tüntetik még ki), és az evangélium helyén passiót olvastat. A modult az egyetemes könyörgések sorozata zárja.

Mivel a H erre a részre csak rubrikákkal és kezdőszavakkal utal, számos mozzanat rejtve marad, párhuzamok ismeretében mégis ki lehet emelni azt a néhány szempontot, amely az összehasonlító elemzésnek támpontot adhat. Ezek közül a legfontosabb, hogy a H két könyörgést ír elő, így az ordó nem az első próféciával, hanem a nagycsütörtöki kollektaként is használatos *Deus a quo et Iudas* könyörgéssel indul. Különös továbbá, hogy ezt az első könyörgést egyszerűen csak *Oremus* formula, míg a másodikat *Flectamus genua* és *Levate* előzi meg; más többolvasmányos böjtnapokon ugyanis éppen fordítva, a kezdő könyörgések kapnak *Flectamus*-t, és az utolsó, a volta-képpeni kollekta az, amely nélkülözi. Jellemző az is, hogy a *Levate* formula még a könyörgés előtt szólal meg, összhangban a hamvazószerdánál már elemzett elrendezéssel. A H kitér arra, hogy a Domine audivi traktust öt verzussal kell énekelni: ez megfelel a későbbi, kottás magyar forrásoknak, és nem tűnik szükségtelen kitételnek annak ismeretében, hogy számos hagyomány két-három versre rövidítette a tételt. Kevésbé föltűnő, de szintén nem jelentéktelen adat, hogy a passió előtt elmarad ugyan a bevezető dialógus, de nem marad el a cím (*Passio Domini nostri ... In illo tempore*).

Amivel kapcsolatban a H szövege nem igazít el, az elsősorban a passióolvasás és az egyetemes könyörgések problematikája. A XX. század 50-es éveiben bevezetett reformokig általános volt, hogy a passió zeneileg és ceremoniálisan is két részre oszlott. A szigorú értelemben vett passiót három diákonus recitálta három túbahangon, közülük a legmélyebb Krisztust, a középső az evangelistát, a legmagasabb a többi szereplőt képviselte. Ez a hosszabb rész nem kapta meg az evangéliumolvasásnak máskor kijáró gesztusokat. A Krisztus keresztről való levételéről és sírbatételéről szóló, záró szakaszt viszont nem az evangelista, hanem a nap „hivatalos” szerepára recitálta evangéliumszerűen, egy melizmatikus, ünnepélyes tónuson, amelyet ezért gyászéneknek, *planctus*-nak is szokás nevezni. Ez a dallami megkülönböztetés a különféle passiótónusok egyetemes vonásaként olvasható ki a hangjelzett forrásokból, a szöveges források iniciáléval, kereszttel, címfölrattal érzékeltetik, sokszor rubrikák is foglalkoznak vele, de a H áttételesen sem utal rá.

A másik hiányosság az egyetemes könyörgések szövege és szabályozása. Ami a szöveget illeti, a könyörgések és az őket megelőző „prefációk”, azaz imára hívó formulák (más megjelöléseik: *invitatio*, *exhortatio*, *admonitio*, *sollemniter/humiliter*), a római szakramentáriumok ősi tulajdona, meglehetősen egységesek. Ahol eltérés mutatkozik, az következetlenül, de a politikai alkalmazással van összefüggésben: egyes imák a császárért, mások a királyért szólnak, egyes forráscsoportok a római, mások a keresztény, ismét mások akár a frank birodalomért könyörögnek. Egészen ritkán megjelenik egy

további könyörgés a csaszaron kívül külön a királyért (Plock, Prága), a halottakért (Zaragoza, Lleida, Urgell) vagy a monasztikus szerzetessegert (Minden).

A szabályozásnak két érzékeny pontja van. Az első a „Levate-szabály”, azaz hogy a follallasra szólító formula még a könyörgés előtt, azt követően, vagy annak konklúziója előtt hangzik-e el, és ennek megfelelően a gyülekezet áll vagy térdel-e a könyörgés alatt. Az egyetemes konyorgeseknel más magyarországi források az utóbbit reszesıtik előnyben, akkor is, ha például hamvazószerdán vagy a nagypénteki kollektanal másként döntöttek, ezért a H korábbi adatai sem segítenek eldönteni a kérdést. Később magyar forrásokban mindenesetre a konklúzió előtti *Levate* az általános. Végül nincs a H-ban említve az a széles körben ismert szokás, amely szerint a zsidókért mondott könyörgés előtt elmarad *Flectamus* és a letérdelés, olykor az *Oremus* is. Ez a modern közhiedelemmel ellentétben nem antijudaista megnyilvánulása a liturgiának, hanem szimbolikus elkerülése egy olyan gesztusnak, amely az adott nappal kapcsolatban rossz emlékuve vált. Nagycsütörtökön ugyanígy maradt el a mise bekecsokja Judas áruló csókjára emlékezve, és egyes források a kantorbojti szombatok utolsó profecia-ja után is arra hivatkozva tiltják a terdhajtast, hogy azzal az olvasmányban érintett babiloniak éltek vissza bálványimádó módon az aranyszobor előtt. Később, a XV–XVI. században az esztergomi ordináriuskönyvek hasonló logikát követnek, amikor eltiltják az eretnekekért és szakadarokert mondott könyörgés végén a konklúziót, vélhetően abból a megfontolásból, hogy a Szentháromságot említi, és mint ilyen az orthodoxia záloga — azé az orthodoxiae, amelynek az eretnekek és szakadárok híján vannak.

A pontifikálék és a rituálék legjellemzőbb nagypénteki tartalma a kereszthódolat, hiszen ez nem a szentélyben zajlott, ezért „portatıv” konyvtıpust igényelt. Ennek megfelelően a H is teljes szövegekkel közli. A rítus drámai kezdete, a kereszt előhozatala és leleplezése „egyszolamı”. Szőnyeget terítenek le a hódolathoz, majd a kereszt elindul, miközben két pap az improperiak három versét énekli (*Popule meus, Quia eduxi, Quid ultra debui*). Az egyes versek után a Trisagionnal felel előbb két klerikus görögül (*Hagios ho Theos*), majd az egész kar latinul (*Sanctus Deus*).

Ami a leírásból nem derül ki, az a térhasználat. A kereszthódolatot bevezető egyetlen rubrika is rovıd, szórendje zavaros. Kiderül belolle, hogy a kereszt elohozatalanak (*ad portandum crucem*) célpontja az oltár előtt van (*ante altare*), a kereszt nevében improperiakat éneklő papok pedig keletről (*ab oriente*), tehat a szentély felől jönnek, de nem világos, hogy a papok a kereszttel együtt mozognak-e, és az oltár maga a főoltár, vagy egy távolabbi oltár a hajóban vagy a korusrekesztonel. Ha ugyanis az előbb, akkor nem beszélhetünk nagy teret bejáró processziorol, de ha az utóbb, akkor a menet valosınuleg három stációt tartva végigment a székesegyház liturgikus terén, amint részletesebb forrásokból tudjuk. Bizonyára ez történt, mert egy később rubrika a sırbateteli szertartasnal arról beszél, hogy a hódolat a Szent Kereszt-oltárnál zajlik, ez pedig hagyományosan a korusrekeszto környékén állt.

Hogy a kesobbrol ismert adatok visszavetítése nem megalapozatlan, azt alátámasztja a leleplezés mozzanata. A szukszavı rubrika szerint a püspök megfogja a kazulát, majd fennhangon énekli: *Ecce lignum Crucis*. Ha csak a H-t nézzük, nem világos, miért és mıfele kazulát fog meg a püspök; nyelvileg az sem lenne kizarhato, hogy ő

maga vesz kazulát, ha addig csak albában volt. Későbbi rubrikákból viszont tudható, hogy a keresztest öltöztették vörös (vagyis véres) főpapi ruhába, és a leleplezésnél ezt emelték le róla. Az antifóna háromszori elénekléséről itt még nincs szó; a 118. zsoltár első divíziója követi (*Beati immaculati*), sejtetően zsoltártónuson, majd visszatér az antifóna, amelyet ezúttal már nyilván az egész kar énekel.

Csak itt kezdődik a szoros értelemben vett kereszthódolat, amely —legalábbis a rubrikák egyik csoportja alapján— „kétszólamú”: míg az érintettek hódolnak a kereszt előtt, kísérő énektételek szólnak, a pap pedig közben hódolati imádságok sorozatát mondja el. Az énektételek közül az első és legerőteljesebb a *Dum fabricator mundi*. Ezt követi a processziós himnuszként, felezett refrénstrófával megszólaltatott *Pange lingua*, amelynek szerepe elsősorban időkitöltés, végül kuriózumként a *Protege Domine* kezdetű Szent Kereszt-offertórium, amelyet a H összeállítója igen kedvelhetett, hiszen —emlékezzünk!— már a krizmaszentelés összefüggésében is alkalmazta: újabb bizonyíték arra, hogy a kódexben foglalt liturgiaváltozat egyetlen, nagyívű koncepciót követ. A hangzó liturgiában a *Protege Domine* valóban közvetlenül az eucharisztikus modult előzi meg, így a műfajválasztás (offertórium) sem hat véletlenszerűnek.

A papi könyörgések egy háromtételes, összetartozó füzért alkotnak, amelynek vezérmotívuma a pusztában fölemelt kígyó, illetve a csapástól sújtottak föltekintése rá; azonosításukra a jellegtelen kezdőformulák helyett célravezető az első sajátosabb szókapcsolatot használni: *Domine ... serpentina suasionem, Deus ... in via squalentis eremi, Domine ... a diabolica servitute*. A források nem egységesek abban, hogy a könyörgéseket a hódolati énektételek előtt vagy után közlik, amiből inkább párhuzamos elhangzásukra lehet következtetni. A kérdésre csak az ordináriuskönyvek reflektálnak, de elentétes értelemben: az *Ordinarius Strigoniensis* kiadásai szerint a könyörgések a hódolat után („his finitis”), ezért föltehetően fennhangon szóltak, utolsó adatunk, az 1580-as Telegdi-ordinárium viszont párhuzamos végzésüket írja elő („interimque, dum clerus et populus hoc faciunt”).

A kereszthódolatot követi az a rész, amelyet a leginkább jogos előszenteltek liturgiájának nevezni: az előző napon konszekrált és félretett Szentostya előhozatala, majd azon belül egy valódi „csonkamise”: felajánlásra, kánonra és áldozásra emlékeztető rítussor. Tekintve, hogy a H pontifikále, azaz „portatív” könyvtípus, amelyhez hozzá kell képelnünk egy szakramentáriumot, az oltárnál zajló eseményekre ismét csak vázlatosan utal. A celebráns ünnepi ornátust ölt (ebből következik, hogy a kereszthódolathoz valószínűleg albára vetkőzött), és az oltár előtt várja az eucharisztikus menetet. Ezalatt a főesperes, akit más ordókból mint a püspöki liturgiák jellegzetes közvetítő figuráját ismerünk, két vagy három klerikus kíséretében elmegy a nagycsütörtökön félretett Szentségért, és nagy tisztelettel az oltárhoz viszi. A processzió alatt a magyar liturgia „névjegyt”, legbiztosabb azonosítóját éneklük: Ratpertus szentgalleni költő (855–911) *Laudes omnipotens* kezdetű himnuszát. Ez az a tétel, amelyet itt a XI-től a XVI. századig minden ismert magyar részahagyomány fölhasznál, de amely nagypénteki, sőt általában liturgikus összefüggésben Magyarországon kívül nem mutatható ki. Ugyanarra a választékos himnológiai ízlésre vall, mint a gyertyaszentelői *Lætetur omne saeculum* vagy a nagycsütörtöki *Tellus ac æthra iubilent*.

Az oltárhoz érve a főesperes kitergeti a korporálét a csupasz menzán. A püspök —mint máskor a mise elején— közgyónást végez, az oltárhoz lép, megcsókolja, majd átveszi a főesperestől az Oltáriszentséget és a kelyhet „sine sacro vino et aqua mixto”. Nem egyértelmű, hogy ez üres kelyhet jelent, vagy konszekrálatlan bort, amely nincs vízzel elegyítve, de valószínűleg az utóbbit, még akkor is, ha a nagypénteki bor szentségi vagy szentelményi jellege visszatérő probléma a középkori liturgiában, és vele kapcsolatban gyakran a rubrikák is állást foglalnak. Ennél a mozzanatnál, a Szentség átvételekor a püspök maga éneklí a feketevasárnapról kölcsönzött *Hoc corpus* kommúniót, majd leteszi és elrendezi a Szentostyát és a kelyhet, miközben alázatosan imádkozza a mise felajánlási imasorozatot záró *Suscipe sancta Trinitas* könyörgés egy rövidített, nagypéntekhez igazított szövegváltozatát. Ezt követi beszédhangon („lenta voce”) a Miatyánk a máskor megszokott bevezető szavakkal és módon. Az embolizmusról és a kenyértörésről nincs szó, de az őket követő *Per omnia saecula* formuláról igen, amiből arra lehet következtetni, hogy a Miatyánk utáni szövegek és gesztusok nem maradtak el. Elmaradt viszont a békecsók és az Agnus Dei. Helyettük mindenki megáldozott, majd visszatért a helyére, és magányosan elmondta a vesperást, amely nem állt másból, mint az öt pénteki zsoltárból (Ps 137–141), a Magnificatból, csöndes Miatyánkból és a szent háromnap *Respice* könyörgéséből. A karácsony-éjjeli, a nagycsütörtöki és a nagyszombati mise analógiájára ez a zsoltó az áldoztatás kísérője lehetett, a befejező könyörgés pedig a posztkommúnió helyét és szerepét töltötte be.

A nap záróaktusa a sírbatétel szertartása, „a kereszt temetése” (*depositio crucis*). A rítus eszmeileg rokon a bizánci és örmény *epitaphios thrénos*-szal, de nyugaton nem általános: csak a keleti „félteke” és az anglonormann (illetve szomszédságukban még egyes breton) hagyományok ismerik. Művészettörténeti érdeklődés is övezi, mert ez az őse és kontextusa az úgynevezett úrkoporsóknak, azoknak a Krisztus-szobroknak, amelyekben helyet alakítottak ki az Eucharisziát befogadó tégely elhelyezésére, és amelyek utóbb a feltámadási szertartásban, néhol áldozócsütörtökön is szerepet kaptak. Néprajzi vonatkozása, hogy a szentsír-örzés máig élő szokása is ide kapcsolódik.

A klérus minden laikust és minden nőt kizár a templomból, majd gyertyákkal és tömjénezővel felszerelve oda vonulnak, ahová a keresztet helyezték a hódolat után. Fölemelik, és halkán responzóriumokat énekelve a kórust a hajótól elválasztó Szent Kereszt-oltárhoz viszik, ahol korábban a hódolat is zajlott. A H öt responzóriumot említ, egy nagycsütörtökit és négy nagyszombatról elővételeztet, köztük azt a kettőt, amelyek már az oltárfosztásnál is siratóként szólaltak meg; a jelen esetben is ez a funkciójuk, sorrendjük egyébként követi a liturgikus használatát.

A Szent Kereszt-oltárnál a keresztet egy zsámolyra (*scamnum*) helyezik, megtömjénezik, gondosan vászonba (*linteamen*) takarják, majd leplet (*pallium*) terítenek fölé. Nem nehéz fölismerni a tömjénben a halotti illatszereket, a vászonban a gyolcsokat, a lepelben a szemfedőt. Végül a Szentostyát egy tiszta tégelybe (*pyxis*) helyezik, amelyet lepecsételnek a templom pecsétjével vagy kapujának kulcsával. A tégely olyasféle edény lehetett, amelyet akkor használnak, amikor az Eucharisziát betegnek vagy haldoklónak viszik, a pecsét pedig biztonsági intézkedés volt, de földézte a sír elé hengerített követ is. Hasonló jelenség, amikor a szír liturgiában —szintén a nagypénteki

szertartás végén— befalazzák a Szentséget. A lepecsételt tégelyt végül a lepel és a vásznak alá, a kereszt (azaz a korpusz) melléhez helyezik, miközben három antifónát énekelnek. Közülük a második és a harmadik megszokott nagyszombati tétel, de az első, a *Sepulto Domino* azonossága kétséges. Ritkán, bizonytalan asszignációval létezik ugyan ilyen antifóna, de magyar forrásból nincs rá adat; a másik, hihetőbb eshetőség, hogy a tétel valójában nem antifóna, hanem a nagyszombati matutínium jóval ismeretebb, azonos kezdetű első responzóriuma. Későbbi forrásaink egyöntetűen az utóbbi lehetőséget támogatják.

A „temetés” végeztével az így kialakított szentsír mellé öröket állítanak, hogy a megszokott, biztonságos őrzési helyéről elmozdított Oltáriszentséget zsoldározza és más imádságok mellett őrizték, a klérus pedig visszavonul, de előtte még térden állva elénekli az *Adoramus te* antifónát az *Omnis terra* verzussal, majd a szent háromnap általános könyörgésével (*Respice*) zárják a szertartást.

Az ordó moduljait és egyes tételeit szemlélteti az alábbi összefoglalás, amelyben kivételesen a modulok alegységeit is jónak láttam érzékeltetni:

I. Katekumenek liturgiája

(1) ELSŐ „TÖMB”

- (a) Or. *Deus a quo et Indas*
- (b) Proph. *In tribulatione*
- (c) Tr. *Domine audivi* (öt verzussal)

(2) MÁSODIK „TÖMB”

- (a) Or. *Deus qui peccati veteris* (előtte: F. *Flectamus, Levate*)
- (b) Proph. *Dixit ... Mensis iste*
- (c) Tr. *Eripe me*

(3) PASSIÓ

- (a) Ev. *Passio ... Egressus Iesus*

(4) EGYETEMES KÖNYÖRGÉSEK

- (a) Pf. *Oremus dilectissimi*

II. Kereszthódolat

(1) ELŐHOZATAL (verzus/zsoltár)

(a) Hy. <i>Popule meus</i>	V. <i>Hagios ho Theos</i>	V. <i>Sanctus Deus</i>
(b) Hy. <i>Quia eduxi</i>	V. <i>Hagios ho Theos</i>	V. <i>Sanctus Deus</i>
(c) Hy. <i>Quid ultra</i>	V. <i>Hagios ho Theos</i>	V. <i>Sanctus Deus</i>

(2) LELEPLEZÉS

- (a) Ant. *Ecce lignum* Ps. *Beati immaculati*

(3) HÓDOLAT: ÉNEKEK

- (a) Ant. *Dum fabricator mundi* V. *O admirabile pretium*

- (b) Hy. *Pange lingua* V. *Crux fidelis/Dulce lignum*
- (c) Off. *Protege Domine*

(4) HÓDOLAT: IMÁDSÁGOK (párhuzamosan?)

- (a) Or. *Domine ... qui pro redemptione generis humani serpentina suasionem decepti*
- (b) Or. *Deus qui Moysi famulo tuo in via squalentis eremi*
- (c) Or. *Domine ... qui nos per Crucis passionem hodierna die a diabolica servitute*

III. Előszenteltek liturgiája

(1) PROCESSZIO

- (a) Hy. *Laudes omnipotens*

(2) CSONKAMISE

- (a) Közgyónás
- (b) Comm. *Hoc corpus*
- (c) Or. *Suscipe sancta Trinitas*
- (d) F. *Oremus. Præceptis salutaribus ... Pater noster ... Per omnia*

(3) VESPERÁS–ÁLDOZTATÁS

- (a) Ps. *Confitebor tibi Domine ex toto corde meo*
- (b) Ps. *Domine probasti me*
- (c) Ps. *Eripe me Domine ab homine malo*
- (d) Ps. *Domine clamavi ad te*
- (e) Ps. *Voce mea ad Dominum clamavi*
- (f) Cant. *Magnificat*
- (g) F. *Pater noster*
- (h) Or/Postcomm. *Respice ... super hanc familiam tuam*

IV. Depositio crucis

(1) PROCESSZIO

- (a) R. *Ecce vidimus eum*
- (b) R. *Ierusalem luge*
- (c) R. *Plange quasi virgo*
- (d) R. *Recessit pastor noster*
- (e) R. *Ecce quomodo moritur*

(2) SÍRBATÉTEL

- (a) R. *Sepulto Domino*
- (b) Ant. *In pace in idipsum*
- (c) Ant. *Caro mea*

(3) BEFEJEZÉS

- (a) Ant. *Adoramus te Christe*
- (b) V. *Omnis terra*
- (c) Or. *Respice ... super hanc familiam tuam*

A magyar részahagyományok

A nagypénteki ordó nagyszerűen szemlélteti, hogy mennyire nélkülözhetetlen a H a magyar liturgiátörténet helyes értelmezéséhez. Ha ezt a tanúságot nélkülözni lennénk kénytelenek, az esztergomi úzus érett változata egy hosszú, több mint háromszáz éves fejlődés eredményének tűnnék, jóval kezdetlegesebb és széttartóbb előzmények után. A témánk szempontjából „sötét” XII–XIII. században, a H és az MNS közt ugyanis egyetlen olyan adat sincs, amely a H-ban foglalt liturgikus rendet képviselné, az MNS-től kezdve viszont sűrűn követik egymást az egybehangzó esztergomi források, egészen a már idézett utolsó, 1580-as ordináriuskönyvig. A nagypénteki ordó tehát újabb bizonyíték két alapvető tézisem mellett, hogy tudniillik (1) a H a magyar részahagyományokon belül a legtisztább esztergomi változatot képviseli, és (2) ez a változat minden lényeges vonását tekintve készen volt már a XI. században. Jellemző, hogy ugyanezeket a téziseket eddig is az egyházi év „sarokkövei”: a gyertyaszentelői, a hamvazószerdai és a virágvasárnapi ordók igazolták a legegértelműbben.

A föntiekből következik az is, hogy az esztergomi típustól való eltérések nem történelmi, hanem földrajzi-intézményi mintázatban értelmezendők. A P és a XIII. századi misszálék nem kezdetleges megnyilvánulásai az esztergomi úzusnak, hanem ugyanolyan kialakult és bizonyos mértékig független magyarországi részahagyományok maradványai, mint a XV–XVI. századból dokumentált egri, pécsi, „ultramontán”, pálos vagy zágrábi források. Ahol pedig a H az érett esztergomi adatokhoz képest tér el, ott pontosan követhető egyrészt a „reformintézkedések” ütemezése és logikája, másrészt a H archaikus jegyeinek véletlenszerű túlélése Esztergomon kívül (ez utóbbi adatok a H-ban megjelenő ó-esztergomi változatot a magyar részahagyományok közös őseként mutatják föl, és ezt a „genetikus” liturgiátörténet-írás elkötelezett kritikusa-ként kell hangsúlyoznom).

A jelen alfejezet ebben az elméleti keretben mérlegeli a nagypénteki ordó részleteit. A releváns magyar forrásanyagnál megmaradva három vizsgálati szempontot javaslak:

- (1) Melyek az esztergomi változat megkülönböztető jegyei más részahagyományokhoz képest?
- (2) Melyek a H folytatás nélkül maradt archaizmusai?
- (3) Hol, mikor és miért „modernizált” a H utáni esztergomi gyakorlat?

Esztergom és más magyar részahagyományok között már a modulok szintjén szembeötlő a különbség. A leginkább paraliturgia-közel szokásról, a sírbatételről Esztergomon kívül csak az OA tud. A vesperás mint az eucharisztikus rész lezárása valamivel elterjedtebb (pl. MQ, OA), de olyankor is feltűnők a óra esztergomi rendjétől való határozott eltérések (pl. a P és az MZ más zsoltárokat használ és Magnificat-antifónát iktat be).

Kissé közelebbről szemlélve a három hódolati oráció bizonyul jellemzőnek: az esztergomi források következetesen hozzák őket, Esztergomon kívül azonban sokszor egyáltalán nem használatosak, vagy nem ugyanezek a tételek töltik be a funkciót. A legnagyobb változatosság mégis az eucharisztikus szakaszban, a „csonkamisében” tapasztalható. Esztergom az adatok révén megközelíthető mintegy 500 év során kitart a

abban, hogy a közgyónást, a *Hoc corpus* kommúniót, a *Suscipe sancta Trinitas* felajánlási ima egy változatát és a Miatyánkot veszi át a mise szokásos tételei közül, mindig ugyanebben a sorrendben. Másutt ehhez képest bőven és nagy változatosságban találunk más elemeket a lépcsőima, a felajánlás és a pap áldozása szöveganyagából.

A magyar forrásokat együtt szemlélve föltűnik, hogy nem egyszerűen Esztergom és a többiek között húzható választóvonal, hanem az Esztergomon kívüli adatok két alcsoportba rendeződnek: egy inkább Esztergom-közelibe, amelyhez a korai források közül a PZ és a P, a későiek közül pedig az MU, az MQ és az OA tartoznak, és egy idegenszerűbb alcsoportba, amelynek korai képviselői a németújvári és az isztambuli misszálék, a későbbiek pedig az MZ és az MP (csak két mozzanatot kiemelve: a pálosok a kereszthódolatot a nyugatias *Tuam Crucem adoramus* antifónával kezdik, Zágráb pedig bűnbánati zsoltárokkal vezeti be a katekumenek liturgiáját). Érdekes kiemelni, hogy az egyes alcsoportokon belül a tagok nem rokonai egymásnak, csak az Esztergomtól való eltávolodás mértéke köti össze őket.

Az egész ordónak mindössze négy olyan helye van, ahol a H nem a későbbi jellemző esztergomi gyakorlatot közli: könyörgéssel kezdi a szertartást, és ebből kifolyólag két könyörgést használ; megengedi a passió címének és kezdő formulájának elhangzását; a hódolat utolsó tételeként beiktatja a *Protege* offertóriumot; a sírbatételt megelőző rezponzoriumok közül az első kettőt a későbbiekhez képest fordított sorrendben hozza.

(1) A két oráció olyan probléma, amelyről a korabeli elméleti irodalom is értekezett. A P-ben is szereplő, és az 1100-as esztergomi zsinat által irányadónak nyilvánított *Micrologus* 52. fejezete így fogalmaz (vö. P xxiii^v):

In Parasceve officium a lectione, non ab oratione iuxta ordinem incipitur. Nam oratio finis esse solet potius officiorum, quam principium, ut in ipsa missa patet, et in singulis cursibus.

Ebből arra következtethetünk, hogy a H által képviselt gyakorlat „kijavítása” központi, átgondolt intézkedés volt. A XII. századtól kezdve Esztergom a majdnem általános európai szokásnak megfelelően már csak egy orációt használt, az első traktus után, de nem a *Deus qui peccati veteris*-t, amely a H-ban ezen a helyen áll, hanem a nagycsütörtökről megismételt *Deus a quo et Iudas*-t, amely a H-ban még a szertartás első tétele volt. Az eredeti „magyar változat” mégsem merült teljesen feledésbe: a H-val van összhangban nemcsak a tőle közvetlenül függő PZ, hanem a sokkal későbbi MQ és az 1488-as kézíratos, úgynevezett Rosenthal-misszále is (Clmæ 219).

A P közvetlen közletről engedi megfigyelni a beavatkozást. A 49^v fólión jól látható, hogy először a rubrikálás készült el, amelyben a szertartást előkészítő szavak és a passióról szóló rész között üresen hagytak egy, az eredeti szisztéma szerint 12 sornyi felületet. Az üres felület előtti szakasz így fejeződik be: „ut venerit presbyter ante altare sanctæ Crucis, dicat” — márpedig a próféciát lektor és nem áldozópap mondaná, a „presbyter” feladata éppen a könyörgések olvasása. Az üres felületre azután rubrikás tartalmat írt be egy másik kéz, de fekete tintával, tágabb sorszisztémába és a helyet hiányosan kihasználva, immár az „új” liturgikus rend szerint. Szintén a régibb állapotnak lehet maradványszerű emléke, hogy az MU-ban, jóllehet már csak egy kö-

nyörgést használ, ez az egy könyörgés a H azonos helyzetű második könyörgésével egyezik meg (*Deus qui peccati veteris*).

(2) Közmegegyezés, hogy a passió előtt nincs apológia (*Munda cor meum*) és áldás, és nem vezet be az evangélium előtt szokásos dialógus sem. Ezzel analóg, hogy az olvasmányokat a szent háromnap zsoltosmáiban sem előzi meg áldás, de azoknak nem hangzik el címük és kezdő formulájuk sem. Ugyanígy cím és többnyire kezdő formula nélkül („sine titulo”) olvassák a nagypénteki és nagyszombati próféciaikat. Az viszont vitatott, hogy a nagypénteki passió címe elhangozzék-e, különösen annak fényében, hogy a virágvasárnapi, nagykeddi és nagyszerdai passióé még elhangzott. A kérdés elvi szinten így fogalmazható meg: a nagypénteki passió a passiók halmazához tartozik inkább (azaz van címe), vagy a szent háromnap olvasmányaiéhoz (azaz nincs címe)?

A H és a rubrikáit továbbvivő PZ még használ címet (*Passio Domini nostri Iesu Christi*) és kezdő formulát (*In illo tempore*). Az MNS fennmaradt alakjából hiányzik a passió eleje, de a többi XII–XIV. századi, jóllehet nála kevésbé megbízható forrás már mind cím nélkül hozza. A „reform” tehát meglehetősen korán történhetett: legkorábbi tanúja a P, és hatása kiterjed az egész magyar egyházszerkezetre.

(3) A hódolat végi *Protege* offertóriumnak nincs a H-n kívül párhuzama, az utókor valószínűleg túlságosan merésznék érzett beiktatni egy propriumtételt a jellemzően proprium nélküli nagypénteki szertartásba, időkitöltésre nem volt alkalmas, érteni pedig nem értették, mi a szerepe. A jelenség közvetlen párhuzama ugyanezen tétel kvázi-offertóriumként való megszólaltatása a krizmaszentelés előtt, de hasznos tekintetbe venni egy közvetett párhuzamot is, amely viszont a teljes magyar forrásanyagra jellemző: a *Hoc corpus* kommúnió nagypénteki használatát. Ez a tétel, sőt általában bármiféle kommúnió nem általános nagypénteken, jóllehet széles körben előfordul és a lengyel, illetve magyar hagyományokra kifejezetten jellemző. Ahol viszont lehetséges a kommúnió, ott lehetséges az offertórium is — „kvázi-offertóriumokat” a H már Gyertyaszentelőkor és virágvasárnap is alkalmazott.

A nagypénteki ordó eucharisztikus szakasza eredetileg bántóan kopár, az oltár körül zajló csöndes vagy prózai rítusokat nem „takarja” egyetlen énektétel sem, a gyülekezet lényegében nem tudja, mi történik, akusztikus és dramaturgiai hiányt, formátlanságot él át. A H műhelyének szokott arányérzékét, zenei igényét ez biztosan zavarta, ennek lehetett következménye már a processziós himnusz, majd a vesperás áldoztatáshoz való alkalmazása is. A köztük lévő űrt töltötte ki a *Hoc corpus* és a Miatyánk, és ezt a folyamatot indította volna a *Protege*. A későbbi liturgusok valószínűleg azért nem érzékelték az összefüggést, mert az offertóriumot a könyvekben elválasztotta a processziós himnusztól a három hódolati imádság, így vizuálisan a hódolatot kísérő énekanyaghoz kapcsolódott, nem a csonkamiséhez. A hódolathoz már nem kellett, a csonkamisé pedig tetszetősen indította el a maga a *Laudes omnipotens*.

(4) A sírbatételi responzóriumok válogatása sem kevésbé tudatos. Ha sorban végigolvassuk a szent háromnap responzóriumainak szövegét, és kihagyjuk azokat, amelyekben vagy Krisztus beszél egyes szám első személyben, vagy a szenvedéstörténetről szólnak (Júdás árulásától a templom függönyének meghasadásáig), akkor ép-

pen ehhez a „temetési” sorozathoz jutunk. A H változatlanul átveszi a liturgikus sorrendet a matutinumokból, egyedül az emblematikus *Sepulto Domino*-t hagyja érthetően a „sepultura Domini” utánra; a tétel általában a nagyszombati Tenebræ első responzóriuma, de léteznek hagyományok, ahol a harmadik nokturnus utolsó tétele.

A későbbi források egy helyen változtatnak a sorrenden: nem a nagycsütörtöki első nokturnust záró *Ecce vidimus*-szal, hanem a nagyszombati első nokturnus második tételével, a *Ierusalem luge*-val indítanak. A csere lehet a hagyományozás véletlenje is, de valószínűbb, hogy a többi, szubjektív vagy elmélkedő hangvétellű tétel közül megfontoltan emelték ki azt, amely Jeruzsálemet, tehát az Egyházat hívja gyászolni, és ily módon legalkalmasabb invocációnak, a modul nyitányának.

Az utóbbi eset már legalább annyira értékelhető a későbbi korok újításaként, mint a H archaizmusaként. Ezen kívül láthatóan az alábbi lehetőségek foglalkoztatták a magyar középkor liturgiaszervezőit:

- (1) A passió „mezítlás” éneklése
- (2) A konklúzió elhagyása eretnekekért és szakadárokkért
- (3) Szentbeszéd a kereszthódolaton belül
- (4) Az *Ecce lignum* antifóna és a *Hoc corpus* kommúnió megszólaltatása és gesztusai
- (5) A közgyónás és a papi áldozás szövegei
- (6) A vespérás bővítése a *Magnificat* és a könyörgés között
- (7) A sírbatétel záró könyörgése
- (8) A sírbatétel egyszerűsítése

A „mezítlás” polémia csak három ponton, a P-ben, majd évszázadokkal később az esztergomi és egi ordináriuskönyvekben jelentkezik, de éppen ezek az adatok jelzik, hogy nem volt közömbös az illetékeseknek. A P szó szerint idézi a PRG rubrikáját, amely szerint nem szabad, hogy áldozópap, szerpap vagy akolitus mezítláb szolgáljon az oltár körül, az ordináriuskönyvek viszont kifejezetten megjegyzik, hogy a passiót a szerpapok mezítláb olvassák. A P, és közvetve a mögötte álló források is értelmezhetők úgy, mint reakciók a „mezítlábasság” elterjedt szokására. A saru levétele nemcsak magában a Bibliában, hanem például a kopt egyházban is a tisztelet jele, másutt (szírek, örmények) ha nem is csupasz lábbal, de liturgikus „papucsban” illik a szentélyben tartózkodni, és a római rítusban mindmáig mezítláb végzi a kereszthódolatot legalábbis a pap és az asszisztencia. Számos dél-európai forrás azonban már a kezdő rubrikában, a bevonulásnál előírja a pap vagy a teljes asszisztencia mezítlábasságát. Másfajta ízlés az, amely a polgári illemmel összhangban tiszteletlenségnek véli a lábbeli hiányát — ezt képviseli a P és a legtöbb germán ordó, de úgy látszik, a magyar úzus tartósan nem tette magáévá iránymutatásukat. Az is lehet, hogy a két elv kibékíthető, ha szigorúan értjük, hogy a P rubrikája az oltár körüli szolgálatra vonatkozik, hiszen a pulpitus, amelyről a passiót olvasták, nem a szentélyben állt.

A konklúzió és az ámen elhagyása az eretnekekért és szakadárokkért mondott könyörgés után késői, Esztergomra korlátozódó kezdeményezésnek tűnik: még a MS sem tud róla, egyedül a két ordináriuskönyv tér ki rá. A mögötte álló, kissé kimódolt logikáról főntebb írtam.

Még elszigeteltebb kezdeményezés, hogy a keresztt előhozatala és leleplezése között beszédet intézzenek a néphez. Erre vonatkozó utasítást csak az MNS közöl. A beszéd a tetőpontján törné meg a szertartás dramaturgiáját, még a homiletikai igényeket szem előtt tartó H sem gondol rá, így érthető, ha nem gyökeresedett meg a gyakorlatban.

Összetartozó jelenség a keresztt leleplezése és a nagypénteki úrfelmutatás: legkésőbb a XV. század végén mindkettőhöz az érintett énektétel háromszori, egyre magasabban vagy hangosabban („semper altius”) való megszólaltatása és egy jellegzetes mozdulatsor kapcsolódik. Az *Ecce lignum* antifónát a korábbi források szerint még csak egyszer énekelte a pap, és mindjárt utána következett a zsoltározás, majd az antifóna visszatérése. A leleplezés ennek megfelelően egyetlen mozdulat volt: a kazula levétele a keresztről. A MS és a későbbi adatok szerint viszont a tétel háromszor, növekvő intenzitással hangzik el, a kórus a *Venite adoremus* szakasszal felel, és ezek alatt a pap —a Telegdi-ordinárius leírása szerint— előbb a Megfeszített térdéig, majd köldökéig, végül egészen fölemeli a kazulát. A *Hoc corpus* kommúnió hasonló utat járt be. A korábbi források még csak egyszeri énekléséről írnak, de az ordináriusok szerint háromszor hangzott el, és éneklésébe az intonáció után bekapcsolódott a teljes kar. A Telegdi-ordináriusból megtudjuk, hogy a pap baljában a paténát, fölötte jobbában az Ostyát tartotta, az OS-ből pedig, hogy a kommúnió háromszori éneklése alatt előbb a nép felé, majd az oltár egyik, illetve másik oldalára fordulva mutatta föl a Szentséget — az úrfelmutatásnak hasonló módját tartotta fenn egyébként a pápai mise ünnepélyes rendje a XX. századig.

A miseordináriumból átvett szövegek esetében nem teljesen egyértelmű, hogy valódi történelmi változásnak vagyunk tanúi, vagy csak a rubrikák válnak idővel részletesebbé, de valószínűbb az utóbbi lehetőség. A misekönyvek lényegében a H rubrikanyagát hagyományozzák tovább, amely a közgyónásról csak általában ír, így nem derül ki, a misét előkészítő imasorozatnak (lépcsőima) voltaképpen mely szövegeit értették hozzá akkoriban a 'communis confessio' fogalmához. A MS még csak a *Confiteor*-ra hivatkozik incipittel, de az ordináriuskönyvek megemlítik előtte az *Adiutorium nostrum* verzikulust, utána a *Proprio Filio* verzikulust, végül az *Aufer a nobis* oltárhoz járulási könyörgést is. Az *Adiutorium nostrum* nem része az MNS-ből ismert esztergomi lépcsőimának, a közgyónás pontos szövege a magyar hagyományon belül meglehetősen széttartó, az *Aufer a nobis* pedig csak egyike az oltárhoz járulást megelőző könyörgéseknek. A *Proprio Filio* már kifejezetten nagypénteki tétel, a *Tenebrae* „klasszikus” esztergomi állapotában a laudes verzikulusa (a szöveg egyben a laudes első antifónája). Ebből inkább az következik, hogy az összeállítás egyedi, a csonkamise sajátos igényeihez készült, nem a lépcsőima egyszerű kivonatolása. Ezt támogatja, hogy a *Suscipe sancta Trinitas* felajánlási ima szövege sem ugyanaz, mint a miseordóban: Krisztus szenvedésének, feltámadásának és mennybemenetelének emlékezete helyett csak szenvedésére hivatkozik, a szentek név szerinti felsorolását és az intercessziót (kérő szakasz) mellőzi. A pap áldozásáról szólva egyes késői források még a *Corpus Domini* kezdetű formula imádkozását írják elő.

A vesperás a szent háromnap nappali óráinak csupasz rendjét követi: csak a zsoltárok és kantikumok hangoznak el, végül pedig a *Respice* könyörgés. Történelmi és úzusok szerinti különözésre csak a toldalékok adnak alkalmat, ezek a zsoltárok-kantikumok és a könyörgés között fordulhatnak elő. Ha bizonytalanság merül föl, az itt is —mint a passió kezdőformulájánál— elvi természetű: úgy kezeljük-e a nagypénteki vesperást, mint a többi nappali órát, vagy emeljük ki közülük, ahogyan nagycsütörtökön és nagyszombaton is sajátosan viselkedik a mise posztkommúniója elé beiktatott vesperás? Esztergomban a nagypénteki vesperás állandó eleme ezen a szakaszon a csöndben végzett Miatyánk. Ezt egészítik ki az ordináriuskönyvek (az OA is) és az MZ az 50. zsoltárral (*Miserere*), amelyet a szent háromnapban a zsolozsmahórák mindegyike után szokás volt imádkozni (a kompletóriumban a 3. zsoltár helyettesítette), a végén doxológia helyett a *Christus factus est* antifóna szövegével. Ugyanezek a források a Miatyánk előtt beiktatják a préceszben megszokott *Kyrie eleison*-okat.

A legnagyobb változáson a sírbatétel szertartása ment keresztül, jóllehet ez nem elsősorban a tételkészletet érintette. A properizáció jegyében történt, hogy valamikor a XIV. század végén (az 1377-es Csukárdi-misszáléban még nem, az 1394-es Miskolci-misszáléban már igen) a rítust befejező *Respice* könyörgést lecserélték a *Deus qui pro nobis Filium tuum Crucis patibulum subire voluisti*-re, amely eredetileg nagyszerdai kollektá. A *Respice* unos-untalan elhangzik a szent háromnapban, a megelőző vesperást is az zárta. Kétségkívül van valami megragadó ebben a monotóniában, és a H szerkesztőjének a *Tenebrae* tanúsága szerint volt hozzá érzéke. Mégis érthető, ha a befejező szuffrágiumhoz idővel egy karakteresebb és egyben dicsőösebb, már a föltámadásra utaló könyörgést választottak.

Magának a sírbatételnek mintegy tündöklését és bukását kísérelhetjük figyelemmel az esztergomi úzus félezer évében, különösen, ha a tárgyi emlékekre is tekintettel vagyunk. Ami a szövegeket illeti, az OS az első, amely nem írja le részletesen, a nyilvános istentisztelet összefüggésében a rítust, hanem csak annyit mond, hogy az órkanonok a megszokott módon elvégzi a sírbatételt („tandem dominus succustos facit sepulturam more alias consueto”). A Telegdi-ordinárius ennél részletesebb, de mind a processzió, mind a „temetés” énekanyagát a kezdő tételre redukálja. Még jellemzőbb, hogy milyen formában jelenítették meg magát a sírt és a benne nyugvó Krisztust. A korai, még mértéktartó állapotot a szó szoros értelmében vett ’depositio crucis’ terminusa írja le: a sírban ugyanaz a feszületen függő test nyugszik, amely előtt a kereszthódolat történt, valóságosságát a szíven nyugvó Oltáriszentség szavatolja. A késő középkor realisztikusabb ízlését szolgálják ki, egyben a szertartás virágkorát jelzik a mívés úrkoporsók, amelyek az Oltáriszentség elhelyezését is gyakorlatiasabban biztosítják, mint a feszület. Végül a drámai hajlam visszaszorulását jelzi, hogy ugyanaz a Telegdi-ordinárius, amely az énekanyaggal is takarékoskodik, már minden szoborszerű megjelenítést elvet. A Szentség egyszerűen kehelyre fektetett paténán van, fölötte palla és kendő, talán átkötve a kehely gombjánál, máig élő szokás szerint. A szertartás az érzékek számára nem dráma többé, hanem csak a szentsír-örzés megnyitása.

Külföldi párhuzamok

A nagypénteki ordó korai emlékeire bizonyos tiszteletteljes mértéktartás jellemző. A H-val nagyjából kortárs kéziratok csak jelentéktelen mozzanatoknál, ott is lényegileg öntudatlanul egyénítik az ordónak azt a változatát, amelyet a PRG rögzít, így nem rajzolódik ki határozott, tájak és úzusok szerinti tipológia. A H mégsem ezekhez, hanem az érett középkor misekönyveihez és rituáléihoz hasonlít: kidolgozott, részletes, összetéveszthetetlen liturgikus rendet közöl. Ennek ellenére nem lép túl a kor és a táj által kijelölt lehetőségek körén, a más ordóknál tapasztalt merészséghez képest mintegy „visszafogja magát”. Visszafogottsága arra a magatartásra emlékeztet, amelyet a *Tenebræ*nél is tanúsított: a szertartás szigorú, komoly egyszerűsége nem hagy teret az alkotókészség szertelen megnyilvánulásainak.

A széles forrásbázisra alapozott történeti-összehasonlító elemzés ezért nem hoz meglepő eredményeket, de megengedi, hogy elkülönítsük, rendszerezzük és tágabb összefüggésbe helyezzük a H, majd rajta keresztül az esztergomi és a tágabb magyar hagyomány sajátosságait. E vonások egyre szűkülő halmazokat alkotnak a római rítus általánosságaitól elindulva a germán tájon át a „hungarikumokig”, és mindezt kissé színezi az ordó néhány archaikus vonása, amelyek nem annyira a földrajzi-intézményi, mint inkább a történelmi környezetből érthetők meg. Szükségtelen lesz kitérni a H egyetlen adatára, amely a magyar hagyományon belül is magában áll: a *Protege Domine* Szent Kereszt-offertóriumot több mint 300, a vizsgált terület és időszak egészét sűrűn lefedő forrás földolgozása után sem találtam meg másutt.

A H nagypéntekje mindössze két ponton tér el a későbbi magyar források jellemző gyakorlatától: abban, hogy két könyörgést használ, és hogy nem hagyja el a passió címét és kezdőformuláját. A két könyörgés egymástól távol eső foltokban épült be helyi hagyományokba. A középkor végén a H elrendezése Észak-Franciaországban szinte általános a Párizs fölötti, Reims, Théroutanne és Lisieux által kijelölt háromszögben, de vannak szórványos párhuzamai délebbre is (Angers, Autun, Agen). Az iberoprovenszál tájon és annak dél-burgundiai határvidékén is meglehetősen gyakori a két oráció, de sorrendjük a H-hoz képest fordított, és a kezdő könyörgést csöndben mondja a celebráns. Ennek alapján a két könyörgést sorolhatnánk a H franciás vonásai közé is, ha nem lenne párhuzamuk freisingi és passai nyomtatott szerkönyvekben és egy, a H-val hozzávetőlegesen egykorú minden szakramentáriumban. A két oráció nyugaton is egyre több helyről van adat, amint visszafelé haladunk az időben, ami arra vall, hogy egy valaha szélesebb körben elterjedt gyakorlat fokozatos visszahúzóásával állunk szemben; a visszahúzó okai is előttünk áll a *Micrologus* már idézett szavaiban.

Hasonló a helyzet a passió címével. A középkor végén a keleti és a nyugati „féltekét” különbözteti meg: nyugaton rendszerint van, keleten nincs címe a János-passiónak. A H korára azonban itt sem vetíthető vissza ez a felosztás, mert a XI. századi források még germán környezetben is kiírják a címet, jóllehet nem mindig egyértelmű, hogy elhangzásra szánják-e. Elhagyásáról elsőként egy XII. századi, Klosterneuburgban őrzött PRG-változat nyilatkozik egyértelműen — összhangban azzal, hogy nálunk a szintén XII. századi P a szokás első tanúja. Jóllehet a H néhány eset-

ben, különösen a nagycsütörtöki ordóknál tamaszzkodott nyugati mintákra, nagypénteken az ordó tisztán keleties-germán alkata miatt ugyanez nem valószínű. Mindkét esetben azt látjuk inkább, hogy a kevésbé egységes nyugati félteke kedvezőbb feltételeket biztosított korabbban általános szokások zarvanszeru fonnmaradasanak.

Az órómai gyakorlatot megörökítő leírásokból tudható, hogy az „igeliturgiaval” bevezetett áldoztatás és a kereszthódolat eredetileg két külön szertartás volt. Ennek emlékét őrzi az a néhány úzus is, amelyben a kereszthódolat nem megelőzi, hanem követi az eucharisztikus modult. Az olvasmányok, a traktusok és az egyetemes könyörgések, majd az áldoztatás előtti Miatyánk és embolizmus az egesz római ritusteruleten ugyanazok. Vannak ugyan kisebb ingadozások, de ezek vagy jelentéktelenek, mint az olvasmányok bevezető formuláinak kezelése és a traktusok verseinek sama, vagy statisztikailag elenyésző a nagy tobbseghez képest, mint az eredetibb *Qui habitat* traktus éneklése az újabb keletű *Eripe me* helyett, vagy a kilenc egyetemes könyörgés kiegészítése egy tizedikkel.

Valamivel változatosabb a kereszthódolat, de a törzssanyag itt is szilárd: ezt az *Ecce lignum* antifóna, az improperiak és a *Pange lingua* himnusz alkotják. Már ez a három tétel is alkalmat ad némi varialodasra, egyrészt ami az előadásmódot (tagolás, szereposztás, ismétlések), másrészt ami a zsoltarokat, verzusokat, refreneket illeti, de az úzusok túlnyomó tobbsege egesz Európában a H-val azonos rendet követ: az *Ecce lignum* a *Beati immaculati* zsoltarral hangzik el, általában csak egyszer, az improperiak három szakasza a *Popule meus*, a *Quia eduxi te per desertum* és a *Quid ultra debui*, a *Pange lingua*-t pedig (a *Lustra sex* divíziót is hozzáértve) a *Crux fidelis* refrénstrófa keretezi és tagolja. Az ettől való eltérések figyelemreméltók ugyan, de csak a H-tol egeszen távoli hagyományokra nézve van jelentőségük.

Nagyobb léptékű, tájak szerinti megkülönböztetést tesz lehetővé néhány továbbí hódolati tétel vagy bizonyos tételek hiánya. Európa keleti felén és az átmeneti tajokon meghatározó jelentőségű, de Dél- és Nyugat-Európában néhol elmarad a *Dum Fabricator* antifóna és verzusa, az *O admirabile pretium*, amelyet samos forrás külön antifónának címez. Éppen ennek ellentettje a *Crucem tuam* antifóna a *Deus misereatur* zsoltarral, amely Dél- és Nyugat-Európában alapvető, kelet felé haladva viszont egyre ritkabbban fordul elő. Még markánsabban kulonbozteti meg a „feltekeket” a *Super omnia ligna cedrorum* antifóna, amely a kereszthodolatnak nyugaton lényegében koteleszo zárótétele, de keleten, sőt az átmeneti tajokon sem fordul elő; végül az iberoprovenszál uzusokra és közvetlen szomszedsagukra a hódolati enekkeszlet rendkívüli bősége jellemző. A keleti tájak nem az énekek, hanem a könyörgések készletét hajlamosak tovabbfejleszteni, és rájuk jellemző a sírbatétel liturgikus kidolgozása is.

A H tehat tokelesen illeszkedik a keleti, germán tájhoz, sőt nagypéntek vonatkozásában minden nyugatias kolcsonzestol tartózkodik. Hódolati enekanyaganak válogatása, sorrendje és hiányai, három hosszú könyörgése és hangsúlyos sırbateteli szertartása mind a földrajzi környezethez alkalmazkodnak. Részletesebb, tájon belüli megkülönböztetést egyes ritka énektételek, a hódolati könyörgések válogatása, a csonkamise szövegei, a vesperás —különösen a Magnificat-antifóna— és a sírbatétel pontos rendje engednek meg. A H összefüggésében a kozmegegyezeszeru hódolati

énekanyag és a kezdetlegesen egyszerű vesperás nem informatív, ezért a könyörgésekre, a csonkamisére és a sírbatételre szűkíthetjük az elemzést.

A „rézkígyó-sorozat”, azaz a *Domine ... serpentina suasionem* könyörgéssel kezdődő három hódolati imádság a műfajban a leggyakoribbak közé tartozik, de eddigi gyűjtésem szerint kizárólag a germán tájon és Itáliában fordul elő. A H meglehetősen korai tanúja; a XI. századi pontifikálék általában nem, legföljebb függelékesen tartalmaznak hódolati orációkat. A XII. századtól kezdve azonban egyre több helyről adatolt: szilárd eleme egyes lotaringiai és burgundiai úzusoknak (Trier, Worms, Speyer, Straßburg, Besançon), de megvan Németországban keletebbre (Hildesheim, Naumburg, Bamberg, Würzburg, Augsburg) és Itáliában is (Aquileia, Capua, Palermo). Az illető hagyományok legjellemzőbb forrásaiból ugyan hiányzik, de előfordul egy-egy krakkói és prágai úzusú pontifikálékban, sőt egy, a stájerországi Sankt Lambrecht-apátságából való kéziratban.

Jóval ritkább, hogy a Szentostya előhozatalát bármiféle processziós ének kísérje. Néhány hagyomány ebben az minőségben használja a *Hoc corpus* kommúniót, elvértve általános eucharisztikus énekek hangoznak el, így az *O sacrum convivium* (Barcelona) vagy az *Ave verum* (Clermont-Ferrand). Könnyen lehet, hogy ezek viszonylag késői betoldások, ahogy a kuriális úzus is bizonyítottan csak a tridentí zsinat utáni korszakában iktatta be ebben a szerepben a *Vexilla regis* himnuszot. Funkcionálisan jóval szerveesebb, a tételválasztást tekintve (szöveg, dallam, terjedelem) sokkal karakteresebb a magyar forrásokban a *Laudes omnipotens*, amely —mint korábban már hangsúlyoztam— a nagypéntek minden középkori magyar forrásában megtalálható, tekintet nélkül korukra vagy az általuk képviselt részhagyomány jellegére.

Kevésbé szembeötlő, de nem kevésbé biztos jelölője a magyar eredetnek a *Suscipe sancta Trinitas* felajánlási ima, pontosabban annak nagypéntekre alkalmazott szövegváltozata. Az áldozás előtti és körüli papi szövegeknek nagy választékát mozgatják a nagypénteki ordók; biztosnak csak a Miatyánk és a közvetlenül rá következők tekinthetők, így egyes sajátosabb szövegelemek jelölői lehetnek az adott hagyománynak, dacára annak, hogy nagyrészt csöndben hangoznak el. A *Suscipe sancta Trinitas* egész Európában nincs e szövegek között (egyedül a meißeni úzus használja), a magyar források viszont következetesen hozzák, még hozzá teljes szöveggel (szemben a meißeniekkel). Elterjedtsége mégis valamivel szűkebb körű, mint a *Laudes omnipotens*-é: XIII. századi provinciális forrásaink, a németújvári és az isztambuli misszálék nem tudnak róla.

A magyar sírbatétel legfeltűnőbb vonása a terjedelem és az átlagon fölüli kidolgozottság. Mint fentebb már megjegyeztem, maga a modul a germán és az anglonormann táj sajátja. Másutt a középkorban ismeretlen; a kora újkori mediterráneumban mintegy újra fölfedezik, de ezek a fejlemények függetlennek látszanak a germán és anglonormann megoldásoktól. Az utóbbiak közös vonása egyes sirató-jellegű responzóriumok éneklése a vonulással és a szimbolikus sírbatétellel párhuzamosan, többségük meg is marad ennyinél. A legnépszerűbbek közülük a vonulás alatt az *Ecce quomodo moritur iustus* és a *Recessit pastor noster*, illetve a *Sepulto Domino* mint kötelező zárótétel. A magyar hagyomány szokásos tételei közül jóval ritkább az *Ecce vidimus* (He-

reford), a *Ierusalem luge* (Olmütz, Trier) és a *Plange quasi virgo* (csak magyarok). Mindhárom tételt használja viszont a ki tudja, milyen hagyományt közvetítő, mindenesetre kora újkori és elvileg római *Sacerdotale Romanum*. Egyik esetben sem kell közvetlen kapcsolatot föltételeznünk: a tételek a zsolozsmából sorrend és tematika szerint könnyen kiválogathatók, magyar vonásnak itt csak a responzóriumok nagyobb mennyisége számít.

A kidolgozottság magasabb szintjét jelenti, ha a sírbatétel mozzanata alatt vagy után a klérus mintegy szemlélődve megáll a sír fölött, és odaillo, az elnyugvas motívumát kiemelő antifónákat énekel (ilyenek egyébként, ha nem is ugyanezek, néhol, így a régi magyar ritualekben az egyszerű temetési szertartásban is vannak). Ez a kiegészítés főleg angol egyházakra jellemző, ott azonban nem két, hanem három tételből áll a sorozat. A H és a tobbı magyar ordó tetelvalogatasat (*In pace in idısum, Caro mea*) szintén egy angol (Hereford) és két dél-rajnai hagyomány (Konstanz és Straburg) képviseli, szukebb földrajzi kornyzetunkben maga a jelenség is ismeretlen.

Végül a harmadik lehetőség, hogy az egész ordó lekerekítése iránti ıgeny konyorgessal zárja a sírbatételt. Ez a megoldás mintegy következik a liturgikus „formatanbol”, föltéve, hogy nem éppen a befejezetlenség, a nyugtalanság érzetének fönntartása a cél. A záró könyörgés közel sem általános, de előfordulásai szórtak, nem alkotnak értelmes földrajzi mintázatot. Az viszont teljesen egyedülálló, hogy a záró könyörgés szuffragiumformava bővüljön, azaz antifóna és verzikulus előzze meg. Ilyet csak a H és a nyomában járó magyar források közölnek, ha a könyörgés kesobbı pro-perizalasatol eltekintünk, azonos rendben.

A H sajátos stílusa tehát leginkább itt, az ordó paraliturgiahoz legkozeebb áll szakaszán mutatkozik meg. A bő énekanyag, a három szakasz, a lekerekıtettseg és az affektusok változatossága valamiféle liturgikus szonataformava teszik a *depositio crucis*-t. Az első tétel a responzóriumok epikusan hompolygo, sirató vagy emlekezo sorozatától kísért vonulás. Erre következik a rövid, mégis időtlennek ható megállás a sír fölött, kozepponthaban a békesség képzetével. Végül a szuffragium antifonajaban és verzikulusaban (az utókor a könyörgést is hozzájuk igazította) a megdicsőülés motívuma kerül előtérbe mint dicsoseses finálé, amely utoljára visszaidézi a kereszthódolat, egyszersmind előrevetíti a húsvét pátoszát.

A H nagypentekjenek rétegeit az alabbı áttekintés szemlélteti:

(1) KÖZKINCS

- (a) Profeciak, traktusok, János-passió, egyetemes könyörgések
- (b) Improperiak a három legelterjedtebb verzussal
- (c) Ant. *Ecce lignum*, Ps. *Beati immaculati*, H. *Crux fidelis*
- (d) Közgyónás, Miatyánk és embolizmus
- (e) Vesperás pénteki zsoltharokkal

(2) ARCHAIZMUS

- (a) Kettős könyörgés
- (b) Passió címe és kezdő formulája

(3) KELETI

- (a) Ant. *Dum Fabricator, V. O admirabile pretium*
- (b) További hódolati tételek hiánya
- (4) GERMÁN
 - (a) Hódolati könyörgések („rézkígyó-sorozat”)
 - (b) Depositio crucis
- (5) MAGYAR
 - (a) H. *Laudes omnipotens*
 - (b) F. *Suscipe sancta Trinitas*
- (6) ESZTERGOMI
 - (a) Variánsok hiánya az áldoztatásnál és a vesperásban
 - (b) A „rézkígyó-sorozat” következetes használata
 - (c) Háromszakaszos, kidolgozott sírbatétel
- (7) EGYEDI
 - (a) Off. *Protege Domine*

¹ Mindegyik előfordul viszont az első zsinati ordók háttérét jelentő vizigót rítusban.

² Amint később részletesen kifejthetjük, filológiai megfontolások alapján igen valószínű, hogy az eredeti elgondolásnak része volt egy, Ecce dilectissimi fratres kezdetű buzdítás az első napon.

³ Vatikánváros, Biblioteca Apostolica Vaticana Barb. Lat. 631.

⁴ Párizs, Bibliothèque nationale de France, Lat. 4278. (IX. század második fele)

⁵ A tulajdonképpeni forma Esztergomban ez volt: 5 zsoltár, a Kyrie, Christe, Kyrie és a Pater noster után 3 versnyi précesz és egy könyörgés. Az első harmadot pro omni gradu ecclesiae (a klérusért), a másodikat pro cuncto populo catholico (a hívekért), a harmadikat pro omnibus fidelibus defunctis (az elhunytakért) végezték. Ugyanezek a zsoltárok szintén három ötös csoportban szerepeltek még a XX. századi római liturgikus könyvekben is. Ott a psalmi graduales első csoportját mondták a halottakért Kyrie helyett Requiem verssel, és a précesz végig csak egyetlen saját verspárt tartalmazott. Habár az egyes szakaszok címet ott nem kaptak, a második hozható összefüggésbe a klérussal, a harmadik a néppel.

⁶ Eredetileg HRABANUS MAURUS himnusza, amely az egész latin rítusterületen főleg mint pünkösdi vesperáshimnusz terjedt el, de alkalmazott liturgikus és votív funkciókban is mindmáig közkedvelt, ld. Guido Maria DREVES — Clemens BLUME — Henry Marriott BANNISTER: *Analecta hymnica medii aevi I–LV*. Lipcse 1886–1922¹. Frankfurt am Main 1961²; Register: Max LÜTOLF (I–III. Francke, Berne 1978). L. 193sk.

⁷ A perikópák bibliai helye sorrendben: Mt 10,5–8; L 10,1–7; L 6,36–42. Az első szakasz az éves miseliturgiában a későbbi magyar hagyományban nem fordul elő, csak néhány votív mise evangéliumával van részleges fedésben (háromkirályokról, utazókért). A második hitvallók és evangélisták miséjében szokásos, a harmadik a pünkösdi utáni 4. vasárnap perikópája. A bibliai szövegek liturgikus közvetítettségéről és létmódjáról újabban DÉRI Balázs tett és tesz közzé megvilágító tanulmányokat, segédeszközként pedig a magyar liturgia vonatkozásában elsőrangú az Esztergomi misszale kiadásához készített biblikus mutatója (*Index scripturalis*), ld. uő: *Missale Strigoniense 1484*. Argumentum Kiadó, Budapest 2008. (*Monumenta Ritualia Hungarica* 1) [43.] skk.

⁸ *Homiliae in Evangelia* I. Homilia IV. *Habita ad populum in basilica sancti Stephani martyris, de apostolis*. A perikópa ennek alapján a VI–VII. századi Rómában apostolünnepekhez kapcsolódott. A szöveg — nyilván a perikópa hiányával is összefüggésben — magyarországi zsolozsmáskönyvekben nem található meg homíliaként.

⁹ A hitvallás —néhány jelentéktelen szovegvaltozattal— a Niceai Hitvallasnak az a megfogalmazása, amelyet a III. Karthagoi Zsinat (397) a Breviarium Hipponense-bol atvett, vo. Charles MUNIER: *Concilia Africae* A. 345 – A. 525. Brepols, Turnhout 1974. (*Corpus Christianorum. Series Latina* 149) 30sk; Cuthbert Hamilton TURNER: *Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima. Canonum et conciliorum Graecorum interpretationes Latinae I–II.* Clarendon, Oxford 1899–1935. 304.

¹⁰ Uő: „The Liber Ecclesiasticorum Dogmatum Attributed to Gennadius”, *The Journal of Theological Studies* VII (1906) 89sk. A H szovegvaltozata a Biblioteca Apostolica Vaticana Lat. 4162. jelzetű kéziratához áll közel (1^{r–v}).

¹¹ Uo: *Ecclesiae Occidentalis Monumenta Iuris Antiquissima* (48. jegyzet) I. 284–291.

¹² Ld. ehhez saját tanulanyainkat: „A magyarországi zsolozsma-lekcionarium temporalejanak jellegzetességei I. Bevezetés”, *Magyar Egyhazsene* XVI (2008/2009) 143–154; „Patrisztikus beszédűek és kommentárok a latin liturgia kontextusában”, *Ókor* IX (2010/3) 64–70.

¹³ Degradáció, depositio és privatio közt ekkor még nincs különbség, a kánonjogi szabályozás kesobbi.

¹⁴ Rasmussenben és a PRG-ben nincsenek, a XII. századtól pedig megváltozik a kánonjog, pl. nincs visszaut (vo. newadvent), tehat a XI–XII. századi források az érdekeseek.

¹⁵ Remlik, hogy Dykmans írja, ez csak a PontRom-ba került be.

¹⁶ Mainz, de Martimort szerint? AER hely?

¹⁷ Bizonyos kor után elvileg nem is lehetséges. De a PGD-ben a kisebb rendeknél igen. És az AER-ben is vannak rekonciliaciok.

¹⁸ CAO és Cantus adatai.

¹⁹ Cambrai Reims alá tartozott, és magyarazhatja Szent Vaast kultuszát.

²⁰ Héberül: aliyya(h), görögül: hyperoon

²¹ DB ItK-s cikke vagy más összefoglaló. Három liturgikus tétel Szent István Intelmeiben Irodalomtörténeti Közlemények 114:(1) pp. 3–16. (2010)

²² A roviditesek alapja, Ellenőrizni a CAO-ban, magyar anyagot is nézni.

²³ Ezeket még meg kell nézni a Deshusses-ben és a segedkoteteiben.

²⁴ A szinoptikusoknál azt iro, amelyet a liturgikus használat előnyben reszesit.

²⁵ A kánoni vezeklésről röviden ld. Auguste BOUDINHON: „Penitential Canons”, in *The Catholic Encyclopedia* XI. Robert Appleton Company, New York 1911. 2011. október 13. <<http://www.newadvent.org/cathen/11636a.htm>>.

²⁶ A H-bol ismert négy versparbol álló précesz nagyobb mintavétel után jellegzetesnek tűnik, de a PRG ordójának is maradt fönn olyan valtozata, amely a précesz tekintetében ezt a valtozatot követi. MARTENE (27. jegyzet) szerint ilyen egy, azóta elveszett, XII. századi noyoni forrás (Martimort [27. jegyzet] 207).

²⁷ Edmond MARTENE OSB: *De antiquis ecclesiae ritibus etc.* Antwerpen 1764. Liber III. Caput IV–V. = Uo: *De antiquis Ecclesiae ritibus libri.* Georg Olms Verlagsbuchhandlung, Hildesheim 1967–1969. II. 903skk. IV. es V. kikozositesi es I. visszafogadási ordója felel meg a PRG-nek. A Martène-féle gyujtemeny forrásainak azonositasiat Aime-Georges MARTIMORT: *La documentation liturgique de Dom Edmond Martène. Etude codicologique.* Biblioteca Apostolica Vaticana, Vatikanvaros 1978. (Studi e Testi 279) vegezte el. A szoban forgo kéziratok Martimort 207., 153., 154. es 280. tétele. Lelohelyuk és eredetük sorrendben: 1) nem azonosítható, 2) Párizs, Bibliotheque Nationale, ms. Latin 820 (Regius 3866): salzburgi eredetű, Sees katedralisara alkalmazva, a XI. század 2. feléből, 3) Vendome, Bibliotheque municipale, ms. 14: pontosabb eredete nem egyértelmű, a XI. század 1. feléből, 4) Róma, Biblioteca Valliscelliana, cod. D. 5: beneventan irasu, igy vsz. del-italiai kódex, a XI. századból.

²⁸ A MARTÈNE (27. jegyzet) által kozolt további kikozositesi formulák a kovetkezok: Ordo I. (MARTIMORT [27. jegyzet] 23 = Rouen, Bibliothèque municipale, ms. A 27 = Saint-Germans [Cornwall], X. század): Sic maledicendi sunt ... Divinitatis suffragio. Ordo II. (Martimort 864 = Rouen, Bibliothèque municipale, ms. A 293 = Jumieges [?], XII. század: Multae malignitatis ... Nunc ergo auctoritate. Ordo III. (uo.): In primis dicatur [Ps 3] ... Kyrie, Pater noster, Domine non secundum, Et veni-

at, Esto ... In spiritu humilitatis. Ordo VI. (Martimort 868 = Rouen, Bibliothèque municipale, ms. A 425, ld. még Párizs, Bibliothèque Nationale, ms. latin 13074 toldalékos bejegyzését, X. század): Ex auctoritate Dei. Ordo VII. (Martimort 869 = eredetije nem azonosítható, a formula I. Richárd 990. június 15-i formulájának bővítése, utóbbihoz ld. Rouen, Bibliothèque municipale, ms. A 143): Ex auctoritate Dei Patris (nem azonos az előzővel, számos formula használja ezeket a kezdőszavakat). — A PRG-től független visszafogadási formulák közül ezeket közli: Ordo II. (Martimort 261 = eltűnt, a katalógus alapján egykor a párizsi Bibl. Nat. Lat. 13070 és 13072 jelzetű kódexe volt = Reims, XIV. század): Auctoritate Dei omnipotentis ... Prostrato eo dicitur Cor mundum, [Ps 50], Salvum, Mitte, Nihil ... Dominus Iesus Christus qui dixit discipulis ... Dominus Iesus Christus qui beato Petro ... Absolvimus te vice ... Absolutionem tribuat. Ordo III. (Martimort 115 = Rouen, Bibliothèque municipale, ms. Y 62a = Évreux, XV. század): Absolutio excommunicatorum fiat ... [Ps 50], Salvum, Mitte ... Praesta quaesumus omnipotens Deus huic. Ordo IV. (Martimort 437 = Párizs, Bibliothèque Nationale, ms. latin 1224 = Séez, XV. sz.): Excommunicatus spoliatus ... Praesta Domine huic famulo ... Deus cui proprium ... Auctoritate Dei et beatorum. Uo. eretnekek: [Ps 50], Salvum ... Deus cui proprium ... Dominus noster Iesus Christus per suam piissimam.

²⁹ A kezdetleges pontifikálék anyagát Niels Krogh RASMUSSEN — Marcel HAVERALS: *Les pontificaux du haut moyen âge. Genèse du livre de l'évêque*. Leuven 1998. (Spicilegium Sacrum Lovaniense 49) kivonatolta. Ezek közül csak kettőben találtunk exkommunikációs formulát: Szentpétervár, Orosz Nemzeti Könyvtár ms. Q. v. I, no 35 (Sens, 900 körül): Immensus dolor ... Deinde excommunicamus Gauzfridum ... Hos et omnes ... Sicut hae lucernae (egyetlen formula, vö. MARTÈNE [27. jegyzet] II. 904–912.). Párizs, Bibliothèque Nationale, ms. lat. 943. (Canterbury, X. század 2. fele): Auctoritate Dei ... sic exstinguatur. Más rendelkezésünkre álló pontifikálékban egyáltalán nem szerepelt a kiközösítés rítusa. Ezek bibliográfiájához ld. saját közleményünket: „Középkori pontifikálék Magyarországon”, Magyar Könyvszemle CXXXVI (2010/2) 242–247. További, közvetlenül tanulmányozott külföldi pontifikálékban rendszerint a PRG anyagával találkoztunk, legfőljebb a rubrikák megfogalmazásában jelentkeztek kisebb variánsok, illetve egy forrásban (34. jegyzet) a Burchard-féle visszafogadási rendet ismerjük föl.

³⁰ A Durandus-pontifikále (4. jegyzet) kiközösítési ordójának váza a következő: Excommunicatio minor: Confiteor Deo et tibi ... Auctoritate Dei omnipotentis. Excommunicatio maior: Cum ego N. talem primo. Anathema: Quando vero anathema ... Quia N. diablo suadente ... Et omnes respondent: Fiat (3×) ... Quo facto tam pontifex. — Circa absolutionem vero ... Secundum est, ut reconcilietur ... [Ps 50, 66] Et in quolibet versu ... Salvum, Nihil, Esto ... Deus cui proprium ... Praesta quaesumus Domine huic famulo ... Auctoritate Dei omnipotentis ... Reduco te in gremium ... Tertium est quod absoluto. Anatóma esetén ez a rend annyiban bővül, hogy mind a hét bűnbánati zsoltárt elmondják, illetve a szertartás végét még kiegészítik a Maiestatem tuam quaesumus Domine és a Deus misericors Deus clemens könyörgéssel, végül a püspök áldást ad.

³¹ Ezekről általában ld. Jules BESSON: „Collections of Ancient Canons”, és Auguste BOUDINHON: „Formularies”, in *The Catholic Encyclopedia* III. Robert Appleton Company, New York 1908., 2011. szeptember 29. <http://www.newadvent.org/cathen/03281a.htm>, ill. uo. VI. kötet, 1909. <<http://www.newadvent.org/cathen/06141a.htm>>.

³² Kritikai kiadása: F. G. A. WASSERSCHLEBEN (ed.): *Reginonis abbatis Prumiensis libri duo de synodalibus causis et disciplinis ecclesiasticis*. Guil. Engelmann, Lipcse 1840. 369skk. Regino († 915) Ratbod trieri püspök utasítására állította össze 906 körül két részből álló, *De ecclesiasticis disciplinis et religione Christiana* című kézikönyvét, amelyet a püspök egyházmegyei vizitációihoz szánt segédletül.

³³ Kritikai kiadása: BURCHARDUS WORMATENSIS: „De excommunicatione”, in *Decretorum liber undecimus*. Migne, Párizs 1853 (Patrologia Latina 140) 355skk. Burchard († 1025) két munkatársával, Walter speyeri püspökkel és egy Albert nevű szerzetessel Brunicho wormszi prépost javaslatára állította össze 1013 és 1023 között 20 könyvből álló művét, mely a *Collectarium canonum*, a *Libri decretorum* vagy egyszerűen a *Brocardus* címet viseli. Munkája a maga korában rendkívül népszerű volt, de megbízhatóságához és forrásmegjelöléseihez gyakran fér kétség. Burchard korai magyarországi ismeretét és

használatát feltételezi a H alapján SOMOGYI Szilvia: „A Hartvik-agenda és a kánonjog”, in *Micae mediaevales. Tanulmányok a középkori Magyarországról és Európáról*. ELTE BTK Történelemtudományok Doktori Iskola, Budapest 2011. 119–129.

³⁴ Hasonló forrásmegjelölések olvashatók egy XIII. század eleji arles-i pontifikáléban (Escorial, Real biblioteca, ms. J. III. 24. 114skk.), amely szerint a *Noverit caritas* allokúció és az *Igitur quia monita* formula a Roueni Zsinat 3., az utóbbi Dominicus igitur szakasza (amely e kódex szerint önálló formula) az Arles-i Zsinat 5., a Canonica instituta pedig (ez a kéziratból már hiányzik, de a lapalji cím minden bizonnyal rá utal) a Tours-i Zsinat aktáinak egyik fejezete. Egy ugyancsak XIII. századi messinai (Szicília) pontifikále (Madrid, Biblioteca nacional, ms. 678. 146skk.) szintén a Roueni Zsinatot tartja a *Noverit caritas*, de a Dominica igitur szakasz és a záró rubrika forrásának is, és a Canonica instituta-t az arles-i kódexszel tartva a Tours-i Zsinatnak tulajdonítja. Ugyanitt a visszafogadás teljesen a Burchard-féle rendet követi, de címfelirata az Orange-i Zsinatra hivatkozik.

³⁵ „*Marculfi monachi formularum libri duo*”, in Étienne BALUZE (ed.): *Capitularia regum Francorum*. Antonius Zatta, Vellece 1773. II. 252skk. A Marculf-gyűjtemény a frank formulárék legfontosabbika, szerzője Párizs Landri nevű püspökének (650–656) ajánlotta. A korai karolingok idejében hivatalos szöveggyűjteményként kezelték. Nagy Károly korában kiegészítették és újraszerkesztették *Formula Marculfina aevi Karolini* címen. Baluze kiadása már ezt az állapotot mutatja.

³⁶ A H 44^r oldalával kezdődő nagycsütörtöki ordó végén általános bűnbánati imádságok sorozata áll, amint más, párhuzamos rendtartásokban is. Ezekben a PRG visszafogadási formuláinak némelyike, vagy azok változatai, elemei is megtalálhatók.

³⁷ Félreértések, adat, hogy nem volt szokás nálunk a plikata. AER, Braun.

³⁸ Morin és a többiek félreértése.

³⁹ Az O Thoma Didyme-t nem számítva 12: CA, Esztergom, Zágráb, Würzburg, Klosterneuburg, Kremsmünster, Sankt Gallen, Quedlinburg, ÖNB 1890, Magdeburg 12 (más tételekkel: O *cælebs pudica*, O *summe artifex*): Firenze, Navarra 11: Mainz, Trier, Passau 10: Salzburg 8 vagy kevesebb: Köln, Aachen, Prága, Cambrai, Augsburg, Piacenza, St. Maur-des-Fosses, Worcester, Vallombrosa, Pavia, Chiavenna. AER szerint minden van, a 12 a prófétákat jelenti. Czagány Zsuzsa elküldte a lengyeleket meg Olmützt is, ld. a levélben.

⁴⁰ A rómaiakban nincsenek, de egyébként mindenütt, és ugyanazok.

⁴¹ A matutinumra írja, de a misét is jelenti, és persze ilyenkor a homíliaira utal.

⁴² Általában *Propter hoc sciet populus meus* a kezdete

⁴³ (= Adv/D4 RS, OA, OT, Göttweig, Magdeburg, Mainz, Bamberg; Róma, Verdun, Aix, Sarum: Crastina die, Köln, Lüttich, Prága, Krakó, Genf, Zaragoza: *Hodie scietis*)

⁴⁴ Róma: *Iesu Redemptor omnium*, másutt már ádentben, Aquileia, Prága, Olmütz: Adv/V1, Magdeburg, Mainz, Salzburg, Köln: Adv/C, Trier: 0) Vigília: St Lambrecht, Klosterneuburg, Kremsmünster, Aachen, Augsburg, Salamanca, Toledo, Marseille, St. Maur, Germany, Worcester, Kranj, Adv/D1/C CAO-ECE: Közép-Európában szokásos ádentben (V/C)

⁴⁵ Ibér párhuzamai vannak (Burgos, Salamanca, Toledo)

⁴⁶ Ez így külön nem adatolt, de ld. a fölös antifónákat Esztergomban, (vö. OA antifónáival, Esztergomban általánosan Vig.Nat.An, Quedlinburgban is, CA post laudes „de s. Maria”, Salzburgban a genealógia után O mundi dna és ez, Passauban csak O mundi, Mária or-val, ugyanígy Kölnben, de más antifóna [Dum medium]) O mundi: Bártfa, OA; CAO 1862 Vig.Nat Klosterneuburg: Suff.BMV.Nat, Kielce, Worcester, Sarum, Marseille; Esztergom, OCarm

⁴⁷ A késői forrásoknál természetesen számolni kell a szekvenciák keletkezési idejével is, hiszen a H a szentviktori „reform” (XII. sz.) előtt íródott. (MNS+MG+Futaki+Göttweig 3-1-2; Isztambul: Grates-0-Eia; RS MS OS 0-0-3 Rouen: *Nato canunt omnia Dno*, Sonent regi nato, Christi hodierna, Sarum: *Nato*, Sonent, *Cæleste organum*, Verdun: *Nato*, *Lætabundus*, Eia, Zaragoza: *Nato*, Potestate, *Cæleste*, Aix: *Lætabundus*, Magdeburg: Eia, Grates, *Natus*; Halberstadt: Eia, Grates, ?; Salzburg, Mainz, Passau, Bamberg: Grates, Eia, *Natus*; Köln: Grates, Eia, *Lætabundus* [secundum ecclesiam Coloniensem], *Natus* [alia sequential]; Genf: 0, *Nato*, Eia, Prága: Grates, *Promissa mundo gaudia*/Eia,

Natus; Lüttich: Natus, Salve porta perpetuæ lucis, Ecce votiva festa)

⁴⁸ = Prága XIV D 12

⁴⁹ Durandus? AER 4,12,12 (III. 94.) írja, Kurzeja 91–92. szerint Trier, ld. OR 16,16 (Andrieu 3,149) Rómában és Metzben is így volt, a RB korlátozta, állítólag eredetileg minden R doxológiás. Trier 358–359. is.

⁵⁰ AER 4,12,26 (III. 100.) (= Passau, Salzburg, Köln, Augsburg, Mainz, Bamberg, Halberstadt; a mise a Te Deum után van: RS, OS, OA, OT, Lüttich, Prága, Rouen, Sarum, Monte Cassino; MG szerint a genealógia az éjféli mise előtt)

⁵¹ AER 4,12,31 (III. 101–102.) Ugyanezt adja itt a kortárs quedinburgi antifonále. A laudes után antifóna: Ecce completa sunt omnia (két klerikus éneklő) (vö. OA) Esztergom: Purif.BMV C/An = OA, Klosterneuburg, Aachen, Quedlinburg, OCarm, Würzburg, Münster, Utrecht, Kielce, ; CA 0, Ist 23r karácsonyra a C-ben Monte Cassinón mindkettő a vigílián, VI és IX ant. RS si vero non habetur ant., tunc debet dici illa: Virgo verbo concepit (14v) = OS! Kurzeja 91–97. érdekes, AER is írja. OA szerint a genealógia után O regem cæli (két ifjú), ez van a csillagjáték végén is, laza helyzetű Comm., ill. Am D/Nat és O mundi domina (másik kettő) utána Te Deum

⁵² Isztambuli

⁵³ AER 4,13,11 (III. 110–111.) MEZ cikk

⁵⁴ AER 4,13,12 (III. 112.)

⁵⁵ Sarum, Rouen, Aix, Segovia, Valencia.

⁵⁶ Sarum = Rouen: Seq. Celsa pueri All. és Gl. van, Te martyrum, Credo van. Segovia: van minden, Seq. nincs. Valencia: Seq. Cæleste organum, amúgy minden van. Párizs: Seq. Celsa pueri nincs All. Herodes, csak vasárnap, Credo a napon mindig, a nyolcadon csak vasárnap

Amiens: Seq. Laus tibi Christe, Credo van. Monte Cassino: minden elmarad, ha nem vasárnap, seq. nincs. Verdun: Seq. Psallat unus spiritus All. és Gl. csak vasárnap, Te martyrum. Köln = H (Laus tibi Christe Patris optimi nate) = Trier (Credo van) = Mainz (más seq. Cui sapit quod videtur = Bazel, a többi: Quem cælitus) = Salzburg = Passau = Halberstadt (Lætabundus) = Lüttich (Pura Dm laudet innocentia) = Genf (Misit Herodes innocentum) = Prága

⁵⁷ Prága = Salzburg = Passau: R. Centum quadraginta, (Pr. V. Lætamini), Ant. Istorum est, V. Hi sunt, or. Olmütz: Cap. Vidi supra montem, R. Centum quadraginta, V. Lætamini, Ant. Istorum, Or. Ds cuius præconium. Trier: Ant. Istorum, V. Lætamini, Or. Ds qui licet. Magdeburg = Mainz: szuffr. Ant. Istorum est enim V. Lætamini Or. Ds cuius hodierna. Köln: Ant. Innocentes pro Christo infantes, V. Exsultent iusti, Or. ds cuius hodierna. Burgos: Ant. Innocentes pro Christo, V. Herodes iratus, Or. Ds cuius hodierna. Rouen: Ant. Innocentes pro Christo, V. Lætamini, Or. Ds cuius hodierna. Csak Sinite: Augsburg, Weingarten, Chiavenna, Piacenza. Sinite+Centum: Isztambul, Kranj. Azt a szituációt, amikor a gyermekek szertartásosan átveszik a kar irányítását, az AER szerint másutt a Deposuit potentes antifóna kíséri.

⁵⁸ Először MR 67, a CA 22r-en megvan a Sinite és a fél vesperás, de a R. az Isti sunt sancti V. Tradiderunt. A H tehát a CA-hoz képest is esztergombibb.

⁵⁹ AER 4,14,3 (III. 119–120.)

⁶⁰ Lukács-genealógia: MZt I. 294. OSzK 408 106v. Nyitra? MR 67 109v

⁶¹ Kniewaldot megcáfolni, Sacerdotale Romanum

⁶² Így van a mai római rítusban is, de GF 10 is oda sorolja, ill. bele a vesperásba.

⁶³ Jellemző, hogy a főima a mágusok látogatását mint egy előző ünnep (præcedente festivitate) tárgyát említi. Bizánci logika szerint ez a karácsony lenne, míg latin logika szerint csak úgy értelmezhető, ha a nyolcadról tekintünk vissza vízkeresztre.

⁶⁴ Puniet, Denysenko

⁶⁵ GF 10 diakonika, Conybeare 423: eipómen pantes Kyrie eleison. Ex holés tés psychés kai ex holés tés dianoias.

⁶⁶ Különösen korabeli mainzi szövegváltozatban, vö. Wien 701 Andrieu V. 318. Janka a 1888-ra hivatkozik, ld. még De Clerck, ambroziánok, stb. Itt végig kell a jegyzeteléselem tőle.

⁶⁷ Helyek, tételek?

⁶⁸ Neo-szabbaita liturgia, legkésőbb XV. századi, de a XIII. század elejére kialakult. Ld. Taft. Kiadása először Goar 1647, ott már ez van, de a Conybeare III. forrás is ezt hozza, holott máshol nem = Goar.

⁶⁹ A tétel létezik a latin hagyományban, talán azért nem alkalmazták, mert a nyugati pontifikálékban jellegzetesen a harangszentelés tétele.

⁷⁰ Egy szír példa M-B 93., Barberininél megvan az ekténiában, GF 10-ben az első stichos a Pros tén phónén tu boontos alatt. Ugyanitt van meg az eipómen pantes fönti formája, de a hodiék nem egyeznek különösebben.

⁷¹ Bibliai helyek, utalás az arca-részre a prexben.

⁷² Utalás a prexre és a jánosos helyekre: Pros tén phónén, Conybeare 421. Görög imakönyv? A latinban a Baptista contremuit antifóna.

⁷³ H Vidérunt te aquae, Deus, vidérunt te aquae, et timuérunt multitúdo sónitus aquárum, vocem dedérunt nubes, alleluia, alleluia. V. Illuxérunt coruscationes tuae orbi terrae, vidit et commota est terra.

Ps 76,17 Viderunt te aquae Deus viderunt te aquae et timuerunt et turbatae sunt abyssi 18 multitudo sonitus aquarum vocem dederunt nubes etenim sagittae tuae transeunt 19 vox tonitru tui in rota illuxerunt coruscationes tuae orbi terrae commota est et contremuit terra

R. Viderunt te aquae Deus viderunt te aquae et timuerunt multitudo sonitus aquarum vocem dederunt nubes alleluia alleluia alleluia V. Illuxerunt coruscationes tuae orbi terrae commota est et contremuit terra (Pasc/D4) (Qu/D4) V. Illuxerunt coruscationes tuae orbi terrae vidit et commota est terra (Epi/D2/f5 cf. R. Cogitavi dies antiquos, toni VII/VIII, deest in HU, vide Cantus A-Gu 29 = St. Lambrecht XIV, A-LIs 290 = Kremsmünster XII, A-Wn 1890 = Bavaria XII, CH-E 611 = Einsiedeln XIV, CH-SGs 388, CH-SGs 390 = St. Gallen X, CZ-Pu XIV B 13 = Prága, St. Georgius XIV, D-B Mus. 40047 = Quedlinburg XI, D-KA Aug. LX = Zwiefalten XII, D-SI HB I.55 = Weingarten XII, F-Pn lat 1085 = Limoges, St. Martialis X)

CA 89r = BNS 180v vidit et commota est = BR, de Mainz, Magdeburg, Salzburg commota est et contremuit

⁷⁴ Kitérni a 820-ra, de ott nem olvasható.

⁷⁵ MZt

⁷⁶ Így van a garamszentbenedeki (nem cáfolta meg Veszprémi Mezeyt?) evangeliáriumban Sopko 164–165. Dobszay megfektése. Főntebb nem írtam ezt?

⁷⁷ Gesta Karoli, Cambridge History, MM5-ben a 7D3 típus, conteruit-conteruisti (820) párhuzam!

⁷⁸ Ezt esetleg megnézni.

⁷⁹ Forrás

⁸⁰ Dionysius-kézirat: BN Grec 437 II. Mihály bizánci császár ajándéka Jámor Lajosnak 827-ben. Hilduin volt St Denis apátja, az első fordító. A Mystica theologia már nincs meg a könyvben, de Hilduin még használta és Eriugena is. Hilduin és Eriugena viszonya, az általuk használt kézirat: Harrington: A Thirteenth-Century Textbook of Mystical Theology 22–26. A Hilduin-kiadás: Thérý: Études dionysiennes I. 101. Mindkettő: Chevallier, Philippe: Dionysiaca. I. 565. + PL

⁸¹ Pl. a többletek egy része (Sanctificavit, Christus mundum ornans illustravit) megvan a franciában mint a Hodie-sorozat része, a baptizatus baptizantem pedig prológusokban, a Hodie-sorozaton kívül.

⁸² in pracedente ... in praesenti

⁸³ GF Gb 4.

⁸⁴ sale-salsæ, cooperiunt-cooperantur, Noe-nube. A szövegváltozatok feltűnően értelmesek, ld. az apparátusban a megfontolásaimat, és számolnak a környezettel, grammatikailag következetesek (pl. videre-videri)

⁸⁵ Helye a H-ban és amúgy.

⁸⁶ Így van a séez-i kódexben is. A főhajtásit is átalakítja.

⁸⁷ Adatai, Andrieu is használja, Franz, Puniet

⁸⁸ Morin utalt rá, de nem ismerte, mégis „normann” hatás.

⁸⁹ prophetalis/prophetica manus ... tangit a theopneustos aura ... ephainetai helyett.

⁹⁰ Néhány példa, a szövegromlásokra is (paternis-quaternis), amelyek korábbi mintapéldányra utalnak.

⁹¹ Képzőművészeti párhuzam a besztereci aspersorium (X–XII, sz.), amely egyértelműen nyugati, sőt latin betűs, de görög nyelvű a felirata, Magyar nemzeti Múzeum, vö. Galavics: Magyar művészet 88–89. Köszönet Sabo Katalinnak.

⁹² Időzítése szabad, de Augsburgban pl. a pünkösöd utáni 2. vasárnap tartották. Olmützben és Prágában viszont vízkereszt vigíliája, és a végén van a Fontes aquarum! Agenda 76. 1r Aquileiában Szent istvánkor, Agenda 52r Mindenben Szent Kereszt Föltalálásakor Agenda 79r.

⁹³ AER alapján tesztelni, hogy tényleg.

⁹⁴ Ide vonható az istenítéletek elhagyása is a H-ból.

⁹⁵ CSG 193, ÖNB 1888.

⁹⁶ Nem oltárkép, mert nem írná le. Karsai szerint trónoló Madonna.

⁹⁷ Karsai Levárdy Dezső OSB közreműködésével készített ugyan egy helyszínrajzot, de ezt téves irányba befolyásolták a Morin-hipotézis (Győrben a Mária-oltár a főoltár lenne), a korabeli eszmeiség (szembeoltár) és a Pannonhalma-hipotézis (háromszintes templom). A Mária-oltár vsz. a hajóban van valahol, és az egész játék a kóruson kívül zajlik, különben a rekesztőtől nem lehetne látni-hallani.

⁹⁸ A táblázat jöhet ide jegyzetben.

⁹⁹ Alapja a PL, ahol tényleg egy viszonylag ehhez közeli roueni játék szerepel.

¹⁰⁰ Szendrei a Heródes-jelenet fönntmaradását emeli ki, de ez téves.

¹⁰¹ Ezt írja a RS 14v is, nemcsak én. De nem mindenütt van meg a párhuzamos szerkezet, sőt inkább ritka.

¹⁰² Áldás és könyörgés definíciója.

¹⁰³ Erre explicit módon csak az első rubrika utal, más forrásokban majd nem is mindig lesz utalás a párhuzamosságra, így elvileg lehet, hogy néhol az orációk hangosak voltak, és felváltva szólt a kettő.

¹⁰⁴ Változó asszignáció, de többnyire a vesperásé. Esztergomban csak V1, mert a V2-ben az A solis van utoljára.

¹⁰⁵ Tényleg így Olmützben és Prágában, de nem az egész, hanem az A nobis clemens és az egész felváltva a refrén.

¹⁰⁶ A kettős processzióknak akkor van létjogosultsága, ha a bevonulás is kétrészes, azaz stációt tartanak a templom közepén, a rekesztő előtt, és csak a második szakaszban vonulnak be a kórusba. A H rubrikája azonban már azt föltételezi, hogy a Perfice a kórusban hangzik el.

¹⁰⁷ Ehhez és a külföldi párhuzamokhoz is hasznos segítségem volt Józsa, anyagát beépítettem, kivéve a Szepesi misszálét, amelyik nem magyar típusú ordó.

¹⁰⁸ Ezek ugyanazt a készletet használják, de nem lehet megállapítani, hogy csak rendezetlenek, vagy változatot képviselnek. Ide beírandó a tételsoruk.

¹⁰⁹ Kissé emlékeztet a trieri és meißeni ordókra, ld. alább a kevert szerkezetet.

¹¹⁰ Ez előbbi Prága és Olmütz tartotta fönnt, ki tudja, ki vette kitől. A Læteturral sehol nem találkoztam. Mindenesetre a vízkereszt vízszentelésnél már fölmerült a cseh-morva párhuzam. Tisztázandó. A Læteturrról Janka ír.

¹¹¹ Itáliáról és Dalmáciáról kevés az adat, elsősorban Ibéria és Dél-Franciaországról írok, de az ismert itáliaiak nem mondanak ellene.

¹¹² Érdekes a notmarki (Dánia) manuále, amelyben elől van a tűzszentelés, egyértelműen germán és a prexe a Quia. De hogy pontosan milyen hagyomány, az bizonytalan, mert ez egy egyszerű kódex, és más dánokra sem hasonlít (pl. Odense, Bystorp).

¹¹³ Ott (Gnézna-Krakkó) összekapcsolódik a Fons és a Quia, ugyanígy Pécsen és az ultramontánban. Ez kidolgozandó, lehet, hogy a Quia eredetileg afféle prológus vagy bővítmény.

¹¹⁴ Van, ahol a két másik prex egyike jön utána, tehát prológusnak bizonyul. Pl. Ultramontanorum.

¹¹⁵ A római liturgia karolingkor előtti, úgynevezett órómai változatának a főntebb idézettekén kívül legfontosabb szövegkiadása: Jean Deshusses, Le sacramentaire grégorien. Ses principales formes

d'apres les plus anciens manuscrits I–III (Spicilegium Friburgense 16, 24, 28), ditions Universitaires, Fribourg, 1971–1982.

¹¹⁶ Sajátos szovegvaltozat a humiliatione helyett, de megvan a Zágráb 1511-ben, sőt a yorki misszálék is gy ismerik. Viszonylag gyakori a humilitate is (nem regionálisan jellemző). Később Esztergom-ban humiliatione van.

¹¹⁷ Analóg helyeken a cilicium is tatadjik vagy a fejükre tétetik.

¹¹⁸ A negyedik, legfantaziatlanabb lehetőség, hogy az Exaudi is a hamvazást kísérő tételek közé ke-rul, de ez magyarországon nem dokumentált.

¹¹⁹ Innentől csak a katedrális eredetű és a pálos forrásokat elemzem, mert a többiek csak a zavart növelik, de nem hoznak érdemi újdonságot.

¹²⁰ Mivel ordinárius, nem szükségképpen tér ki a verzusra incipittel. Mindenesetre az Egerrel esetleg kapcsolatba hozható Patai gradualeban megvannak (26r), Szántó 9r-v nem írja ki. Még Kassát lehetne megnézni.

¹²¹ Az OStr közli a processzió visszatérő szakaszát, amely litaniabol, a Media vita antifónából, a Peccavimus verzikulusból és a napi super populum könyörgésből áll.

¹²² Elvileg lehetne úgy, hogy a H egy csokevenyesebb formát őrzött meg, és a MNS-é az eredeti, teljesebb változat. Azért valosinubb mégis, hogy az MNS reakciója újítás, mert nagyon más (ibér) for-rasanyagra tamaszkozik. Ez a H korában nem lenne hihető.

¹²³ Idézni a bourges-i pontifikále rubrikáját.

¹²⁴ Augsburgban és Wormsban van meg.

¹²⁵ Ez a MNS könyörgése a vezeklők hamvazasa után. A Contere formulával együtt biztosan spa-nyol, alább kifejtendő.

¹²⁶ A würzburgi szentelés az Adiutorium verzikulust leszámítva megfelel a magyarnak. A folytatást is látni kéne, de nincs teljes würzburgi misszalem, az agenda meg nem tartalmazza.

¹²⁷ Pl. Brixen, Eichstatt, Straburg, Konstanz, Meiben, Mainz, Salzburg, Olmütz, Plock, Magde-burg, Bázel, Augsburg, Halberstadt.

¹²⁸ Verzikusul nélkül, de az Exaudi után ezt használja még Lüttich és OCarm. Megvan még Straburgban és néhol nyugaton.

¹²⁹ A szetvalasztok: Passau, Gnezna-Krakkó, Boroszló, Merseburg, Hildesheim, Odense, Bamberg, Kammin, de nagypénteken Esztergom is. Egyedül Krakkó XI hozza ezt a könyörgést itt, de ott egy-ben van a Flectamus és előtt van a Concede. Az or. a szetvalasztosoknal mindenütt a Concede, kivéve Boroszlot (Preces populi tui).

¹³⁰ Az OStr egyébként fordított sorrendben rja őket.

¹³¹ Brixen, Freising, Augsburg, Brandenburg.

¹³² Az egyetlen potenciális kivétel Bangor (Henderson függeléke), ahol az Immutemur után van, de vsz. ott is inkább független zsoltarkent.

¹³³ York, Bangor, Avranches, vreux, Sens XV (ez nem biztos, hogy tényleg oda valósi).

¹³⁴ Az MNS betoldja a könyörgés elé a Peccavimus verzikulust. Ez a germán és az ibér úzusokban jellemző, galloknal nem fordul elő, normannoknal néha (Rouen, York), ezért nem perdöntő, és a késői verzikulusosıtasi hullám része.

¹³⁵ Tarragonaban Quia audisti, de lehet, hogy az ugyanaz.

¹³⁶ Sevilla, Avila, Salamanca, Tarazona, Valencia, Braga. Delfrancia vagy katalán területen nem volt meg.

¹³⁷ Martene III. 176.

¹³⁸ Kidolgozottan leírja pl. Agenda Spirensis. A magyar ordináriusok ezeket emlegetik „litaniae” cí-men, ez gyakorlatilag magukat a processziókat jelenti.

¹³⁹ Pl. Brixen.

¹⁴⁰ RS 21., OS 63. Az elobbi jobb, mert jobban kiter a koznapokra.

¹⁴¹ A gyertyaszentelői párhuzam mellett ezt támogatja, hogy az Olahban ki van írva az utolsó or. konklúziója, és a per omnia P-je piros.

-
- ¹⁴² Clmæ 408 9v = RS 35v vö. PZ 13r–v (valahol a P-ben is megvan)
- ¹⁴³ G és I rövid jellemzése e tekintetben.
- ¹⁴⁴ Tehát szigorú értelemben nem igaz a rubrika, hogy „responsa ad ipsum diem pertinentia”. A hatodik tétel azért maradhat ki, mert a Circumdederunt lép a helyére.
- ¹⁴⁵ CAO-ECE, CA 75r–76r.
- ¹⁴⁶ Clmæ 214 vö. Mos patriæ 79. 287. jegyzet.
- ¹⁴⁷ Germánoknál inkább a papot ütik, és csak szükség esetén a korpuszt. Ez a MS-ben még nincs meg, de megvan az OTel-ben. Kérdés, hogy időközben vette át Esztergom (Nagyszombat) a szokást, vagy visszavetítethető.
- ¹⁴⁸ Czagány Zsuzsa cikke két változatban.
- ¹⁴⁹ Ezekről pontosabb jegyzet.
- ¹⁵⁰ Ceremoniale
- ¹⁵¹ Problémát csak a sermo jelent, amely az Ante sex után lenne.
- ¹⁵² A germán tájon legfőljebb a szentelés után, az ágak meghintése, megtömjénezése, szétoztása, majd a processzió elindítása esetében fordul elő, hogy antifóna ékelődik két könyörgés közé (pl. Speyer, Würzburg, Aquileia). Kvázi-offertórium van még Freisingben (Hosanna) és Padovában (Collegentur).
- ¹⁵³ Három van neki!
- ¹⁵⁴ Ugyanez a válogatás, de más sorrend Rheinau.
- ¹⁵⁵ Bangorban volt még rövid.
- ¹⁵⁶ Kéziratos forrás, nem olyan biztos eredetű adat, de van.
- ¹⁵⁷ Ez Magyarországon jellemzően belépési tétel. A két kiosztási tétel közül a Fulgentibus egyáltalán nem fordul elő Nyugat-Európában, de az Occurrunt —más tételekkel összekapcsolva— megjelenik például Aix en Provence, Oigny apátsága, a ciszterciek, a kármeliták és a gall-germán átmenet iskolapéldája, Verdun gyakorlatában.
- ¹⁵⁸ Martène gyűjteménye egy korai, talán vierzoni forrásban mutatja még ki, de ennek identitása bizonytalan.
- ¹⁵⁹ Martène szentviktorinak mondja, Martimort kölninek, de szerintem keleti szász (Halberstadt, Meissen) vagy lengyel lehet.
- ¹⁶⁰ Érdekesség, hogy viszont az EE „neoesztergomi” hódolata, amely magyarországon ma kedvelt, ezt használja a két Pueri mellett.
- ¹⁶¹ PRG könyörgés in atrio
- ¹⁶² Farrenkopf kiadása szerint (XII. sz.) még csak leborul a celebráns, a bambergi agendában már van háromszori megütés. A két ordó egyébként folytonos. Nyilván számos más helyen is kimutatható lenne ugyanez.
- ¹⁶³ A H nem szól róla, de jellemző magyar szokás (Eger, OS+BS), hogy nagyszombaton a Christus semel konklúzival fejezik be a 2–3. noktornus olvasmányait.
- ¹⁶⁴ AER III. 284 (Poitiers 900): 30 gyertya, 3 noktornus × 3 ant. + 3 lc. + 3 R. + V.
- ¹⁶⁵ Azért valószínűleg, mert az MR 67 csak csütörtökön írja ki.
- ¹⁶⁶ Jellemző, hogy az Attendite mellett még az In apce és az O mors van szokásban: mindkettő jellemzően nagyszombati, nem szenvedéses, és ezért nem illik a képbe.
- ¹⁶⁷ Ugyanígy Párga-Olmütz.
- ¹⁶⁸ Ld. alább a példákat, forrásokat.
- ¹⁶⁹ Deshusses 3. kötet, vö. SGV.
- ¹⁷⁰ Vogel a penitenciálékról.
- ¹⁷¹ Helymegadások.
- ¹⁷² Jean Morin függelékében. Két helyen Rasmussennél.
- ¹⁷³ Ezeket már idéztem hamvazószerdánál.
- ¹⁷⁴ Vogel és Mansfield, meg ami utánuk van.
- ¹⁷⁵ Ezt emeli ki a Practice of Penance.

¹⁷⁶ A carena intézményéről megjegyzés.

¹⁷⁷ Itt ismét a fentebb hivatkozott szakramentáriumra és római ordókra utalok. A korai anyag tartalmi áttekintéséhez: Cyrille Vogel, *Medieval Liturgy. An Introduction to the Sources*. Revised and Translated by William Storey and Niels Rasmussen, Pastoral Press, Portland – Oregon, 1986. Mint alább szó lesz róla, csak a rítus maga ősi, konkrét megvalósulásának klasszikus formája nem föltétlenül.

¹⁷⁸ Ennek emléke, hogy a vezeklők hamvazószerdai kiűzése mellett számos forrás tartalmaz egy másik, egy-egy vezeklő kötetlen időben való kiűzését szabályozó ordót, általában *Ordo ad dandum paenitentiam* címmel.

¹⁷⁹ A liturgikus terek jellegéről és funkciójáról számos tanulmányt írtam. A periférikus terekkel elsősorban az „Istenünk tornácaiban». Az osztott templomtér jelentőségéről”: *Magyar Egyházzene* 9 (2001/2002) 171–182. sz. sz.

¹⁸⁰ Mint látni fogjuk, nem egyértelmű, hogy a 33. vagy a 118. (*Benedicam/Beati*).

¹⁸¹ Czagány Zsuzsa találta meg, azóta a szlovákok is, ahogy Zsuzsa írja: A szlovák *Missnotos* cikkről (nem is cikk, csak tudósítás a két új töredékről) én is csak azt tudom, amit az interneten fölfedeztem, ha rámész a <http://www.christ-net.sk/print/443> oldalra, látod, hogy ez valami szlovák katolikus portál, csak internetes formában létezik. A szerző Adam Sykora, nem ismerem, de megkérdezhetem, ki ő, illetve, hogy az egész beígért kritikai kiadásból lesz-e valami

¹⁸² Leroquais és Gábrriel Asztrik. A litániában Domonkos kettőzése tényleg OP vonás, és a 3 magyar szent sem mond ellene, mert ezek vannak bent az 1494-es OP misszále naptárában is, ráadásul a litánia kvadrát. De a második része a kolligátumnak mintha független lenne, és ott van a vezeklős ordó.

¹⁸³ Dobszay a kommentárban annak tartotta, és az egész nyilvános vezeklésről él ez a téves képzet.

¹⁸⁴ Régiek közül: Pray, Németújvár, MNS, újabbakból: MS, MQ, MZ, MP

¹⁸⁵ Párizsban is, vö. Lat. 8886 96v

¹⁸⁶ A précesz általában így indul, de van példa az ellenkezőjére is, pl. a halotti és a szent háromnapis szolozsmában, ahol a *Kyrie* elmarad. Azért gondolom, hogy itt nem, mert a következő préceszben már minden forrás jelzi.

¹⁸⁷ Van még betétvers keleten ezekben: Mainz, Prága, Olmütz, de *et/ut paenitentes istos, paenitentibus istis* szöveggel.

¹⁸⁸ OA csak az első kettőt írja ki tételesen, a többi csak így: etc.

¹⁸⁹ Hogy ez elképzelhető, arra példa a XV. sz. krakkói Olesnicki-pontifikále kontaminált ordója, amelynek az alapja egy PRG-típus, de fel van dúsítva PGD-elemekkel.

¹⁹⁰ A *Corpus praefationum*ban ellenőrizni, esetleg még Deshusses—Darragon.

¹⁹¹ Sens XIV (valami a fejük fölött)

¹⁹² Mansfield vonatkozó részei az „omnibus confession” témájában. Egyébként Honorius Augustodunensis: *Speculum ecclesiae* című beszédgyűjteményében van meg a hitvallás és a bűnvallás (PL 172, 823) mint nagy ünnepeken követett gyakorlat. Honorius magát autuninek mondja egy helyen, de ezt sokan vitatják, és némelyek németnek tartják a művei alapján (tájékozottság és nyelvhasználat). A fő baj, hogy a XII. század első felében volt aktív, és kb. akkor születhetett, amikor a H keletkezett. Csak modern kiadásból lehetne esetleg megtudni, hogy 1. tényleg az ő műve-e (a PL egy XII. sz. rheinai kódexből veszi), 2. nem használt-e korábbi forrást (bizonyára nem a H-ból dolgozott). A részletes kifejtést a karizmaszentelésről szóló fejezetre hagyom. Ezek a részek az első, karácsonyi beszédnél vannak, de általában vonatkoznak az ünnepi prédikációkra mint tanácsok a szónokoknak. (Mindez részletesen később.)

¹⁹³ SGel, Noyon (AER I.) Beauvais (Rasmussen 148.), Egbert-Appendix 145. 148sq., Poitiers (AER 286.)

¹⁹⁴ Nagysütörtöki *communio generalis*: AER 274.

¹⁹⁵ Pontosan: *reconciliatio*, capsula

¹⁹⁶ A PZ nem tartalmazza a szövegeket, így a H szövegei abból nem voltak végezhetőek. Az azonos kezdet alapján azonban elképzelhető, hogy az apostoli hitvallást és a normál *Confiteor*t elimádkozták. Az abszolúció nem magyarázható meg így.

¹⁹⁷ Az SGF eltérése az SGV-től ezen a ponton jelentéktelen, csak néhány rubrikális megfogalmazást érint, illetve a misetételek közül az elsőnek a pozícióját. A táblázat a két Gelaziánium anyagát együtt szemlélteti, az SGF a Gellonense alapján.

¹⁹⁸ Idézi Mansfield, de eredetiből is kell.

¹⁹⁹ Jellemző, hogy egyes források érzékelték: a retorikus fogalmazás kiszól a rubrikák közül, ezért egyszerűbbre cserélték, pl. Christophorus-pontifikále.

²⁰⁰ Ezeknek forrásilag utána kell még nézni, és ellenőrizni a pontos megfeleléseket a SGel-lel. is.

²⁰¹ Csak PR12, Prága–Olmütz, és a nyugatias Christophorus-pontifikále. Máshol sem jellemző, úgyhogy nem regionális mintázat, hanem fejlesztés.

²⁰² Tipológiaiilag ennek nincs nagy jelentősége, de a pontos tételválogatás informatív, pl. Krakkó Ms. 11 és Olmütz rokonsága innen ismerhető föl.

²⁰³ Súlyos tévedés Mansfieldnél, hogy a PGD-t egészében agymánynak tekinti, és nem ismeri föl az iberoprovenszál változatot.

²⁰⁴ Rouenban és Lisieux-ben megvannak a dialogikus formulák.

²⁰⁵ A kétrészeseknél a Venite után van az első blokk, a Cor mundum után a második, ami a kétrészes gallokra emlékeztet, ld. alább.

²⁰⁶ Tekintetbe kell venni a megelőlegezett, hamvazószerdai abszolúciókat.

²⁰⁷ Obertynski kiadása, csak a litánia két szentje alapján krakkói, meg hogy ott van. Más szertartásai sem egyeznek a standard krakkói úzussal. Ezen kívül ilyen még Bamberg Lit. 59 Verden? Hildesheim.

²⁰⁸ A jellegzetes orációsrendet ide.

²⁰⁹ Érdekes, hogy a H és a krakkói kódex is korábbi, mint az idézett nyugatiak.

²¹⁰ Előttük csak a Gellért-félék, ld. Madasnál.

²¹¹ Convenientibus, Christus factus, Ante diem festum, Dexter a Domini.

²¹² Vsz. a Szent Keresztről, mint a térségben lenni szokott, másutt communis, de az SGV sajátot ad, amely rajta kívül is előfordul.

²¹³ Szőlő (Amalarius), bárány, hal (később).

²¹⁴ Főntebb, a szerkezetről.

²¹⁵ Öt kézírata a XII. század végéről való, általában a művet 1090-re teszik, de Garrigues 107-108. szerint 1075 körüli. Korábban későbbinek tartották, (1080-1137, vö. Neue deutsche Biographie), konkrét adat, hogy V. Henrik alatt „floruit” (1106-1125), vö. Kartsovnik 100.

²¹⁶ Az inkluzív szerkesztés miatt nem lehet kizárni, hogy a H-ba is úgy kerül az az anyag nagycsü-törtökön, ahogy a Speculumba karácsonykor, de a rubrikák és a buzdítás utáni imára hívás miatt nem hiszem.

²¹⁷ PL 826-827

²¹⁸ Mansfield leírása az omnibus confession esetéről.

²¹⁹ A BS használja, meg kell nézni, mennyire általános amúgy.

²²⁰ Keleten inkább ez, nyugaton inkább communis.

²²¹ Külföldi példák ide.

²²² A szokás vsz. Ibériából ered, ahol a kidolgozott balzsamszentelés általános, ennek a szövegei terjednek el, a PGD még a speciálisan iberoprovenszálókat is beépíti.

²²³ Így van a PZ-ben is, amely már főszövegben hozza a balzsamot.

²²⁴ Vsz. nem dona nobis pacem, hanem miserere volt, a békecsók elamaradása miatt, ahogy a térségben általában, és később Magyarországon mindig. A PZ ezt írja is.

²²⁵ Vsz. Beati immaculati

²²⁶ Ez az általános középkori gyakorlat, az elégetés iberoprovenszál szokás, amelyet csak a PGD terjesztett el.

²²⁷ A főszöveg szervesen módosítása (rossz sorrend), hogy van Credo, utólag kivették a doxológiát az introitusból, és a balzsam már eredetileg is benne van. A vesperást a főesperes kezdi, kezében a ke-hellyel.

²²⁸ A PZ-ben ilyen a Credo, amely az offertórium után van beírva, a H-ból meg még hiányzik.

²²⁹ Nem említi OR 23, 24, 27, 28 sem.

²³⁰ A verzus a Cantate Poitiers 900 (AER III. 284.) és Soissons 17334 szerint.

²³¹ Ez és a továbbiak az SGr sorozata, de Toul megadja utánuk másodikként az SGV orációit is. Litomysl–Prága ezenkívül még apologetikus orációkat ad a püspök szájába.

²³² Az OR következetesen az In illo tempore sciens Iesus kezdőformulát adja, de ez a PRG után nincs; Paris 8886 és Monte Cassino duplázza: In illo tempore ante diem festum.

²³³ Besancon és MR 177 kivételével, ahol Protege, ill. az is van.

²³⁴ Rómában nem használják.

²³⁵ Órómaiban és a PRG-ben a mise után, utóbbit követi Trier 13315 és Monte Cassino is.

²³⁶ A PR 12 egyik változatában van egy verzikus is, Évreux 900 (AER III. 303.) szerint további antifónák is.

²³⁷ Azaz imára szólítást, ezzel rokon szövegek például nagypénteken vagy az ordinációk előtt fordulnak elő; a műfaj nem tévesztendő össze a miseprefációkkal, amelyek prexek.

²³⁸ Ebben az értelemben neveztem fentebb modernizált PRG-típusnak a Lat. 1219-et: a balzsam, az et pax eius formula, a proklamációk és a köszöntések jelentik az érett középkor idővel közkinccsé váló hozzáadásait.

²³⁹ PRG kontextusban tehát ez a legkeletesebb vonása a H-nak. Jellemző, hogy nem az első réteg.

²⁴⁰ Lat. 1219, PZ, Plock, Prága, Mainz, Trier, Soissons, Angers, Rouen, Lisieux, Messina, Toledo, Aix, Arles.

²⁴¹ AER szerint, de uo. írja, hogy egy noyoni és egy sens-i forrás is ugyanezt az ordót tartalmazza. Meg kell nézni ezeket Martimort-nál is, hogy pontosan mik.

²⁴² Augustodunensis helyett Eduensis lenne Autun, lehet szó Augsburgról is, érvek: Kartsovník 100–102., fő hivatkozása Flint.

²⁴³ E formulának egyelőre nem találtam más forrását, de hitvallás-parafrázisok szokásban voltak, ld. Catechesis Theotisca Seculo IX. Conscripta.

²⁴⁴ Kiss Gábor szerint német vagy osztrák, MR 177, 52r–v, ceruzás 87–88. A Dextera csak incipittel, a protege végig ott van.

²⁴⁵ Az MNS dönthetné el, hogy meddig tartott, így a Lat. 1219 a terminus ante quem.

²⁴⁶ Kiadás szerint ellenőrizendő a pontos szöveg. Régebbi kezdő rubrikák mottószerű használata megvan pl. az Obsequiale-hagyományban is, az Ordo et ritus gót betűvel is érzékelteti.

²⁴⁷ ME könyvét megnézni hozzá.

²⁴⁸ Még a plocki pontifikáléban is.

²⁴⁹ Van róla részletes táblázat, de ezt talán egy külön, kottás cikkben érdemes megírni. Csak a Commendat lejegyzése lóg ki a G-sorból (szabályosan E-re, a H-ban még utolsó tétel), és az utolsó Ignem előtti Ecce-sorozat (az is szabályos, de az Ignem megint G-n van, amiből úgy tűnik, hogy az Ignem őrzi a sorozat eredeti transzpozícióját, és a dór Ecce-sorozat a maga szabványos lejegyzésével idegen test. Előtte 8. tónusú tételek voltak, onnan logikus a G indítás.

²⁵⁰ Mindenben ugyanez van, csak megfordul az első két tétel sorrendje. Hildeheim-Minden egyébként is szinte azonos úzusú.

²⁵¹ Egy másik Laudate Dominum (nem Ps 1116, hanem Ps 150) megvan ebben a helyzetben a háttérvidékieknél.

²⁵² Exemplum praebuilt: Ubi est caritas-szal egy tételként szokott lenni, ahogyan a Christus descendit is. Nálunk következetesen három külön tétel. Commendat autem: Antiphonale Synopticum szerint Ka (frank monasztikus forrás, Petershausen?) – ezt még meg kell nézni közelebbről.

²⁵³ Az egykorú clunyi graduále (Lat. 1087) érintett, 34–35. fóliója hiányzik, a CCM-ben talán lesz valami használható adat.